IQAC is a systematic and scientific method to improve the quality of higher education institution. No doubt it's a mini NAAC, which collects and restores the important data of the institution; and so its formal training should be given to all faculty. IQAC is the heart of NAAC process, and is a vehicle for enhancement of quality in HE institution. It functions as a bridge between college and NAAC.

IQAC inspires the innovations in the institution. It follows the process of Academic and Administrative Audit (AAA) and it forms the policy of AAA.

"To be successful, you have to have quantity of quality." Mark Frauenfelder.

What is a Audit?

Audit is a verification or inspection or examination process, and it should be done frequently and regularly.

Academic and Administrative Audit is the system to control and maintain high standards in higher education institution. It is a self introspection and provides overall quality education. Remember, AAA is all about mentoring and not the monitoring. In other words, it is the SWOC analysis of the institution. The chief aim of AAA is to facilitate and create an awareness among institutions for quality enhancement and realization of goals set in higher education.

There are two types of AAA: first is internal AAA, which should be done annually, that creates competitions among the various departments; and other is external AAA, which is done once in a three years.

Objectives of AAA:

1. To understand and assess the quality of Academic and Administration process.
2. To suggest improvements, reforms for quality enhancement.
3. To evaluate optimum utilisation of available infrastructure.
4. To evaluate whether the investment is properly utilised.
5. To do the audit of teachers, clerks, students and the management.
6. To do the SWOC analysis of institution and remove the weaknesses.
7. To monitor the proper Implementation of UGC and Government Schemes.

Methodology of AAA:

In the process of AAA the following data is collected and verified.

1. Academic management.
2. Academic practices.
3. Infrastructure and other facilities.
4. Optimal use of infrastructure.
5. Government initiatives.
6. Seven criterion of NAAC.

Academic Audit means appropriate discharge of qualitative academic activities and standards in higher education institutions.

Administrative Audit means to verify the regularity, continuity in administrative activities and success of plan or institutional calendar.

Why is AAA needed?

AAA is needed as it is a necessary requirement of NAAC (criterion 7); as well it's a requirement of University (inspection by LIC); further it's a requirement of stakeholders (students, parents, employers, etc.). The own and important requirement of AAA is to enhance the quality of Academic and Administrative processes in higher education institutions.

How to do AAA?

IQAC of the institution should prepare a manual for AAA. The manual can contain Introduction of AAA, Objectives of AAA, Methodology of AAA (constitution of Academic Administrative Audit Committee AAAC, terms of reference, process, etc.), formats for inputs (department profile, teachers profile, students profile, etc.), formats of observation / score sheets, formats for AAAC reports (reports should be more objective than subjective, observations, recommendations, scores if any), glossary, etc. and Output of AAA (grades should be given to departments).

Constitution of AAAC: The institution can constitute AAAC as follows: A senior academician as chairperson, some members from different fields or locations, IQAC coordinator as member, one internal member, five or more external members, etc.

Methodology of AAAC: The Principal or the Coordinator of IQAC will begin the presentation on college profile (30 minutes). Then

and competencies. Employability and entrepreneurship are issues of intricate nature it is very difficult to sum up. New skills sets will be required for persons to get employed. The Entrepreneurship and Entrepreneurial learning have become part of the strategy to solve the unemployment situation by giving job seekers an opportunity for developing to adept to this new uncertain scenario. It also provides better dues on how to deal with employability and the role of youth workers and other stakeholders.

Reference :

1. Government of India (2015) National policy of skill development and Entrepreneurship, New Delhi.
2. www.skilldevelopment.Gov.in
3. Entrepreneurial Development Himalaya Publishing House
4. Entrepreneurship and small industry Himalaya Publishing House.

❖ ❖ ❖

12. The Role of AAA in Enhancing Quality in HEI.

Prof. Vinodsinh Pat
Assist. Prof. Arts and Commerce College, Phondaghat

"Those who speak most of progress, measure it by quantity and not by quality." George Santayana.

Introduction

Our performance in sports, education, arts, cinema is very poor at national and international level, now a days. We are not so much conscious of the quality. We love bargaining and throw the quality at winds. We try to achieve the goal by hook or crook, in every field. And this is the scenario of majority of higher education institutions in India. So VALUE system is very important. Value or quality is the strongest base of all successes. For example, Japanese have quality / value in their blood, where as Chinese are valueless, so they supply superior goods to European countries and inferior goods to India. It is the quality / value, that can change the system.

Ideal Teacher :

Teacher is a very valuable person in the universe, he can change the society at all; he can change generations and generations of youth together; he inspires the people; he can give value orientation to the people. And hence, teaching is a noble service and not a business. Therefore quality service is everyone's job and not somebody's for anybody's. *"When ordinary people do extraordinary work, it brings change."* Barack Obama.

What is IQAC?

IQAC means Internal Quality Assurance Cell. It is the think tank of any higher education institution. In other words, IQAC is the helmet for the security and quality of education in higher education institution. IQAC is total quality management; and it is mandatory for every higher education institution since 2016.

Book No. 38

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

: Editor : Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

ISBN 978-93-89517-27-9

Suman Prakashan
304, wing c, Shiddhivinayk Apartment,
Sutmil Road, Latur. - 413512
Mob. 8600881127

© Copyright
Authors 2020

First Editon
14 February 2020

Offset
Arty Offest, Latur

DTP
Rohit Computer's, Latur

Front Page Design
Viru Gulve

Note : *All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.*

Organizing Committee

Dr. S. N. Kamat
Convener

Dr. R. B. Patil
Organizing Secretary

Organizing Committee Members

Prof. V. V. Patil (English Department)
Dr. S. R. Raibole (Hindi Department)
Dr. D.B. Taderao (History Department)
Prof. S. M. Akhade (English Department)
Dr. B. A. Survase (Economics Department)
Prof. J. P. Rane (Marathi Department)
Shri. D.V. Sawant (Official Superintendent)

क्रांतिज्योती सावित्रीबाई ग्रंथालय
फोंडाघाट, ता. कणकवली

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat

Dr. R. B. Patil

Suman Prakashan, Latur

National Seminar
Organized by
Department of AQAC
Arts and Commerce College, Phondaghat
Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg (MS)

Suman Prakashan
Shidhivinayak Appartment, Sutmil Road,
Latur. Mob. 8600881127

ISBN 978-93-89517-27-9
9 789389 517279

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat

Dr. R. B. Patil

AAAC visits all curricular and co curricular departments. There HoDs will present the department. (20 minutes each, brief max. 15 slides, interaction with faculty, students). At last AAAC will do documents / physical verification.

Role of AAAC members: The AAAC will find out opportunities for improvements, having clear views to improve Quality of teaching, learning, evaluation and research. The AAAC will observe the feedback of students.

Input for AAAC: Report of NAAC (previous), Institution profile, Departments and Support services profile, Teachers profile, etc. IQAC of the institution takes initiative to complete the process of AAA. First internal AAA is done and is followed by external AAA. All curricular and co-curricular departments, library, office, laboratory, canteen, hostel, etc. of the institution go for AAA. As AAA is an introspective activity, there are no formal guidelines. AAA verifies inputs from students, parents, employers and other stakeholders, through feedback mechanism of the institution. AAA is always objective and not subjective.

We can conclude the discussion by Seneca's words, *"It is a quality rather than quantity that matters."*

❖ ❖ ❖

13.
A Study of Higher Education in India

Prof. Santosh M. Akhade
Department of English,
Arts and Commerce college, Phondaghat

The word 'Education' is derived from the Latin word 'edicatio' from educo means educate, I train. In simple way education means the process of facilitating learning or the acquisition of knowledge, skills, values, beliefs and habits. Education methods include teaching, training, storytelling discussion and directed research.

India education system is quite an old education system that still exists. It has produced so many genius minds that are making India proud all over the world. Education is a co-current state level subject and under Indian Constitution education is made a Fundamental Right and Directive principles of state policy further needed free education and other facilities to children. There is no discrimination among the people on the basis of religion, case or creed/faith etc. However, the minorities are given right to run their own educational institutions with financial aid from Government and they are free to introduce their religion, language in their institution. Education is compulsory and free up to primary standard.

Indian education System divided into primary, secondary, senior secondary & higher level. Now India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to china and the United States. Higher education is India has undergone rapid development after post-independence era. Every society gives important to education it is a panacea for all evils.

The higher education system in India has grown in a remarkable way particularly in the post-independence to become one of largest system of its kind in the world. However the system has many issues of concern at present like financing and management including access, equally, and relevance, reorientation of programmes by laying emphasis on health consciousness, values and ethics and quality of higher education

together with the assessment of institutions and their accreditation. These issues are important for the country as it is now engaged in the use of higher education as a powerful tool to build knowledge based society of the 21th century.

In terms of level higher education includes college and university teaching learning towards which student's progress to attain higher educational qualification. Higher education imparts in depth knowledge and understanding so as its advance the students to new frontiers of knowledge in different walk of life. It is about knowing more and more about less and less. It develops the student's ability to question and seek truth and makes him/her competent to critique on contemporary issues. It broadens the intellectual power of the individual within a narrow specialization but also gives him/her a wider perspective of the world around.

According to Ronald Barnett (1992) there are four predominant concept of higher education.

- Higher education as the production of qualified human resources.
- Higher education as training for a research career.
- Higher education as the efficient management of teaching provision
- Higher education as a matter of extending life chances.

Remarkably all the above concepts of higher education are not exclusive rather they are integrated and give an overall picture of what is higher in higher education. If we consider the activities of various colleges and universities, we will realize that teaching, research and extension or the three main functions of higher education. Thus a well-developed and equitable system of higher education that upholds quality learning as a consequence of both teaching and research is a key ingredient of success in the emerging knowledge economy.

Now discuss the types of higher education in India. This will include central universities, public universities and state universities. Moreover we talk to distance education, formal education general, professional, technical and value educations.

Role of higher education in India in very vita\l After two observations require declaration at. The outset of any statement on higher education in India firstly higher education plays a key role in the realization of India's extraordinary potential and aspirations for economic and

technological advancement. Secondly this potential and its connotations for Indian dial advancement call for an extra ordinary demand of higher education among India's youth. However bearing in mind both the sheer Size of the country and the nature of its development potential, they become exceptionally powerful forces for determining the social, economic and political dynamics of higher education in India.

In this regard it will be beneficial for us to discuss the role to be played by the higher education institutions in the modern society.

Firstly to strive for and foster new knowledge to engross vigorously and audaciously in the pursuit of variety and to interpret timeworn knowledge and beliefs in the lights of new needs and discoveries.

Secondly to furnish the right kind of leadership in all vocations, to recognize gutted youth and work up their potential to the fullest by cultivating physical fitness, developing the power of mind and instilling in the right interests, attitudes, moral and intellectual values.

Thirdly to present the society competent men and women trained in agriculture, arts, medicine, science and technology and several other professions, who will also be refined beings, imbibed with a sense of social objective.

And fourthly to strive to elevate quality and social justice and to reduce social and cultural disparities through diffusion of education and to faster in the teacher and students and by virtue of them in the society by and large the attitudes and values needed for developing the good life in individuals and society.

Generally, these roles of higher education are very significant. Largely ways that 'Education' is the most powerful tools by which you can change the world. Aristotle said that 'Education is an ornament is prosperity and a refuge in adversity.

Bibliography :

1. Annual Report – 2009-10. Department of Higher Education, Ministry of Human Resource Development.
2. Barnett R. Improving Higher Education Total Quality Care.
3. http://www.highereducationinida.co
4. http://www./sb.edu.
5. http://www.ugc.ac.in/pub/heindia pdf

AAAC visits all curricular and co curricular departments. There HoDs will present the department. (20 minutes each, brief max. 15 slides, interaction with faculty, students). At last AAAC will do documents / physical verification.

Role of AAAC members: The AAAC will find out opportunities for improvements, having clear views to improve Quality of teaching, learning, evaluation and research. The AAAC will observe the feedback of students.

Input for AAAC: Report of NAAC (previous), Institution profile, Departments and Support services profile, Teachers profile, etc. IQAC of the institution takes initiative to complete the process of AAA. First internal AAA is done and is followed by external AAA. All curricular and co-curricular departments, library, office, laboratory, canteen, hostel, etc. of the institution go for AAA. As AAA is an introspective activity, there are no formal guidelines. AAA verifies inputs from students, parents, employers and other stakeholders, through feedback mechanism of the institution. AAA is always objective and not subjective.

We can conclude the discussion by Seneca's words, *"It is a quality rather than quantity that matters."*

❖ ❖ ❖

13. A Study of Higher Education in India

Prof. Santosh M. Akhade
Department of English,
Arts and Commerce college, Phondaghat

The word 'Education' is derived from the Latin word 'edicatio' from educo means educate, I train. In simple way education means the process of facilitating learning or the acquisition of knowledge, skills, values, beliefs and habits. Education methods include teaching, training, storytelling discussion and directed research.

India education system is quite an old education system that still exists. It has produced so many genius minds that are making India proud all over the world. Education is a co-current state level subject and under Indian Constitution education is made a Fundamental Right and Directive principles of state policy further needed free education and other facilities to children. There is no discrimination among the people on the basis of religion, case or creed/faith etc. However, the minorities are given right to run their own educational institutions with financial aid from Government and they are free to introduce their religion, language in their institution. Education is compulsory and free up to primary standard.

Indian education System divided into primary, secondary, senior secondary & higher level. Now India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to china and the United States. Higher education is India has undergone rapid development after post-independence era. Every society gives important to education it is a panacea for all evils.

The higher education system in India has grown in a remarkable way particularly in the post-independence to become one of largest system of its kind in the world. However the system has many issues of concern at present like financing and management including access, equally, and relevance, reorientation of programmes by laying emphasis on health consciousness, values and ethics and quality of higher education

Book No. 38

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

: Editor : Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

ISBN 978-93-89517-27-9

Suman Prakashan
304, wing c, Shiddhivinayk Apartment,
Sutmil Road, Latur. - 413512
Mob. 8600881127

© Copyright
Authors 2020

First Editon
14 February 2020

Offset
Arty Offest, Latur

DTP
Rohit Computer's, Latur

Front Page Design
Viru Gulve

Note : *All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.*

Organizing Committee

Dr. S. N. Kamat
Convener

Dr. R. B. Patil
Organizing Secretary

Organizing Committee Members

Prof. V. V. Patil (English Department)
Dr. S. R. Raibole (Hindi Department)
Dr. D.B. Taderao (History Department)
Prof. S. M. Akhade (English Department)
Dr. B. A. Survase (Economics Department)
Prof. J. P. Rane (Marathi Department)
Shri. D.V. Sawant (Official Superintendent)

फोंडाघाट, ता. कणकवली

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored
National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat

Dr. R. B. Patil

Suman Prakashan, Latur

National Seminar
Organized by
Department of AQAC
Arts and Commerce College, Phondaghat
Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg (MS)

ISBN 978-93-89517-27-9

9 789389 517279

Suman Prakashan
Shidhivinayak Appartment, Sutmil Road,
Latur. Mob. 8600881127

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat   Dr. R. B. Patil

Students can get confidence in his own work. Every colleges creates new innovation to there students. Students plays and vital role in the process of best practices. Healthy environment mostly depends upon the students activities and programme. Better communication is important , to create friendly and conducive atmosphere over the premises of the college. Through Extension services students are encouraged to participate in the social activities. Various co-curricular and extra-curricular departments, to create environmental awareness and awareness of Clean India Campaign among the students. Thus the personality development made through this various activities. These activities contributes indirectly to the nations. Some various best practices are important at college campus and around the college as follows.

No.	Classification	Best Practices
1	Individual students	Library gold card, Blood Donation, Check dams street play programme pulse polio, aids awareness , National integration awareness
2	Occupational	Mushrooms training , Plumber, carpenter, beauty parlor, winder, tailoring, fertilizers training, pre police training programme, Employment and Self employment Cell
3	Agricultural	Food processing training, water shade management, Plantation in college campus, Crops(Rice) harvesting
4	Social	disaster training, Nest for birds, honey bee deforestation awareness programme Pollution awareness and cleaning, Government facilities to the women, senior citizen education
5	Population Education	Ration card, voting card, Adhar card, camping Programme, Public library to hamlet level, population education, Awareness to the pregnant women, senior citizen education

Conclusion

IQAC has been formed as per NAAC norms at institute level. It is informal committee observing the quality of the college. IQAC made various activities in particular colleges. IQAC Committee Prepares co-curricular committees, academic calendar and conducts internal

survey and introspection of academic, co-curricular and extra-curricular activities in the College. Committee also conducts the review and recommendations made by the NAAC peer team and keen to implement the recommendations. It also promotes curricular and extra- curricular activities on the premises and also encourages students to participate in curricular and extra-curricular activities at Inter-collegiate, Inter-university and National Levels .IQAC helps to sensitize students in ecological and environmental problems and the departments of the college to sensitize students about social justice, secularism and gender equality related issues in the society. At last promotes faculty and departments of the college to connect the society and to utilize the knowledge of the faculty for the social welfare.

❖ ❖ ❖

Objectives

The proposed research paper will be covered the following objectives.

a) The key objective of this paper will be to build awareness about NAAC

b) Facilitating the techniques relating to qualitative and quantitative metrics of NAAC

c) Facilitating the exchange of experiences regarding best educational practices for quality enhancement

Role of Higher Education

Now a days there is competition in all over India. Primary to Post graduate level and vocational to occupational courses are running by various managements. Self financial courses are also important part of the society. As well as English medium schools, colleges, IIT and Medical academy entering in rural areas also. But the guidance of the teacher is vey useful to the students.

In modern era students getting digital knowledge through internet. Students are giving examination , tests, interviews through online. Mobile, Notepad, I pad, GPS, Projectors and other lots of techniques used by students very smoothly. Most of the courses are now available by postal and online at globally.

Higher education is no longer a luxury, it is essential for survival. The core mission of higher education is to educate, to train to undertake research and to provide services to the community. India is very big country in the sense of population. All citizens are healthy, honest, Patriotic and sincere. So the education should be meaningful for our life.

Supply of Well Development Human Resources by Institutions

Colleges plays as vital role in the development of education. Personality development of the students start at college level. Because there are so many fields to built students carrier. Colleges are backbone of students life. Innovation plays important role to improve the quality of higher education. Success of higher education depends on the practices of learning process. Learning should be joyful and playful through different activities. Higher education provides competent leadership by supplying a well development human resources. This human resources which finally tasks the responsibility of operating the development system of nation.

Nation building depends upon following human resources.

NATION BUILDING HUMAN RESOURCES	Teacher, Engineer, Scientist, Farmer, Advocate, Artist Architecture, Manager, Solider, Doctor, Pilot, Carpenter, diver

College Surrounding Environment

However, attempts are being made to maintain the greeneries of the campus and to preserve the old trees of considerable value that generate fresh air-an action which is highly recommendable for maintaining healthy atmosphere and ecology of an institute, engaged in shaping the minds of the youth with great potentials. Discipline is important for all. If we go through discipline there is no obstacles in development process. Every student have college attraction. College environment affected on students life. An effort is taken by the college and the community to create awareness about the environment and keep it clean. Students and the staff enjoy a clean environment. Every institutions organizes awareness programmes which are advantages to the students and local community. Extension activities maintain relations with people in society.

So every colleges have a strengthen components which will beneficial to the students. Some Internal and External components of the college increases educational qualities.

Sr. No.	Internal components	External Components
C O M P O N E N T S	-Seminar hall with multimedia -Lecture hall with teaching aids -Reading rooms for girls and boys -Quotations of Scientists -Talking walls -Computer Lab -Maps and Globe -Models	-College Canteen -Notice board of -Examination -Notice board of general instruction -Wonderful garden -Play ground -Free wi-Fi -Weather Instruments -Digital Display

Best Practices at College Level

Institutions gives opportunity to the students at college level.

5.
Analysis of Higher Education and College Environment through IQAC

Prof. Dr. Rajaram Patil ,
Depatrment of Geography,
Arts And Commerce College Phondaghat
Tal :Kanakvli Dist : Sindhudurg (MS)

Introduction

NAAC is an autonomous body with a mandate of quality assurance of higher education institutions in the country. Quality enhancement is a continuous process, the IQAC will become a part of the institution's system and work towards realization of the goals of quality enhancement and sustenance. The prime task of the IQAC is to develop a system for conscious, consistent and catalytic improvement in the overall performance of institutions. For this, during the post-accreditation period, it will channelize all efforts and measures of the institution towards.

Every college has its own campus, buildings, garden, teaching aids, play ground, library extra ordinary staffs, observation of management etc. Through this facilities colleges running NSS, NCC, DLLE Sports, Cultural, vivek vahini departments etc. But without students college cannot runs any department. It this facilitates are available in the college, education system will be growing rapidly. Education is fundamental part of our society. Society get knowledge through education which provided by various Institutions. So at College level IQAC is backbone of NAAC process. For the development and progress of Institutions IQAC department established at college level. IQAC observed and give solutions for all things for students, staff and society.

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat

Dr. R. B. Patil

Suman Prakashan, Latur

Book No. 38

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

: Editor : Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

ISBN 978-93-89517-27-9

Suman Prakashan
304, wing c, Shiddhivinayk Apartment,
Sutmil Road, Latur. - 413512
Mob. 8600881127

© Copyright
Authors 2020

First Editon
14 February 2020

Offset
Arty Offest, Latur

DTP
Rohit Computer's, Latur

Front Page Design
Viru Gulve

Note : *All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.*

12. The Role of AAA in Enhancing Quality in HEI. 93
Prof. Vinodsinh Patil
13. A Study of Higher Education in India 97
Prof. Santosh M. Akhade
14. A Study of Educational Management & Leadership 100
Prof. Radhika Sawant
15. Role Of College Libraries For Naac Accreditation : A Special Reference To Effect Of I.C.T. On Indian Libraries In Higher Education System In India 109
Shri. Kishor Manikrao Waghmare
16. NAAC-A Golden opportunity for the transformation of the Institute and the Individuals 116
Dr. H. M. Pednekar
१७. कमवा आणि शिका : शिक्षणाचा नवा पॅटर्न 119
प्रा.डॉ. बी.पी. बोंगार्डे
१८. भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली व सध्याची स्थिती 123
प्रा.डॉ.डी.बी.ताडेराव
१९. शिक्षणाचे खाजगीकरण 128
प्रा. जगदीश पांडुरंग राणे
२०. जागतिकीकरण आणि शिक्षण व्यवस्था 132
प्रा. रुपाली धोंडू माने
२१. उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयाचे महत्व 136
डॉ. विद्या शरद मोदी
२२. शिक्षा केनिजीकरण का षडयंत्र 141
डा. संतोष रायबोले
२३. दलित वंचितांच्या शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका 146
डॉ. सतीश कामत

❖❖❖

1.

Assessment & Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework

BY

Dr. D.K.Kamble
Asst. Adviser
NAAC Bangalore
dkkamblenaac@gmail.com

Mr. Ravikumar.K
Research Scholar KIIT, Bhubaneshwar
SPA, NAAC Bangalore
ravinaac@gmail.com

Introduction :

The Revised Accreditation Framework (July 2017) developed in consultation with statutory bodies, experts and Stakeholders. Existing fifty (50) Core and Desirable indictors, about Two Hundred (200) Assessment Indicators and questions in manual synthesized. Referencing with National Institutional Ranking Framework (NIRF) and International Practices and consulted about 200 experts through national meet, workshops and Core Working Group and Sectoral Working Group meetings from various parts of country. Conducted a pilot study across the country to test the framework and benchmarks around 100 HEIs in the country.

Revised Accreditation Framework:

The Revised Accreditation Framework is launched in July 2017. It represents an explicit paradigm shift making it ICT enabled, objective, transparent. *The change is:*

- From qualitative to data based quantitative indicator evaluation peer judgment with increased objectivity and transparency
- In terms of simplification of the process drastic reduction in number of questions, size of the report, visit days, and so on
- In terms of boosting benchmarking as quality improvement tool. This has been attempted through comparison of NAAC indicators with other International Quality Assurance frameworks

Key Features of Revised Accreditation Framework:

A Paradigm shift in approach and philosophy from qualitative

The prime task of the IQAC is to develop a system for conscious, consistent and catalytic improvement in the overall performance of institutions. For this, during the post-accreditation period, it will channelize all efforts and measures of the institution towards. The Seminar deliberations that innovation and knowledge generation is the key for future growth of Indian Higher Education. The attendance have really acquired knowledge from speeches delivered by Resource Persons.

We are assured that this Proceedings (editorial book) on NAAC will be very beneficial to Institute, Teacher and researchers. We wish to thank Suman Prakashan for publishing this book. We appreciate all the teaching and non teaching staff and other members who worked hard to make this Seminar a great success.

Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

INDEX

1. Assessment & Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework 09
Dr. D.K.Kamble, Mr. Ravikumar K.
2. New Trends in Teaching and Learning in Higher Education 20
Prof. Rajendra B. Shintre
3. Green Audit For Environmental Sustainabilty - Procedures And Methodology - An Overview 32
Dr. M. S. Kurani
4. Analysis of Awareness About Green Auditing Among Students : A Case Study of Malad 37
Dr. Moushumi Datta
5. Analysis of Higher Education and College Environment through IQAC 45
Prof. Dr. Rajaram Patil
6. A study of the role of Teacher as Mentor 50
Dr. Diwakar Dhondu Kadam
7. Gender Audit: Identifying Gender Patterns in Higher Education 57
Arunima Bhattacharya
8. Creating Green Campus through Roof-top Solar Pv System-A Case Study. 64
Dr. Dattaguru G. Joshi
9. Role Of Naac In Promoting Quality In Higher Education 71
Dr. Prakash B. Holer
10. Importance of National Assessment and Accreditation Council (NAAC) to Maintain the Quality Education in India 83
Prof. Karanjkar Sanjay Madhukar
11. Employability and Entrepreneurship in Higher Education 89
Dr. Bajirav Yashvant Dafale

Book No. 38

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

: Editor : Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

ISBN 978-93-89517-27-9

Suman Prakashan
304, wing c, Shiddhivinayk Apartment,
Sutmil Road, Latur. - 413512
Mob. 8600881127

© Copyright
Authors 2020

First Editon
14 February 2020

Offset
Arty Offest, Latur

DTP
Rohit Computer's, Latur

Front Page Design
Viru Gulve

Note : *All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.*

Organizing Committee

Dr. S. N. Kamat
Convener

Dr. R. B. Patil
Organizing Secretary

Organizing Committee Members

Prof. V. V. Patil (English Department)
Dr. S. R. Raibole (Hindi Department)
Dr. D.B. Taderao (History Department)
Prof. S. M. Akhade (English Department)
Dr. B. A. Survase (Economics Department)
Prof. J. P. Rane (Marathi Department)
Shri. D.V. Sawant (Official Superintendent)

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored
National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

National Seminar
Organized by
Department of AQAC
Arts and Commerce College, Phondaghat
Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg (MS)

Suman Prakashan
Shidhivinayak Appartment, Sutmil Road,
Latur. Mob. 8600881127

वाढवला असल्याचा दावा सरकार करत असले तरी प्रत्यक्षात २.८९ खर्च केला जातो.[६] त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था मोडकळीस आलेली आहे. सरकारच्या धोरणामुळे शिक्षणावरील अनुदान कमी झालीत याचा फटका ग्रामीण भागातील शाळा, महाविद्यालयांना मोठ्या प्रमाणात बसत आहे. ग्रामीण भागातील शैक्षणिक संस्थांकडे उत्पादनांची पुरेशी साधनसामग्री नसल्यामुळे अनेक शाळा, महाविद्यालयाच्या इमारती मोडकळीस आलेले आहेत. त्यासाठी सरकारकडून अनुदान किंवा इतर उपाययोजना केल्या जात नाहीत. मूल्यांकन कमिटीकडून अशा महाविद्यालयांना नॅकसाठी सामोरे जाण्यासाठी प्रचंड अडचणी येतात. त्यांच्याकडे गुणवत्ता असूनही ते नामांकनाच्या बाबतीत पिछाडीवर राहतात. UGC किंवा RUSA या संस्थेच्या माध्यमातून श्रीमंत महाविद्यालयांना अधिक श्रीमंत केले जाते. मूल्यांकनाच्या श्रेणीमुळे ग्रामीण भागातील महाविद्यालये यूजीसी किंवा रुसा कडून अनुदान मिळविण्यास अपात्र ठरत आहेत. या दृष्टिकोनातून उच्च शिक्षणाचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी ग्रामीण भागातील शाळा, महाविद्यालयाच्या विकासासाठी केंद्र व राज्य सरकारने तसेच RUSAS या माध्यमातून विकासासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. कारण कुठल्याही देशाचे भवितव्य हे त्या देशातल्या लोकांच्या शिक्षणावर अवलंबून असते.

उच्च शिक्षण घेण्यासाठी लोकांना जेवढ्या शिक्षण संस्थांची गरज आहे. तेवढ्या उपलब्ध करून देणे त्यांना सोयी सुविधा उपलब्ध करून देणे ही सरकारची जबाबदारी आहे. परंतु केंद्र व राज्य सरकार उच्चशिक्षणाच्या समानसंधी गरिबासाठी नाकारून आपल्या संवैधानिक जबाबदारीपासून पळ काढताना दिसत आहे. उच्च शिक्षणाचे धोरण आपल्या सामाजिक गरजांची जोडायला हवे परंतु केंद्र व राज्य सरकार उच्चशिक्षणाच्या समानसंधी गरिबासाठी नाकारून औद्योगिक महासत्ता बनण्याच्या गाजावाजा केला जात आहे. परंतु उच्च शिक्षणाची स्थिती सुधारण्या ऐवजी उच्च शिक्षणावर करण्यात येणाऱ्या नगण्य खर्चात कपात केली जात आहे. परिणामी सरकारी मदतीच्या संस्थांमधील उच्च शिक्षणाची फी प्रचंड प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढत आहे. खाजगी शिक्षण संस्थांना उच्चशिक्षणाच्या क्षेत्रात परवानगी देऊन त्यांच्यासाठी नफा कमी होण्याचे साधन बनविले आहे. इतकेकी बी.ए. बी.कॉमच्या पदवी घेणे ही सर्वसामान्यांच्या आवाक्याबाहेर झाले आहे. सरकारच्या या धोरणामुळे एका कायमस्वरूपी शिक्षकाच्या जागी ३ ते ५ हंगामी शिक्षक नियुक्त केले जात आहेत. हे शिक्षक पात्रताधारक नसतात. तसेच काही शिक्षक पात्रताधारक असूनही त्यांना अत्यंत तुटपुंज्या पगारावर काम करावे लागते. त्यामुळे

उच्च शिक्षणाबद्दल दिवसेंदिवस उदासीनता निर्माण झालेली आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राथमिक शिक्षणापेक्षा उच्च शिक्षणाला जास्त महत्त्व दिले.[७] कारण शिक्षण ही एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट असून ती प्रत्येकांची जीवन बदलू शकते. त्याशिवाय माणूस हा समताधिष्ठित होऊ शकत नाही. शिक्षण घेतले तर त्यांच्या मनातील जातिभेद विषमता व अंधश्रद्धा कमी होण्यास मदत होईल. व देश प्रगतीपथाकडे वाटचाल करेल ही ताकद केवळ उंची शिक्षणात आहे. म्हणून जीवन जगण्यासाठी जसे अन्नाची गरज आहे तसे शिक्षण ही एक मूलभूत गरज आहे. आपला देश ज्ञानाच्या माध्यमातून समोर आणला पाहिजे यासाठी उच्च शिक्षणाला प्राधान्य दिले पाहिजे व उच्च शिक्षण तळागाळातील लोकांपर्यंत घेऊन पोहोचणे गरजेचे आहे. ज्या देशामध्ये बहुसंख्य जनतेला उच्च शिक्षण मिळावे यासाठी कोणतीही कळकळ नाही तो देश ज्ञानाच्या बाबतीत महासत्ता असल्याचा दावा कसा करू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. पवार जे.के, भारतः वय वर्षे ६०, राज प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, मार्च २००९,पृ. क्र.२३६
२. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पाचवी आवृत्ती, डिसेंबर २०१३, पृ. क्र.५७४
३. पूर्वोक्त, पृ. क्र.५७५
४. भारत पुन्हा एकदा गुलामीकडे, अलका जोशी, लोकायत, पुणे, द्वितीय पुनर्मुद्रण, पृ. क्र.७२
५. पूर्वोक्त, पृ. क्र.७०
६. कुलकर्णी माधव (संपा), प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, वर्ष विसावे, अंक सातवा, पृ. क्र.१९
७. हनवते प्रकाश उत्तम, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर काल आज आणि उद्या, निसर्ग पब्लिकेशन, हिंगोली, प्रथमावृत्ती २०१६, पृ. क्र.११५

❖❖❖

इ.स.१९५६-५८चा महाविद्यालयीन शिक्षणासंबंधीचा आयोग, इ.स.१९५८-५९ सालचा स्त्री शिक्षणासंबंधीचा आयोग व इ.स.१९६४ चा कोठारी आयोग हे आयोग उल्लेखनीय असले तरी पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनाच्या काळात भारतातील शैक्षणिक क्षेत्रात बरीच प्रगती झाली असली तरी राष्ट्रीय स्तरावर सर्व अंगाचा व पैलूचा एकत्रित विचार करणारी सुसंगत अशी सर्वांगीण राष्ट्रीय शिक्षण योजना तयार केली गेली नव्हती. ही उणीव भरून काढण्यासाठी इ.स.१९६४ साली सादर केलेल्या अहवालावर संसद, राज्य विधिमंडळ, वृत्तपत्रे, खाजगी शिक्षण संस्था, शिक्षण तज्ञ इत्यादींनी चर्चा केल्यानंतर केंद्र सरकारने त्या आधारे इ.स.१९६८ साली राष्ट्रीय शिक्षण नितीबाबत एक प्रस्ताव पारित केला.[२] त्यानुसार राष्ट्रीय शिक्षण पद्धतीची उद्दिष्टे व निर्देशक तत्वे स्पष्टपणे निर्दिष्ट केली गेली. या आयोगाने केलेल्या शिफारशीनुसार भारत सरकारने शिक्षण प्रसार, शिक्षण सुधार व शैक्षणिक पुनर्रचनेच्या कार्याला विशेष गती दिली.

केंद्र व राज्य शासन यांच्या धोरणात सुसंवाद व सुसंगती आणता यावी म्हणून इ.स.१९७६ साली भारतीय राज्यघटनेत दुरुस्ती करून शिक्षण हा राज्य शासनाच्या अधिकारात असलेला विषय संयुक्त यादीत अंतर्भूत करण्यात आला. त्यामुळे शैक्षणिक बाबतीत अधिक सक्रीय भूमिका घेणे भारत सरकारला शक्य झाले. त्यातून पुढे शिक्षण क्षेत्राकडे विशेष लक्ष पुरविण्यासाठी सर्वांगीण विकासाच्या हेतूने शिक्षण पद्धतीत बदल करण्याबाबत केंद्र शासनाने नवीन धोरण १९८४ साठी आखले यातून नवोदय विद्यालयाचा उपक्रम सुरू करण्यात आला.

देशातील उच्च शिक्षण अद्यावत दर्जाचे असावे. यादृष्टीने प्रचलित शिक्षण पद्धतीत बदल सुचविण्यासाठी इ.स.१९४८च्या विद्यापीठ आयोगाने खालील शिफारशी केल्या.[३]

१. शालेय शिक्षणाच्या खालावलेल्या दर्जाचा प्रतिकूल परिणाम महाविद्यालय शिक्षणावर होत असल्याचे नमूद करून शालेय शालेय शिक्षण क्रमाचा काळ बारा वर्षाचा व महाविद्यालयीन शिक्षणाचा काळ तीन वर्षे असावा.
२. विद्यापीठात प्रवेश देण्याबाबत निश्चित नियम केले जावेत.
३. देशाच्या गरजा लक्षात घेऊन उच्च शिक्षण संस्थात विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जावा
४. विद्यापीठे स्वायत्त असावीत.
५. उच्च शिक्षणावरील खर्चात वाढ करण्यात यावी.

६. संशोधकांना देण्यात येणाऱ्या अर्थसहायात वाढ केली जावी.
७. श्रेष्ठ गुणवत्तेचे प्राध्यापक विद्यापीठात नियुक्त केले जावेत.
८. विद्यापीठांना वेळोवेळी आवश्यक ती मार्गदर्शन करून विद्यापीठीय शिक्षणात सुसंगती आणण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाची स्थापना केली जावी व हा खर्च केंद्र सरकारने उचलावा.
९. देशाच्या विकासाच्या गरजा लक्षात घेऊन नव्या विज्ञान शाखा, तंत्रज्ञान शाखा व व्यवसायिक शिक्षण शाखा स्थापन करण्यात याव्यात.

वरील सूचना इ.स.१९४८च्या विद्यापीठ आयोगाने केल्या. या आयोगाच्या शिफारशीनुसार इ.स.१९५६ मध्ये विद्यापीठ अनुदान मंडळाची निर्मिती केली व विद्यापीठाची कार्यपद्धती व धोरणे यांच्यात समन्वय साधून पदव्युत्तर शिक्षण व संशोधन यांना प्रोत्साहन व मदत देण्याचे मोलाचे कार्य या मंडळाकडे सोपविण्यात आले. विद्यापीठांना द्यावयाच्या अनुदानासाठी मोठ्या रकमा विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या हाती सोपविण्यात आल्या. परंतु आजही देशात उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत म्हणावी तश्या प्रकारची प्रगती झालेली दिसून येत नाही. केंद्र व राज्य सरकारच्या शिक्षण विषयक धोरणामुळे उच्च शिक्षण घेण्यासाठी किंवा नोकरी मिळविण्यासाठी एका बाजूला लाख रुपयांची थैली घेऊन फिरणारे आईबाप आपल्या मुला-मुलींना कोणत्याही शिक्षणासाठी सहज प्रवेश घेऊ शकतात. तर दुसऱ्या बाजूला महाविद्यालयीन प्रवेश फी, परीक्षा फी भरण्यासाठी व्याजाने पैसे घेऊन येणारा सर्वसामान्य व्यक्ती किंवा पैशाअभावी अर्धवट शिक्षण सोडणाऱ्या तरुणांची संख्या देशात मोठ्या प्रमाणात आहे. यातुन शिक्षण ही पैसा टाकून मिळवल्याची वस्तू बनत आहे. व्यावसायिक अभ्यासक्रमाच्या प्रवेशाच्या नावाखाली खासगी संस्था वाटेल तेवढी आकारतात या संस्थांच्या सोयीसुविधाही निकृष्ट दर्जाच्या आहेत.[४] आणि त्यातल्या बहुतेक पदव्यांना काडीचीही किंमत नाही. त्यामुळे युनेस्कोने जे शिक्षणाचे चार आधारस्तंभ मांडलेले आहेत त्यात ज्ञानाचे शिक्षण, चांगले जीवनमान देईन इतकी कमाई देणारे शिक्षण, सामुदायिक जीवनाचे शिक्षण व माणूस होण्याचे शिक्षण या उद्दिष्टांना फाटा बसत आहे.[५]

इ.स. १९६५ मध्ये भारत सरकारने GDP च्या किमान ६ शिक्षणावर खर्च करावा अशी शिफारस कोठारी आयोग यांनी केली होती. परंतु आज पर्यंत या आकड्याच्या जवळपास सुद्धा सरकारने शिक्षणावर खर्च केलेल्या दिसून येत नाही. शिक्षणावरचा खर्च

१८.

भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली व सध्याची स्थिती

प्रा.डॉ.डी.बी.ताडेराव
इतिहास विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट जि. सिंधुदुर्ग

उच्च शिक्षण ही आधुनिक भारताची नाहीतर जगाचीच एक अपरिहार्य गरज ठरली आहे सुजान आडाणी चारित्र्यशील व्यक्ती व समाजाचा, राष्ट्राचा विकास सारी प्रगती करू शकतात. आणि सुजाणपणा व चारित्र्य ही मूल्येशिक्षणानेच व्यक्तीच्या ठिकाणी संस्कारित होऊ शकतात शिक्षित समाज परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन आहे. प्रगती आणि शिक्षणाचा अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहे.[१] या दृष्टिकोनातून उच्च शिक्षणाचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या वेगवेगळ्या भागातील परिस्थिती व गरजा ध्यानात घेऊन केंद्र शासनाने शिक्षण हा विषय राज्य सरकारच्या अधिकार क्षेत्रात समाविष्ट केला. त्याचे देशात संमिश्र परिणाम दिसून आले. सरकारच्या या धोरणामुळे प्रत्येक राज्यांनी आपले शैक्षणिक धोरण स्वतंत्रपणे निर्धारित केले. त्यामुळे राष्ट्रीय स्तरावर शैक्षणिक बाबीचा समन्वय साधने तसेच सर्व राज्यातील शैक्षणिक अभ्यासक्रमात व दर्जात सुसंगती निर्माण करणे केंद्र सरकारला कठीण झाले. ही अडचण दूर करण्याच्या हेतूने केंद्र सरकारच्या माध्यमातून अनेक राष्ट्रीय शैक्षणिक समित्या व आयोग स्थापन करण्यात आले. परंतु या समितीच्या अहवालातील तरतुदी, शिफारशीच्या स्वरूपात असल्यामुळे त्या राज्य सरकारला बंधनकारक नव्हता. त्यामुळे राज्याच्या शैक्षणिक धोरणात एकवाक्यता राहू शकली नाही.

या दृष्टिकोनातून राष्ट्रीय स्तरावर प्रचलित असलेल्या शिक्षण पद्धतीचा व प्रसाराचा आढावा घेऊन शिक्षण प्रसाराची व्याप्ती वाढविण्याचा, शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्याच्या व देशाच्या गरजा लक्षात घेऊन शैक्षणिक बाबतीत बदल सुचविण्याच्या हेतूने इ.स.१९४८चा विद्यापीठ शिक्षण आयोग, इ.स.१९५०-५२ सालचा प्राथमिक शिक्षणासंबंधीचा आयोग,

12. The Role of AAA in Enhancing Quality in HEI. 93
Prof. Vinodsinh Patil

13. A Study of Higher Education in India 97
Prof. Santosh M. Akhade

14. A Study of Educational Management & Leadership 100
Prof. Radhika Sawant

15. Role Of College Libraries For Naac Accreditation : A Special Reference To Effect Of I.C.T. On Indian Libraries In Higher Education System In India 109
Shri. Kishor Manikrao Waghmare

16. NAAC-A Golden opportunity for the transformation of the Institute and the Individuals 116
Dr. H. M. Pednekar

१७. कमवा आणि शिका : शिक्षणाचा नवा पॅटर्न 119
प्रा.डॉ. बी.पी. बोंगार्डे

१८. भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली व सध्याची स्थिती 123
प्रा.डॉ.डी.बी.ताडेराव

१९. शिक्षणाचे खाजगीकरण 128
प्रा. जगदीश पांडुरंग राणे

२०. जागतिकीकरण आणि शिक्षण व्यवस्था 132
प्रा. रुपाली धोंडू माने

२१. उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयाचे महत्व 136
डॉ. विद्या शरद मोदी

२२. शिक्षा केनिजीकरण का षडयंत्र 141
डा. संतोष रायबोले

२३. दलित वंचितांच्या शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका 146
डॉ. सतीश कामत

❖❖❖

The prime task of the IQAC is to develop a system for conscious, consistent and catalytic improvement in the overall performance of institutions. For this, during the post-accreditation period, it will channelize all efforts and measures of the institution towards. The Seminar deliberations that innovation and knowledge generation is the key for future growth of Indian Higher Education. The attendance have really acquired knowledge from speeches delivered by Resource Persons.

We are assured that this Proceedings (editorial book) on NAAC will be very beneficial to Institute, Teacher and researchers. We wish to thank Suman Prakashan for publishing this book. We appreciate all the teaching and non teaching staff and other members who worked hard to make this Seminar a great success.

Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

INDEX

1. Assessment & Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework 09
   Dr. D.K.Kamble, Mr. Ravikumar K.
2. New Trends in Teaching and Learning in Higher Education 20
   Prof. Rajendra B. Shintre
3. Green Audit For Environmental Sustainabilty - Procedures And Methodology - An Overview 32
   Dr. M. S. Kurani
4. Analysis of Awareness About Green Auditing Among Students : A Case Study of Malad 37
   Dr. Moushumi Datta
5. Analysis of Higher Education and College Environment through IQAC 45
   Prof. Dr. Rajaram Patil
6. A study of the role of Teacher as Mentor 50
   Dr. Diwakar Dhondu Kadam
7. Gender Audit: Identifying Gender Patterns in Higher Education 57
   Arunima Bhattacharya
8. Creating Green Campus through Roof-top Solar Pv System-A Case Study. 64
   Dr. Dattaguru G. Joshi
9. Role Of Naac In Promoting Quality In Higher Education 71
   Dr. Prakash B. Holer
10. Importance of National Assessment and Accreditation Council (NAAC) to Maintain the Quality Education in India 83
    Prof. Karanjkar Sanjay Madhukar
11. Employability and Entrepreneurship in Higher Education 89
    Dr. Bajirav Yashvant Dafale

Book No. 38

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

: Editor : Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

ISBN 978-93-89517-27-9

Suman Prakashan
304, wing c, Shiddhivinayk Apartment, Sutmil Road, Latur. - 413512
Mob. 8600881127

© Copyright
Authors 2020

First Editon
14 February 2020

Offset
Arty Offest, Latur

DTP
Rohit Computer's, Latur

Front Page Design
Viru Gulve

Note : *All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.*

Organizing Committee

Dr. S. N. Kamat
Convener

Dr. R. B. Patil
Organizing Secretary

Organizing Committee Members

Prof. V. V. Patil (English Department)
Dr. S. R. Raibole (Hindi Department)
Dr. D.B. Taderao (History Department)
Prof. S. M. Akhade (English Department)
Dr. B. A. Survase (Economics Department)
Prof. J. P. Rane (Marathi Department)
Shri. D.V. Sawant (Official Superintendent)

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat

Dr. R. B. Patil

Suman Prakashan, Latur

19-20

National Seminar
Organized by
Department of AQAC
Arts and Commerce College, Phondaghat
Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg (MS)

Suman Prakashan
Shidhivinayak Appartment, Sutmil Road,
Latur. Mob: 8600881127

ISBN 978-93-89517-27-9
9 789389 517279

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat   Dr. R. B. Patil

खरिदा और बेचा जाए।[४] पर निजीकरण का महल ही मुनाफाखोरी पर टिका है। शिक्षा प्रणाली को निजीकरण ने अपनी चपेट में ले लिया है। अब मुफ्त और अनिवार्य शिक्षा कानून की बात बेमानी है। इस कानून केतहत हर बच्चे को अच्छी शिक्षा देना सरकार का दायित्व है। पर सरकार अपना पल्ला झाड रही है यह दुखद है।

सरकारी शिक्षा संस्थानों की खस्ता हालत केकारण अभिभावक अपने बच्चों को निजी स्कूलों में भेजते है। सरकार उचीत ध्यान अगर शिक्षा पर दें तो यकीनन सरकारी शिक्षा संस्थानों को अच्छे दिन आने में देर न लगेगी। यही सरकारों की प्राथमिक जिम्मेदारी है। राज्यों ने सोची-समझी निती के तहत सरकारी शिक्षा संस्थांनोंको क्रमशः बर्बाद होने दिया। सरकारी संस्थानों केरखरखाव और अधिक ध्यान देना जरुरी है। नहीं तो उसकी दुर्दशा बढती ही जायेगी। दक्षिण दिल्ली केबाल विद्यालय के प्रधान अध्यापक को स्कूल केबिजली केमीटर को ठीक कराने में दो साल लग गये। खिडकियां, डैस्कों, कुर्सियां या अन्य वस्तुओं और सामानों की भी यही हालत है। संक्षेप में, सरकार की शिक्षा निती जिम्मेदारी युक्त हों। अभिनव शिक्षा प्रयोग सरकारी शिक्षा संस्थानों में किये जाए। छात्र और अध्यापकों का अनुपात ठिक हों। शिक्षक ठेके की अपेक्षा स्थायी बहाल किये जाये। शिक्षकों को गैर-अध्यापकिय काम से मुक्ति दिलाये। सरकार का पूर्णत नियंत्रण शिक्षकों केचयण पर हों। और यह चयन स्पर्धा परीक्षा केमेरिट केअनुसार हों। उन्हें उनकेअधिकारों केतहत पदोन्नतियां और अन्य लाभ मिले। तो सरकारी शिक्षा संस्थानों का कायाकल्प संभव है।

संदर्भ :

१. स्पैन पत्रिका : नवम्बर/दिसम्बर, २०१९, पेज नं. ३४

२. वही.

३. हनवते प्रकाश उत्तम, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर काल, आज आणि उद्या, निसर्ग पब्लिकेशन, हिंगोली पेज नं. १५

४. http://www.mycoaching.in

५. http://rakhi52.wordpress.com

❖❖❖

है, शिक्षकों को इस बारे में कभी नही बताया गया कि एक अच्छी परीक्षा कैसे ली जाती है-परीक्षा में यह जानना जरूरी नहीं है कि शिक्षक ने क्या पढ़ाया, बल्कि यह जानना जरूरी है कि विद्यार्थियों ने क्या सीखा।[2] अंकों केविवरण की अपेक्षा विद्यार्थीयों केक्षमता विकास हुतु प्रशिक्षण कार्यक्रम का आयोजन नई पहल की दस्तक दे सकता है। शिक्षा नीति चुनौतियों को मद्देनजर रखते हुए बनाई जाएँ ऐसी आशा की जा सकती है। शिक्षा के राष्ट्रीयकरण केअभाव में गैरतत्वों द्वारा शिक्षा का बाजार किया जा रहा है। देश केवार्षिक बजट का चौथा हिस्सा शिक्षा पर खर्च होना चाहिए क्योंकि शिक्षा देश केभविष्य का निवेश है। कई घोषणाएँ इस बात की पुष्टी करती थी, शिक्षा पर जो खर्चा हों बजट का चौथा हिस्सा हों। पर प्रत्येक सरकारें कमोबश में शिक्षा का बजेट काटती करती नजर आ रही है।

समाजपरिवर्तन और विषमता की खिलाफत शिक्षा का मुल उद्देश है। डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर शिक्षा केसन्दर्भ में कहते है मनुष्य को अहसास कराये वह शिक्षा है। शिक्षा केअभाव में मनुष्य केवल और केवल पशु है। कुपोषण केकारण शरीर का पोषण कम होकर इन्सान बलहिन होकर अल्पायू होता है। वैसेही शिक्षा केबगैर अज्ञानी रहते हुए जितेजी दूसरे का गुलाम बनता है।[3] शिक्षा केनिजीकरण केचलते मनुष्य अपढही बने रहेगा क्योंकि आज की शिक्षा का खर्च उसके औकात केबाहर का है। फिर ऐसा व्यक्ति स्वउद्धार, समाजोन्नती और राष्ट्रनिर्माण में क्या योगदान दे सकता है? अपढ लोग लोकशाही गणतंत्र का संरक्षण और संवर्धन कैसे करेंगे? इसका सीधा अर्थ है ।

शिक्षा का निजीकरण राष्ट्रद्रोह है। असलमें पाठशालाएँ बेहतर और प्रतिबद्ध इन्सान बनाने का स्त्रोत है। वही अगर पैसा कमाने का साधन बनेगा तो देश का क्या होगा? शिक्षा केनिजीकरण वाले सूत्र केकारण ही कल्याणकारी राज्य की परिकल्पना अवरोधित होती है। शिक्षा राष्ट्र की प्रगती का मानक है। अतः शिक्षा का प्रबन्ध सरकार की प्राथमिकता होनी चाहिए। हमारे देश में शिक्षा केंद्रीय समवर्ती सूची में न होने केकारण उसका दायित्व राज्यों पर आता है। राज्यों की आर्थिक दशा खराब होने केकारण वे शिक्षा को निजी बनाने केपक्षधर है। जब तक शिक्षा केंद्रवर्ती नहीं होगी तब तक इसे बेहतर नहीं बनाया जा सकता और न निजीकरण को रोका जा सकता है।

[4]आज के उपभोक्तावादी युग में शिक्षा फलता-फुलता व्यवसाय बन गया है। नामी शिक्षा संस्थानों में प्रवेश मिलना 'स्टेटस सिम्बल' बन गया है। इस क्षेत्र में निजी संस्थाओं और कंपनियों का प्रवेश अर्थकेंद्रित है। इसीलिए कहा जाता है शिक्षा कोई वस्तु नहीं जिसे

केकारण नामी दुनिया के२०० विश्वविद्यालयों में भारत का एक भी विश्वविद्यालय न होना गौरवपूर्ण नहीं कहा जा सकता। २००४ केपश्चात पेन्शन बन्द करवाने की नीति शिक्षा केबर्बादी का आगाज है। संसद और विधान मंडल में बैठने वालों को पेन्शन और अन्य मुनाफे मिलने चाहिए वह अगर एक दिन केलिए भी इस सदन का सदस्य बनता है तो चलता है, पर पुरी जिंदगी अध्ययन-अध्यापन केलिए समर्पित अध्यापकों को पेन्शन बहाली से बेदखल किया गया। जिससे शिक्षा क्षेत्र में अवसाद फैला हुआ है। जिसका प्रत्येक्ष-परोक्ष परिणाम शिक्षा पर हो रहा है।

डॉ.बाबासाहब आम्बेडकरजीने का था शिक्षा शेरनी का दूध है जो पियेगा वह गुर्राए बगैर नही रहेगा। पर सरकारी शिक्षा नीति और निजीकरण ने उस शिक्षा रुपी शेरणी केदूध में पानी मिला दिया है। राष्ट्रनिर्माण की मौलिक भुमिका शिक्षा में होती है पर सरकारी नीति अशैक्षिक दिखाई देती है। जिनपर शिक्षा केसंरक्षण की जिम्मेदारी थीं उन्हींने निजी पाठशालाएँ, महाविद्यालय और विश्वविद्यालय तैयार करकेसरकारी शिक्षा संस्थानों का गलाघोंटा है। आज गरीबों की औकात से शिक्षा बाहर होते जा रही है। गरीबी रेखा केनीचे जीवन जीनेवाले लोगों केलिए शिक्षा नवप्रवर्तित का रास्ता था धीरे-धीरे सरकार ने इस क्षेत्र से अपनी साझेदारी खत्म करकेगरीबों की संभावनाओं को खत्म किया।

शिक्षा शोषित वर्ग को आजीविका और आत्मसम्मान प्रदान करें ऐसी अवधारणा थी। पर वह लुप्त हो रही है। हाशिए का समाज निजीकरण में कैसा पढेगा और कैसे आगे बढेगा, टिकेगा यह यक्ष प्रश्न है, ह्युबर्ट एच, हम्फ्री, फेलो वैजयंती शंकर का कहना है, स्टुडेंट लर्निंग का लक्ष्य छात्रों केसीखने केक्षेत्र में उच्च कोटी का मुल्यांकन और शोध करने की क्षमता विकसित करना है। १ पर आठवी कक्षा तक परीक्षाही नहीं तो उच्च कोटी का मुल्यांकन और शोध करने की क्षमता का विकास स्नातक और स्नातकोत्तर शिक्षा में कैसा संभव होगा अथवा छलावा मात्र रह जायेगा। शिक्षा कि मौजुदा व्यवस्था में आमूल-चूल विधायक परिवर्तन और विद्यार्थीयों केकौशल स्तर को सुधारने की चुनौतियां नॅक और शिक्षा नीति तैयार करनेवालों केसमक्ष है। केंद्र और राज्य सरकारें शैक्षिक परियोजनाओं के लिए पर्याप्त अर्थसहाय्य करकेशिक्षा क्षेत्र में आश्वस्तता निर्माण कर सकतीं है। विद्यार्थीयों में रटने की अपेक्षा नवप्रवर्तन की क्षमता और रचनात्मक कौशल पैदा किया जा सकता है।

आज की रटनवादी परीक्षा व्यवस्था पर व्यंग करते हुए वैजयंती शंकर कहती

२२.

शिक्षा के निजीकरण का षडयंत्र

डा. संतोष रायबोले
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट
ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

शिक्षा बुनियादी जरुरतों में से एक है। आज जो भी विकास देश और दुनिया में झलकता है उसकी असली नींव शिक्षा ही हैं। इस शिक्षा केअधिकार को प्राप्त करने हेतु कई महात्माओंने अपना सुख-चैन त्याग कर शिक्षा को सर्वजन सुलभ बनाया और बडी लडाई केपश्चात शिक्षा सबकी बनने जा रही थी, कई घरों में शिक्षा की रोशणी पोहची ही नही की शिक्षा का निजीकरण करने की साजिश रची गई। महात्मा फुलेजी ने कहा था कि अशिक्षा से क्या-क्या अनर्थ होते हैं। अब जिसकेजेब में पैसे है वह शिक्षा लेगा, जैसे हमारी औकात और आमदनी केबलपर हम हमारे मोबाईल में रिचार्ज या टॉकटाईम कराते है। उस तरह आप कल को किसी गुमटीपर डिग्री खरेदी करोगे और नौकरी प्राप्त करोगे या बेकार बने घुमोगे इससे शिक्षा निती तैयार करनेवालों को कोई फर्क नहीं पडता।

भारतीय ग्राम केपाठशालाओं की खस्ती हालत सुखसुविधाओं का अभाव, छात्रों के अनुपात में अध्यापकों का न होना, शिक्षकों को अक्सर गैर-शिक्षकीय काम, गैर अनुदान नीति, शिक्षण सेवक या तासिका केआधार पर शिक्षकों की बहाली आदि सरकार की शिक्षा नीति को दर्शाते है। शिक्षा केसर्वजनीयता को मद्देनजर रखते हुए कहा जाता था शिक्षा है सबका अधिकार बन्द करों इसका व्यापार पर आज शिक्षा पैसा कमाने का जरिया बनी है। प्राथमिक शिक्षा को अवैकल्पीय माना गया था। पर आज शिक्षा सरकार की नहीं तो अभिभावकों की जिम्मेदारी है ऐसा दर्शाया जा रहा है।

अक्सर शिक्षा की बजट कटौती की जा रही है। सरकारी पाठशाला और महाविद्यालय में पढनेवाले ही अब सरकारी पाठशाला, महाविद्यालय और विश्वविद्यालय को दोष दे रहे है। सरकार की गैर शिक्षा नीति के चलते कोई पुख्ता खोज कार्य हमारे देश में न केबराबर हो रहे है। दुनिया केपेटेंटों में हमारे देश केपेटेंट नगण्य है। ऐसी दमनियता

Organizing Committee

Dr. S. N. Kamat
Convener

Dr. R. B. Patil
Organizing Secretary

Organizing Committee Members

Prof. V. V. Patil (English Department)
Dr. S. R. Raibole (Hindi Department)
Dr. D.B. Taderao (History Department)
Prof. S. M. Akhade (English Department)
Dr. B. A. Survase (Economics Department)
Prof. J. P. Rane (Marathi Department)
Shri. D.V. Sawant (Official Superintendent)

Book No. 38

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

: Editor : Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

ISBN 978-93-89517-27-9

Suman Prakashan
304, wing c, Shiddhivinayk Apartment, Sutmil Road, Latur. - 413512
Mob. 8600881127

© Copyright
Authors 2020

First Editon
14 February 2020

Offset
Arty Offest, Latur

DTP
Rohit Computer's, Latur

Front Page Design
Viru Gulve

Note : *All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.*

(27)

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored
National Seminar (Proceedings)

: Editor :
Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

Suman Prakashan, Latur

National Seminar
Organized by
Department of AQAC
Arts and Commerce College, Phondaghat
Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg (MS)

Suman Prakashan
Shidhivinayak Appartment, Sutmil Road,
Latur. Mob. 8600881127

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

27

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat **Dr. R. B. Patil**

निवेदन केल्याचे डॉ. आंबेडकर सांगतात. यावरून त्यांचा दलितांच्या उच्च शिक्षणाबद्दलचा दृष्टिकोन लक्षात येतो. मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक हक्काचा आग्रह धरताना 'विद्यापीठाच्या प्रतिनिधी सभेत मागासवर्गीय सदस्यांना स्थान मिळाले पाहिजे' ही मागणी ते लावून धरतात. 'प्रतिनिधी सभा' ही कायदे बनवणारी संस्था आहे. त्यात जर दलित वर्गाला स्थान मिळाले तर त्यांच्या उच्च शिक्षणाच्या समस्येवर तोडगा निघेल असे त्यांना वाटते.

निजामाच्या हैदराबाद संस्थानात दलितांच्या शिक्षणाची दुरावस्था झाली होती. ती मिलिंद महाविद्यालयाने भरून काढली. अत्यंत प्रतिकूल स्थितीत या महाविद्यालयाची उभारणी करून अनुसूचित जाती-जमातींच्या मुलांच्या उच्चशिक्षणाची सोय डॉ. आंबेडकर यांनी केली. सर्वकष परिवर्तन घडवणारा तो दैदीप्यमान इतिहास होय. बाबासाहेबांनी पीपल्स, सिद्धार्थ, मिलिंद, नागसेन ही आपल्या संस्थांना दिलेली नावेही लोकशाही, स्वातंत्र्य, समतेचा पुरस्कार करणारी आहेत. यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा एकूणच दरीत उपेक्षितांच्या शिक्षणाविषयीचा दृष्टिकोण किती प्रगल्भ आणि आधुनिक होता याची प्रचीती येते.

समारोप : माणसाच्या आयुष्यात शिक्षणाला अतिशय महत्त्व आहे. अस्पृश्य जातीत जन्माला येऊनही उच्चविद्याविभूषित झालेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वंचितांच्या जीवनात ज्ञानाचा दीप लावण्याचे महनीय कार्य केले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते प्राशन करून अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याचा संदेश त्यांनी दिला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मानवी मूल्यांची प्रस्थापना करून दलित वंचितांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणारे शिक्षणतज्ज्ञ, जागतिक कीर्तीचे विद्वान म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. दलित वंचितांच्या शिक्षणाची सद्यस्थिती पाहता आजच्या काळातही त्यांचे विचार मौलिक आणि मार्गदर्शक ठरू शकतात.

आधारभूत संदर्भ -

१. संसदपटू डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, संपा. बी. सी. कांबळे, मूलनिवासी पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०११

२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचारधन आणि दृष्टिकोन, संपा. सोमनाथ गुंजकर, शिवसांब कापसे, अनुराधा पब्लिकेशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती, २०१७

३. इतिहासकार डॉ.बी.आर.आंबेडकर, संपा.प्रकाश हनवते, यशवंत खडसे, अरुणा प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती, २०१४

४. विद्यार्थ्यांनो जागृत व्हा!, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, नाग नालंदा प्रकाशन, सांगली, पुनर्मुद्रण, २०१४

❖ ❖ ❖

येण्यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे. स्वतः बाबासाहेब हयातभर विद्यार्थी म्हणून जगले. कायदा, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र इ. विषयांचा अभ्यास आणि संशोधन करून 'कोलंबिया विद्यापीठ' व 'लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स'मधून अतिउच्च पदव्या मिळवल्या. एम. ए., पीएच.डी., डीएस.सी., एल.एल. डी., डी.लीट., बॅरिस्टर अॅट लॉ या पदव्या संपादन केल्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अनेक विषयात गाढा अभ्यास होता. इंग्रजीवर प्रभुत्व होते. उच्चविद्याविभूषित होण्यासाठी आंबेडकरांना सहन करावा लागलेला त्रास सर्वश्रुत आहे. प्रारंभी सनातन्यांकडून त्यांचा अनन्वित छळ झाला. अवमान सहन करावा लागला. परदेशात शिक्षण घेत असताना तर त्यांना अर्धपोटी राहून आणि रात्र रात्र जागून ज्ञानार्जन करावे लागले. शिक्षणासाठी त्यांनी अहोरात्र संघर्ष केला. शिक्षणाशिवाय दलित उपेक्षित घटकांचा उद्धार होणार नाही, म्हणून त्यांनी शिक्षणाचा आग्रह धरला. बाबासाहेबांनी स्व उन्नतीसाठी शिक्षणाचा उपयोग केला नाही, तर तळागाळातील समाज घटकांपर्यंत शिक्षण प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला. बहिष्कृत हितकारणी सभेची १९२४ साली स्थापना करून शिक्षण प्रसार करण्याचे त्यांनी ठरवले. सभेतर्फे इ.स. १९२५ सोलापूर येथे पहिले वसतिगृह स्थापन केले. पनवेल, जळगाव येथेही वसतिगृहे सुरू केली. वाचनालय तसेच प्रौढ स्त्री-पुरुषांसाठी रात्रशाळा सुरू केली. १९४६ मध्ये 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना करून मुंबईला 'सिद्धार्थ कॉलेज' आणि औरंगाबादला 'मिलिंद महाविद्यालय' सुरू केले. बहुजन समाजाला उच्च शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार :

दलितांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्याचे काम इथल्या धर्मव्यवस्थेने केले. शिक्षण ही उच्चभ्रूंची मक्तेदारी मानली जात होती. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत डॉ.आंबेडकरांनी स्वतः शिक्षण घेतले आणि पिढ्यानपिढ्या शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या घटकांना शिक्षण घेण्यास उद्युक्त केले. शिक्षणाशिवाय स्त्री, शूद्र, भटकेआणि आदिवासी यांची सुधारणा होणार नाही, असे त्यांचे मत होते. शिक्षण हेच सर्वांगीण परिवर्तनाचे प्रभावी अस्त्र आहे, हे ओळखून दीनदलितांच्या शिक्षणाला प्राथमिकता दिली. ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही त्यांच्यासाठी सक्तीचे शिक्षण हवे, असे त्यांचे म्हणणे होते. शिवाय व्यक्ती आणि समाजाची नैतिक उन्नती करणाऱ्या शिक्षण खात्यावर भरघोस निधी खर्च करण्याची गरजही त्यांनी वेळोवेळी बोलून दाखवली होती. मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना मदत म्हणून शिष्यवृत्ती देण्यात यावी असे त्यांनी म्हटले होते. विद्यार्थ्यांची बौद्धिक क्षमता वाढावी आणि टिकावी यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करावे, असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वंचित समूहाला शिकण्याचे सतत आवाहन केले. शिक्षणाशिवाय जगणे म्हणजे संकट ओढवून घेणे होय. ज्ञानाअभावी दलितांचे नुकसानच होत आले आहे, हे त्यांनी जवळून पाहिले होते. म्हणून शिक्षण नाकारणे म्हणजे व्यक्तीचे अस्तित्व नाकारून त्याच्या क्षमता मारणे होय, असे बाबासाहेबांना वाटते. ही स्थिती बदलायची असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही, असे ते म्हणतात. मुलांची मने सुसंस्कृत करणारे दर्जेदार शिक्षण सरकारने द्यावे असे सूक्ष्म आणि पायाभूत विचार बाबासाहेबांनी मांडले आहेत. दलित समाजातील विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना शिक्षण हाच जीवनाच्या प्रगतीचा मार्ग आहे हे जाणून विद्यार्थ्यांनी भरपूर अभ्यास करावा आणि समाजाचे विश्वासू नेते बनावे असे नमूद केले आहे.

शिक्षक कर्तुत्वान असला पाहिजे, असे डॉ.आंबेडकरांनी सांगितले आहे. विद्यार्थ्यांना अनुकरणीय असे वर्तन शिक्षक प्राध्यापकांचे हवे. त्यांचा कल अर्थार्जनापेक्षा ज्ञानार्जनाकडे असला पाहिजे. अध्यापन अध्ययन यात त्यांनी स्वतः गुंतवून घेतले पाहिजे. शिक्षक प्राध्यापकांकडे संशोधकवृत्ती असली पाहिजे. तो केवळ विद्वान नव्हे तर बहुश्रुत असला पाहिजे, असे प्रांजळ मत बाबासाहेबांचे होते. शैक्षणिक संस्थांच्या चालकांना नफेखोरी नव्हे तर सामाजिक बांधिलकीच्या जाणिवेतून शैक्षणिक कार्य करण्याचे आवाहन त्यांनी केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या शैक्षणिक विचार मूलभूत स्वरूपाचे असून शिक्षण व्यवस्थेशी संबंधित घटकांना ते आजही लागू पडणारे आहेत.

उच्च शिक्षण हेच एकमेव औषध :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उच्च शिक्षणाच्या मार्गाने समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव ही मानवी मुल्ये स्वीकारलेला एक स्वाभिमानी आधुनिक समाज निर्माण करायचा होता. समाजातील विषमतेच्या दुखण्यावर उच्च शिक्षण हेच एकमेव औषध आहे, असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी जाती व्यवस्थेच्या संदर्भात उच्च शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करून सांगितले आहे. रूढी परंपरेचे आणि जातीयतेचे बळी ठरल्याने दलितांना उच्च शिक्षण घेता आले नाही. परिणामी मोक्याच्या जागा आणि मोठी पदे मिळवता आली नाहीत. म्हणून अधिकारी आणि शासनकर्ते बनायचे असेल तर उच्च शिक्षण आवश्यक आहे, असे आंबेडकरांना वाटते.

संसदेत 'शेड्युल्ड कास्टस कॉलेज' वर विचार मांडताना डॉ.आंबेडकरांनी दलित वंचितांना उच्चशिक्षणाची किती गरज आहे, हे स्पष्ट केलेले आहे. मुंबई प्रांतात विद्यार्थ्यांची झालेली वाढ पाहता त्याचा फटका उपेक्षित विद्यार्थ्यांना बसू शकतो. म्हणून अस्पृश्य मुलांना प्राधान्य देण्याच्या उद्देशाने एखादी संस्था असावी यासाठी आपण सरकारकडे

खरिदा और बेचा जाए।[४] पर निजीकरण का महल ही मुनाफाखोरी पर टिका है। शिक्षा प्रणाली को निजीकरण ने अपनी चपेट में ले लिया है। अब मुफ्त और अनिवार्य शिक्षा कानून की बात बेमानी है। इस कानून केतहत हर बच्चे को अच्छी शिक्षा देना सरकार का दायित्व है। पर सरकार अपना पल्ला झाड रही है यह दुखद है।

सरकारी शिक्षा संस्थानों की खस्ता हालत केकारण अभिभावक अपने बच्चों को निजी स्कूलों में भेजते है। सरकार उचीत ध्यान अगर शिक्षा पर दें तो यकीनन सरकारी शिक्षा संस्थानों को अच्छे दिन आने में देर न लगेगी। यही सरकारों की प्राथमिक जिम्मेदारी है। राज्यों ने सोची-समझी निती के तहत सरकारी शिक्षा संस्थानोंको क्रमशः बर्बाद होने दिया। सरकारी संस्थानों केरखरखाव और अधिक ध्यान देना जरुरी है। नहीं तो उसकी दुर्दशा बढती ही जायेगी। दक्षिण दिल्ली केबाल विद्यालय के प्रधान अध्यापक को स्कूल केबिजली केमीटर को ठीक कराने में दो साल लग गये। खिडकियां, डैस्कों, कुर्सियां या अन्य वस्तुओं और सामानों की भी यही हालत है। संक्षेप में, सरकार की शिक्षा निती जिम्मेदारी युक्त हों। अभिनव शिक्षा प्रयोग सरकारी शिक्षा संस्थानों में किये जाए। छात्र और अध्यापकों का अनुपात ठिक हों। शिक्षक ठेके की अपेक्षा स्थायी बहाल किये जाये। शिक्षकों को गैर-अध्यापकिय काम से मुक्ति दिलाये। सरकार का पूर्णत नियंत्रण शिक्षकों केचयण पर हों। और यह चयन स्पर्धा परीक्षा केमेरिट केअनुसार हों। उन्हें उनकेअधिकारों केतहत पदोन्नतियां और अन्य लाभ मिले। तो सरकारी शिक्षा संस्थानों का कायाकल्प संभव है।

संदर्भ :

१. स्पेन पत्रिका : नवम्बर/दिसम्बर, २०१९, पेज नं. ३४

२. वही.

३. हनवते प्रकाश उत्तम, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर काल, आज आणि उद्या, निसर्ग पब्लिकेशन, हिंगोली पेज नं. १५

४. http://www.mycoaching.in

५. http://rakhi52.wordpress.com

❖ ❖ ❖

२३.
दलित वंचितांच्या शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका

डॉ. सतीश कामत
सहयोगी प्राध्यापक (मराठी)
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट

प्रस्तावना :

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये स्त्री, शूद्र, भटके व आदिवासी यांना शिक्षण घेण्यास पूर्ण प्रतिबंध होता. रूढी परंपरेच्या नावाखाली शतकानुशतकेया घटकांना शिक्षणापासून दूर ठेवले गेले होते. मात्र या अन्यायकारक परिस्थितीला छेद देत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाची वाट धरली. त्यांनी स्वतः प्रयत्नपूर्वक आणि संघर्षातून शिक्षण घेतले. उच्च शिक्षण मिळवण्यासाठी परदेशी गेले. शिक्षणाच्या बळावरच डॉ. आंबेडकरांनी या व्यवस्थेत स्वतःचे स्थान निर्माण केले. आपल्या कृती उक्तीतून त्यांनी उपरोक्त उपेक्षित वंचित घटकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. स्त्री शूद्रांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा भागविणे ज्यांना महाकठीण होते, त्या दलित समाजाला शिक्षणाची महती पटवून देणे आवश्यक होते. त्यासाठी प्रथम त्यांचे प्रबोधन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. बहिष्कृत हितकारणी सभेच्या माध्यमातून त्यांनी 'शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा' हा विचार तळागाळापर्यंत पोहोचविला. बंदमुक्त व्हायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही, हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणूनच त्यांनी उपेक्षित घटकांच्या शिक्षणावर भर दिला. त्यांचा हा संदेश शिरोधार्य मानून दलित समाज शैक्षणिक वाटचाल करत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची शैक्षणिक वाटचाल :

सुभेदार रामजी आंबेडकर यांनी बाबासाहेबांना शिकण्याची प्रेरणा दिली. त्यानंतर सामाजिक आणि धार्मिक अडचणींवर मात करत बाबासाहेबांनी उत्तुंग अशी शैक्षणिक वाटचाल केली. या त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात बडोदा संस्थानचे राजे सयाजीराव गायकवाड, करवीर संस्थांनचे राजर्षी शाहू महाराज यांनी मोलाचे सहकार्य केले. शिक्षणाने व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या सशक्त होते, हे त्यांनी जाणले होते. प्रज्ञा, शील, करुणा हे गुण अंगी

12. The Role of AAA in Enhancing Quality in HEI. 93
Prof. Vinodsinh Patil
13. A Study of Higher Education in India 97
Prof. Santosh M. Akhade
14. A Study of Educational Management & Leadership 100
Prof. Radhika Sawant
15. Role Of College Libraries For Naac Accreditation : A Special Reference To Effect Of I.C.T. On Indian Libraries In Higher Education System In India 109
Shri. Kishor Manikrao Waghmare
16. NAAC-A Golden opportunity for the transformation of the Institute and the Individuals 116
Dr. H. M. Pednekar
१७. कमवा आणि शिका : शिक्षणाचा नवा पॅटर्न 119
प्रा.डॉ. बी.पी. बोंगार्डे
१८. भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली व सध्याची स्थिती 123
प्रा.डॉ.डी.बी.ताडेराव
१९. शिक्षणाचे खाजगीकरण 128
प्रा. जगदीश पांडुरंग राणे
२०. जागतिकीकरण आणि शिक्षण व्यवस्था 132
प्रा. रुपाली धोंडू माने
२१. उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयाचे महत्व 136
डॉ. विद्या शरद मोदी
२२. शिक्षा केनिजीकरण का षडयंत्र 141
डा. संतोष रायबोले
२३. दलित वंचितांच्या शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका 146
डॉ. सतीश कामत

❖❖❖

1.

Assessment & Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework

BY

Dr. D.K.Kamble
Asst. Adviser
NAAC Bangalore
dkkamblenaac@gmail.com

Mr. Ravikumar.K
Research Scholar KIIT, Bhubaneshwar
SPA, NAAC Bangalore
ravinaac@gmail.com

Introduction :

The Revised Accreditation Framework (July 2017) developed in consultation with statutory bodies, experts and Stakeholders. Existing fifty (50) Core and Desirable indictors, about Two Hundred (200) Assessment Indicators and questions in manual synthesized. Referencing with National Institutional Ranking Framework (NIRF) and International Practices and consulted about 200 experts through national meet, workshops and Core Working Group and Sectoral Working Group meetings from various parts of country. Conducted a pilot study across the country to test the framework and benchmarks around 100 HEIs in the country.

Revised Accreditation Framework:

The Revised Accreditation Framework is launched in July 2017. It represents an explicit paradigm shift making it ICT enabled, objective, transparent. *The change is:*

- From qualitative to data based quantitative indicator evaluation peer judgment with increased objectivity and transparency
- In terms of simplification of the process drastic reduction in number of questions, size of the report, visit days, and so on
- In terms of boosting benchmarking as quality improvement tool. This has been attempted through comparison of NAAC indicators with other International Quality Assurance frameworks

Key Features of Revised Accreditation Framework:

A Paradigm shift in approach and philosophy from qualitative

The prime task of the IQAC is to develop a system for conscious, consistent and catalytic improvement in the overall performance of institutions. For this, during the post-accreditation period, it will channelize all efforts and measures of the institution towards. The Seminar deliberations that innovation and knowledge generation is the key for future growth of Indian Higher Education. The attendance have really acquired knowledge from speeches delivered by Resource Persons.

We are assured that this Proceedings (editorial book) on NAAC will be very beneficial to Institute, Teacher and researchers. We wish to thank Suman Prakashan for publishing this book. We appreciate all the teaching and non teaching staff and other members who worked hard to make this Seminar a great success.

Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

INDEX

1. Assessment & Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework 09
   Dr. D.K.Kamble, Mr. Ravikumar K.
2. New Trends in Teaching and Learning in Higher Education 20
   Prof. Rajendra B. Shintre
3. Green Audit For Environmental Sustainabilty - Procedures And Methodology - An Overview 32
   Dr. M. S. Kurani
4. Analysis of Awareness About Green Auditing Among Students : A Case Study of Malad 37
   Dr. Moushumi Datta
5. Analysis of Higher Education and College Environment through IQAC 45
   Prof. Dr. Rajaram Patil
6. A study of the role of Teacher as Mentor 50
   Dr. Diwakar Dhondu Kadam
7. Gender Audit: Identifying Gender Patterns in Higher Education 57
   Arunima Bhattacharya
8. Creating Green Campus through Roof-top Solar Pv System-A Case Study. 64
   Dr. Dattaguru G. Joshi
9. Role Of Naac In Promoting Quality In Higher Education 71
   Dr. Prakash B. Holer
10. Importance of National Assessment and Accreditation Council (NAAC) to Maintain the Quality Education in India 83
    Prof. Karanjkar Sanjay Madhukar
11. Employability and Entrepreneurship in Higher Education 89
    Dr. Bajirav Yashvant Dafale

Book No. 38

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

: Editor : Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

ISBN 978-93-89517-27-9

Suman Prakashan
304, wing c, Shiddhivinayk Apartment,
Sutmil Road, Latur. - 413512
Mob. 8600881127

© Copyright
Authors 2020

First Editon
14 February 2020

Offset
Arty Offest, Latur

DTP
Rohit Computer's, Latur

Front Page Design
Viru Gulve

Note : *All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.*

Organizing Committee

Dr. S. N. Kamat
Convener

Dr. R. B. Patil
Organizing Secretary

Organizing Committee Members

Prof. V. V. Patil (English Department)
Dr. S. R. Raibole (Hindi Department)
Dr. D.B. Taderao (History Department)
Prof. S. M. Akhade (English Department)
Dr. B. A. Survase (Economics Department)
Prof. J. P. Rane (Marathi Department)
Shri. D.V. Sawant (Official Superintendent)

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat Dr. R. B. Patil

Scanned by CamScanner

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored
National Seminar (Proceedings)

: Editor :
Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

Suman Prakashan, Latur

Scanned by CamScanner

INDEX

1. Assessment & Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework 09
Dr. D.K.Kamble, Mr. Ravikumar K.

2. New Trends in Teaching and Learning in Higher Education 20
Prof. Rajendra B. Shintre

3. Green Audit For Environmental Sustainabilty - Procedures And Methodology - An Overview 32
Dr. M. S. Kurani

4. Analysis of Awareness About Green Auditing Among Students : A Case Study of Malad 37
Dr. Moushumi Datta

5. Analysis of Higher Education and College Environment through IQAC 45
Prof. Dr. Rajaram Patil

6. A study of the role of Teacher as Mentor 50
Dr. Diwakar Dhondu Kadam

7. Gender Audit: Identifying Gender Patterns in Higher Education 57
Arunima Bhattacharya

8. Creating Green Campus through Roof-top Solar Pv System-A Case Study. 64
Dr. Dattaguru G. Joshi

9. Role Of Naac In Promoting Quality In Higher Education 71
Dr. Prakash B. Holer

10. Importance of National Assessment and Accreditation Council (NAAC) to Maintain the Quality Education in India 83
Prof. Karanjkar Sanjay Madhukar

11. Employability and Entrepreneurship in Higher Education 89
Dr. Bajirav Yashvant Dafale

Scanned by CamScanner

12. The Role of AAA in Enhancing Quality in HEI. 93
Prof. Vinodsinh Patil
13. A Study of Higher Education in India 97
Prof. Santosh M. Akhade
14. A Study of Educational Management & Leadership 100
Prof. Radhika Sawant
15. Role Of College Libraries For Naac Accreditation : A Special Reference To Effect Of I.C.T. On Indian Libraries In Higher Education System In India 109
Shri. Kishor Manikrao Waghmare
16. NAAC-A Golden opportunity for the transformation of the Institute and the Individuals 116
Dr. H. M. Pednekar
१७. कमवा आणि शिका : शिक्षणाचा नवा पॅटर्न 119
प्रा.डॉ. बी.पी. बोंगार्डे
१८. भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली व सध्याची स्थिती 123
प्रा.डॉ.डी.बी.ताडेराव
१९. शिक्षणाचे खाजगीकरण 128
प्रा. जगदीश पांडुरंग राणे
२०. जागतिकीकरण आणि शिक्षण व्यवस्था 132
प्रा. रुपाली धोंडू माने
२१. उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयाचे महत्व 136
डॉ. विद्या शरद मोदी
२२. शिक्षा केनिजीकरण का षडयंत्र 141
डा. संतोष रायबोले
२३. दलित वंचितांच्या शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका 146
डॉ. सतीश कामत

Scanned by CamScanner

२१.
उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयाचे महत्व

डॉ. विद्या शरद मोदी
ग्रंथपाल कला व वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट

सारं - माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ग्रंथालयांच्या सेवांमध्ये अमुलाग्र बदल झालेला दिसून येतो. या बदलामुळे विद्यार्थांना प्रभावी सेवा देता याव्यात या करीता विद्यापीठ अनुदान आयोगाने देखील प्रयत्न केलेले दिसून येतात. SOUL ही देणगीच आहे.

शोध संज्ञा - महाविद्यालयीन ग्रंथालय, विद्यापीठ अनुदान आयोग, नॅक, ग्रंथालयांचे संगणकीकरण.

प्रस्तावना :

ग्रंथालय कोणत्याही प्रकारचे असले तरीही ग्रंथालयांमध्ये असलेले वाचन साहित्य हा ग्रंथालयातील महत्त्वाचा केंद्रबिंदू मानला जातो. ग्रंथालय हे वाचक, वाचन साहित्य आणि मनुष्यबळ या तीन घटकांनी मिळून एक संस्था तयार होते. उपलब्ध वाचन साहित्य योग्य वाचकापर्यंत पोहोचविण्याचे काम ग्रंथालयातील मनुष्यबळ या मार्फत केले जाते. ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांनी मांडलेली ग्रंथालयाची मूलभूत तत्वे ही देखील वाचन साहित्य या घटका भोवती फिरताना आढळून येतात. महाविद्यालयात कार्यरत असणारी ग्रंथालये ही शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये येतात. शैक्षणिक ग्रंथालयही विद्यार्थी शिक्षक आणि संशोधक यांना विविध सेवांचा माध्यमातून अध्ययन आणि अध्यापन प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. ग्रंथालय कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेशी संबंधित असते त्या ग्रंथालयास शैक्षणिक ग्रंथालय असे संबोधले जाते. ही शैक्षणिक ग्रंथालये तीन विभागात विभागली गेली आहेत. शालेय ग्रंथालय, महाविद्यालय व विद्यापीठ ग्रंथालय होय. शैक्षणिक ग्रंथालय कोणतेही असले तरी या ग्रंथालयाचा मूळ हेतू समान असतो. सेवा व वाचन साहित्याच्या मदतीने पालक संस्थेचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जातो

Scanned by CamScanner

महाविद्यालयीन ग्रंथालये :

महाविद्यालयीन ग्रंथालये एक भौतिक साधन म्हणून कार्य करताना दिसून येतात. अध्ययन-अध्यापन अभ्यासक्रमाची पूर्तता तसेच शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा स्वयंविकास यामध्ये महाविद्यालय ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. विद्यार्थी व शिक्षक यांची शैक्षणिक व्याप्ती वाढविण्यास प्रोत्साहन देण्याबरोबरच माहिती क्षेत्रामध्ये विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी होण्यास मदत करणे, पुस्तकांबरोबरच माहिती देण्याचे काम महाविद्यालयीन ग्रंथालय करत असतात. वाचन साहित्य संग्रह विकास करणे विद्यार्थ्यांना पूरक वाचन साहित्य व मार्गदर्शक सेवा पुरविणे, विविध प्रकारच्या सेवा द्वारे विद्यार्थ्यांच्या वाचन अभिरुची मध्ये वाढ करणे, शिक्षकांना संशोधनास आवश्यक वाचन साहित्य पुरविणे, ग्रंथालयांमध्ये परस्पर सहकार्य प्रस्थापित करताना वाचन साहित्याचा उपयोग करून वाचकाभिमुख सेवा देण्याचे काम महाविद्यालतीन ग्रंथालयांना पार पाडावी लागतात.

विद्यापीठ अनुदान आयोग आणि महाविद्यालतीन ग्रंथालय :

भारतातील उच्च शिक्षणाच्या विकासाकरिता स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून प्रयत्न केले गेले. भारतीय शिक्षणाचा आढावा घेण्यासाठी सार्जंट समितीच्या शिफारशीनुसार १९४१ मध्ये विद्यापीठ अनुदान आयोगाची स्थापना करण्यात आलेली होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात १९४८ मध्ये डॉ. राधाकृष्ण यांच्या अध्यक्षतेखाली विद्यापीठ अनुदान आयोगाची स्थापना करण्यात आली. १९५६ मध्ये संसदेने कायदा संमत करून विद्यापीठ अनुदान आयोगाची स्थापना झाल्याचे अधिकृत केले. त्यावेळी डॉ. चिंतामणराव देशमुख हे अध्यक्ष होते.

ग्रंथालयांच्या विकासासंदर्भातील समिती:

उच्च शिक्षणाची ध्येये गाठण्याकरीता ग्रंथालयांचा विकास करणे आवश्यक असल्याचे निदर्शनास आल्यानंतर ग्रंथालयांचा विकास करण्यासाठी शासकीय पातळीवरून प्रयत्न केले गेले. ग्रंथालयांच्या विकासासंदर्भात वेगवेगळया समित्या नेमल्या गेल्या त्या पुढील प्रमाणे

१. ग्रंथालय समिती १९५८ डॉ. रंगनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली गेली.
२. ग्रंथालय शास्त्राची पूर्नपाहणी समिती १९६१: या समितीने शिक्षणाचा दर्जा परीक्षा व संशोधन पद्धती यांचा दर्जा सुधारण्याबाबत विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडे शिफारशी केल्या.

Scanned by CamScanner

३. शिक्षण समिती १९६४-६६: डॉ. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती स्थापन करण्यात आलेली होती.

४. मेहरोत्रा समिती १९८३: आर.पी. मेहरोत्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती स्थापन केली होती.

५. राष्ट्रीय नेटवर्क समिती १९८८: प्रा. यशपाल यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती स्थापन केली होती.

६. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यास सुधारणा समिती १९९०- ९३: या समितीने ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम कसा असावा याबाबत शिफारशी केल्या.

नॅक :

कालबाह्य शिक्षण, संशोधनाचा खालावलेला दर्जा, जुनाट व निरुपयोगी अभ्यासक्रम, आधुनिकीकरणाचा अभाव, नवीन बदलास होणारा विरोध इत्यादी मुळे होणारी गुणवत्ता घसरण थांबवून गुणवत्तावाढीसाठी प्रयत्न करण्याकरिता विद्यापीठ अनुदान आयोगाने १६ सप्टेंबर १९९४ रोजी बेंगलोर येथे राष्ट्रीय मूल्यांकन आणि अधिस्वीकृती परिषद NAAC ची स्थापना केली. NAAC ही विद्यापीठ अनुदान आयोगाची स्वायत्त संस्था असून विद्यापीठ व महाविद्यालयांचे मूल्यांकन करून अधिमान्यता देण्याचे प्रमुख कार्य करते. महाविद्यालयांचे मूल्यांकन करताना NAAC द्वारे ग्रंथालयांची पाहणी केली जाते. ग्रंथालय समितीचे कामकाज कशा प्रकारे चालते, ग्रंथालयामार्फत विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना वाचकाभिमुख सेवा दिल्या जातात किंवा नाही, ग्रंथालयांचे संगणकीकरण, ग्रंथालयातील वाचन साहित्य व भौतिक सुविधा इत्यादी बाबींचे मूल्यांकन केले जाते.

महाविद्याल ग्रंथालयांचे संगणकीकरण :

ग्रंथालयातील विविध सेवा आणि पारंपारिक कार्य संगणकाच्या सहाय्याने करणे म्हणजे ग्रंथालय संगणकीकरण होय. पारंपारिक कार्याबरोबरच माहिती संकलन आणि प्रतीप्राप्ती, संगणकीकृत प्रणालीचे नेटवर्किंग इत्यादी प्रक्रियेचा विचार ग्रंथालय संगणकीकरना मध्ये केला जातो. ग्रंथालय संगणकीकरण म्हणजे आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून ग्रंथालयीन कार्य प्रभावीपणे पार पाडणे होय. कमीत कमी खर्चा मध्ये जास्तीत जास्त सेवा पुरविणे, ग्रंथालय सेवांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे, वाचन साहित्याचा सामुहिक उपयोग करणे, ग्रंथालयाच्या जागेचा कार्यक्षम वापर करणे, कामाची पुनरावृत्ती, ग्रंथालय व्यवस्थापन करताना मनुष्यबळ व्यवस्थापन योग्यरितीने

Scanned by CamScanner

करणे इत्यादी उद्दिष्टे ठेवून ग्रंथालया चे संगणकीकरण करणे आवश्यक असते.

ग्रंथालय संगणकीकरणामुळे वाचक आणि सेवकांचा वेळ वाचतो. ग्रंथालय कार्यामध्ये प्रगती करणे शक्य होते. वाचकाभिमुख सेवा दिल्याने ग्रंथालयाकडे वाचक आकृष्ट होतात. उपलब्ध साधन संपत्ती, वाचन साहित्य आणि मनुष्यबळाचा कार्यक्षम उपयोग करून ग्रंथालयांच्या दैनंदिन कामासोबत अतिरिक्त काम करणे संगणकीकरणामुळे शक्य होते.

ग्रंथालयांचे संगणकीकरण करण्यासाठी हार्डवेअर व सॉफ्टवेअरची निवड काळजीपूर्वक करणे आवश्यक असते योग्य आणि कार्यक्षम सॉफ्टवेअरची निवड केल्यामुळे संगणकीकरण यातील बरेचसे अडथळे कमी होण्यास मदत होते. संगणकीकरण करताना निवडलेले सॉफ्टवेअर बदलत्या व्यवस्था पणात उपयोगी ठरणारे असावे व त्यामध्ये प्रशिक्षण आणि जोडणी खर्च समाविष्ट असला पाहिजे. निवडलेले सॉफ्टवेअर हे वाचकांना सुलभतेने हाताळता आले पाहिजे. तद्वतच कंपनीचा नवलोकिक विचारात घेतला जावा. सॉफ्टवेअर व हार्डवेअरच्या अखंड व कोणत्याही अडचणी शिवाय वापराकरिता वार्षिक देखभाल करार करणे हितावह ठरते.

देशातील उच्च शिक्षणामध्ये एकवाक्यता यावी, वाचन साहित्याचा सामूहिक उपयोग व्हावा, उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्था विशेषत्वाने ग्रंथालय परस्परांना जोडली जावीत या उदात्त हेतूने १९९१मध्ये विद्यापीठ अनुदान आयोगाने INFLIBNET ची स्थापना केली. INFLIBNET द्वारे ग्रंथालये, माहिती केंद्रे, विद्यापीठ राष्ट्रीय दृष्ट्या महत्त्वाच्या संस्था, विद्यापीठ अनुदान आयोगाची माहिती केंद्रीय संशोधन आणि विकास केंद्र परस्परांना जोडली जावीत अशी उद्दिष्टे ठरविण्यात आली. विद्यापीठ आणि महाविद्यालय ग्रंथालयांच्या संगणकीकरणा करीता INFLIBNET च्या माध्यमातून SOUL -Software for University Libraries या ग्रंथालय प्रणालीची निर्मिती अहमदाबाद येथील Inter University Center ने केली. SOUL ग्रंथालय प्रणालीचा उपयोग करून नेटवर्किंग च्या माध्यमातून सहकार प्रस्थपित करून सर्व ग्रंथालयांना जास्तीत जास्त फायदे मिळू शकतात. SOUL Software हे विद्यापीठ व महाविद्यालयातील ग्रंथालयांना कमी खर्चात उपलब्ध करून दिले आहे व प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे

Scanned by CamScanner

सारांश :

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना वाचनाची सवय लावण्याकरिता ग्रंथालयांचा विकास करणे आवश्यक आहे. ग्रंथालयांचा उद्देश सफल होत आहे किंवा नाही हे पाहण्याकरिता NAAC मार्फत ग्रंथालयांचे मूल्यांकन करून ग्रंथालयांचा विकास केला जातो. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयीन सेवा पुरविण्याकरिता ग्रंथालयांचे संगणकीकरण आवश्यक आहे. देशातील ग्रंथालयांच्या कामकाजात एकवाक्यता यावी व उपलब्ध वाचन साहित्याचा सामूहिक उपयोग व्हावा याकरिता विद्यापीठ अनुदान आयोगाने SOUL सारख्या सॉफ्टवेअरची निर्मिती करून ग्रंथालयांच्या विकासातील मैलाचा दगड गाठलेला आहे. या माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग ग्रंथालयाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम ग्रंथपाल आणि ग्रंथालयातील सेवक वर्गाने करणे आवश्यक आहे. ग्रंथालयांच्या विकासात पालक संस्थेची जबाबदारी महत्त्वाची ठरते. पालक संस्थेची उद्दिष्टे पूर्ण करण्याकरता ग्रंथालयात येऊ घातलेल्या नवीन संकल्पनांना समर्थपणे तोंड देणे हे ग्रंथालया समोरचे आव्हानच आहे.

संदर्भ :

1. Iglesias Edward (2013) Robots in Academic Libraries: Advancements in Library Automation
2. Kumar, P. S., (2000), A Student's manual of Libraru Information Science, Delhi,
3. Kaul, H.K. 1999. Library resource sharing and networks . New Delhi: Virgo Publication.
4. Phadke, D.N. (2007), Library Computerisation and Modernisation. Universal Prakashan, Pune.
5. Pawar, S. S. (1965), University Grants Commission Development of Libraries, New Delhi.
6. Singh, M. K. (2011) Academic Library Automation.

❖ ❖ ❖

Scanned by CamScanner

2020-21

प्रबोधशिल्पी
अण्णा भाऊ साठे

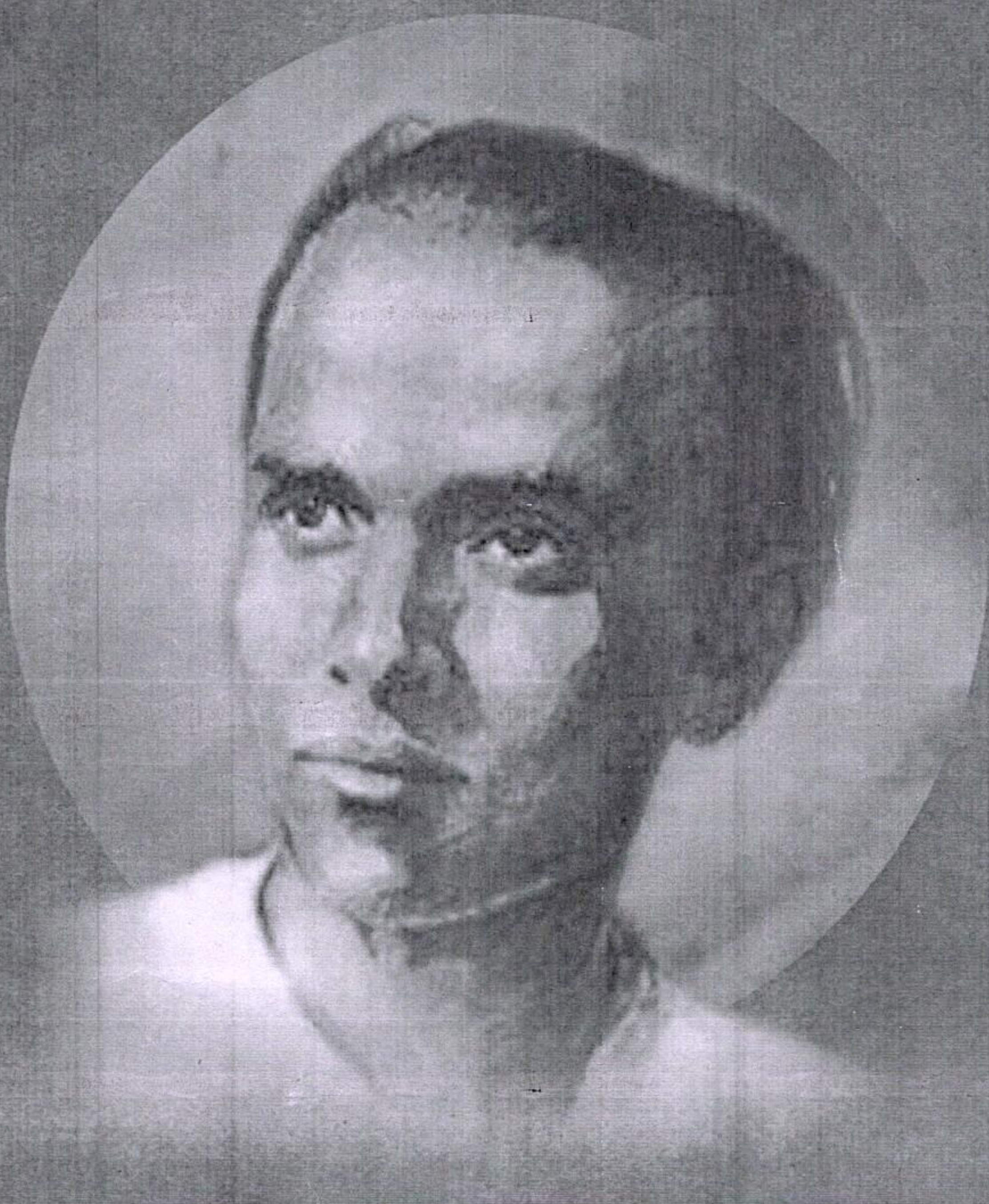

संपादक

डॉ. डी. बी. ताडेराव   डॉ. सतीश कामत

प्रबोधशिल्पी

अण्णा भाऊ साठे

-: संपादक :-

डॉ. डी. बी. ताडेराव
इतिहास विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

डॉ. सतीश कामत
प्र. प्राचार्य व मराठी विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

शिवानी प्रकाशन, पुणे

प्रबोधशिल्पी अण्णा भाऊ साठे

Prabodhshilpi Anna Bhau Sathe

संपादक

डॉ. डी. बी. ताडेराव, डॉ. सतीश कामत

© **सर्व हक्क सुरक्षित**

प्रथमावृत्ती

०१ जून २०२०

प्रकाशक

शिवानी प्रकाशन,

हडपसर, पुणे.

मोबा. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-56-8

मुखपृष्ठ व अक्षरजुळणी

श्री. संतोष राणे, कणकवली

किंमत

४००/-

(सदरील संपादित ग्रंथात व्यक्त झालेल्या विचार व मजकुराशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतील असे नाही)

साहित्य सम्राट अण्णा भाऊ साठे यांच्या

जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त

विनम्र अभिवादन!

Literary Emperor
Anna Bhau Sathe

(29)

Editor

Dr. D. B. Taderao Dr. Satish Kamat

Literary Emperor
Anna Bhau Sathe

-: Editor :-

Dr. D. B. Taderao
Head, Department of History
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Dr. Satish Kamat
I/C Principal &
Head, Department of Marathi
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Shivani Publication, Pune

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

Editor
Dr. Taderao D. B.
Dr. Satish Kamat

© **All rights reserved**

First Edition
01st June 2020

Published By
Shivani Publication,
Hadpsar, Pune
Mob. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-58-2

Cover Page Design & Typesetting
Mr. Santosh Rane, Kankvali

Prize
Rs. 300/-

Note : Editors and publishers not be agree with the thought Presented by individual writer in the Editor Book. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of this Research paper.

Greetings on the occasion of the birth centenary of Literary Emperor Anna Bhau Sathe

INDEX

S.No.	Particualrs	Page No.
1	**Visions of Anna Bhau Sathe in the Indian Labour Movement : The Contemporary Relevance** Guptajit Pathak	12
2	**Anna Bhau Sathe's Contribution in Literary Work** Dr. Gorakhnath P. Phasale	16
3	**The Impact of Visual Stimuli Towards Emotional Perception : A Study of Anna Bhau Sathe** Aditi Deka	22
4	**Anna Bhau Sathe : A Marxist Writer in Marathi** Prof. Vinodsinh Vilasrao Patil	28
5	**A Study on Anna Bhau Sathe** Dr. P.Senrayaperumal	39
6	**The Female Character in Anna Bhau Sathe's Novel** Prof. Santosh Akhade	42
7	**Realistic Literature of Lokshahir Anna Bhau Sathe** Prof. Sonkamble M. L.	45
8	**Anna Bhau Sathe's Gold from the Grave : A Modern Myth** Dr. Gajanan P. Patil	51
9	**Anna Bhau Sathe's Fakira: A Novel of Class Conflict** Prof. Vijay C. Thange	58
10	**A Note on Russia Visit by Anna Bhau Sathe** Dr Shaikh Musak Rajjak	64
11	**Representaton of Dalits in the Novel 'Warnecha Wagh' : Anna Bhau Sathe's Observation on Casteism and Religions** Mr. Mandlik B. M.	71

12	**Review of Annabhau Sathe's Literary Work** Prof. Sawant Dakshata Sanjay	77
13	**A Great Versatile Writer Anna Bhau Sathe** Dr. Madhavi Pawar	80
14	**Anna Bhau Sathe's Contribution in 'Labor Movement and Samyukt Maharashtra Movement'** Mr. Vikki P. Wankhede Prof. Dharamveer F. Chauhan	84
15	**Anna Bhau Sathe – A Great Reat Writer With Social Orientation** Miss. Vishakha Ganesh Mankame	91
16	**Anna Bhau Sathe Lok Nayak of the United Maharashtra Movement** Dr. Taderao D. B.	98
17	**डा. बाबासाहेब आम्बेडकर की वैचारिक विरासत अन्ना भाऊ साठे** डा. संतोष रघुनाथराव रायबोले	106
18	**अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में सामाजिकता** डा. प्रदीप शिंदे	111
19	**चित्रा उपन्यास में स्त्री पात्र** प्रा. जेलित कांबळे	118
20	**अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में आम्बेडकरी प्रेरणा** डा. शिवाजी नागोबा भदरगे	122
21	**अन्ना भाऊ साठे के उपन्यासों में यथार्थ की सशक्त अभिव्यक्ति** डा. गजाला वसीम अब्दुल बशीर शेख	128
22	**उपेक्षितों के नायक अन्ना भाऊ साठे : व्यक्तित्व एवं कृतित्व** डा. प्रशांत नारायण ढेपे	132
23	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतीतत्व** डॉ. अमर कांबळे	136
24	**मराठी साहित्य आणि अण्णा भाऊ साठे** डॉ. मनिषा रा. सामंत	142
25	**लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची कामगिरी – एक दृष्टीक्षेप** डॉ. रमेश धनराज जाधव	147

17

डा. बाबासाहेब आम्बेडकर की वैचारिक विरासत अन्ना भाऊ साठे

डा. संतोष रघुनाथराव रायबोले

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

अंग्रेजों की गुलामी वन फोल्डर थी अर्थात केवल राजनैतिक। मगर भारत में शोषित मनुष्य की गुलामी धार्मिक, सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक और सांस्कृतिक अर्थात मल्टी फोल्डर थी। इस गुलामी की जंजीरों को तोड़ने का प्रयास कई महात्माओं ने किया पर बाबासाहेब आंबेडकर की भूमिका अहम थी। दबे, कुचले, वंचित शोषित जन के अधिकारों की लड़ाई वे ताउम्र लड़ते रहे। वे कहते हैं जो कुछ मै कर पाया हूं, जीवन भर मुसीबत सहन करने, विरोधियोन्से विरोधियोंसे टक्कर लेने के बाद ही कर पाया हूं, जिस कारवाओं को आप यहां देख रहे हैं उसे मैं अनेक कठिनाइयों से यहां ले आया हूं। अनेक अवरोध, जो इस के मार्ग में आ सकते हैं, के बावजूद इस कारवां को बढ़ते रहना है। अगर मेरे अनुयाई इसे आगे ले जाने में असमर्थ रहे, तो उन्हें इसे यहीं पर छोड़ देना चाहिए, जहाँ पर यह अब है। किन्हीं भी परिस्थितियों में इसे पीछे नहीं हटने देना है। मेरी जनता के लिए मेरा यह संदेश है।[१] इस संदेश के निर्वहन हेतु तमाम तरह की विपरीत परिस्थितियों के बावजूद अन्नाभाऊ साठे ने बाबासाहब का कारवां आगे बढ़ने के लिए अपनी जिंदगी दॉव पर लगा दी।

३५ उपन्यास, १२ कथा संग्रह, ३ नाटक, १० पोवाडे, एक यात्रा वृतांत, १४ तमाशा आदि साहित्य बाबासाहेब के मिशन को प्राण देने हेतु लिखा गया। इस साहित्य संसार की प्रेरक शक्ति बाबा साहब ही थे। उनका लेखन शिक्षित होना, संगठीत और संघर्षरत रहने की मिसाल है। अन्नाभाऊ कहते हैं समानता आजादी, भाईचारा हमारा लक्ष्य ही नहीं बल्कि जन्मसिद्ध अधिकार है। 'वे अत्त: दीपो: भव' में विश्वास करते थे और मानते थे कि कोई बाहरी व्यक्ति, शक्ति, चमत्कार अथवा अवतार या पैगंबर उनको, नहीं उभारेगा। उन्हें अपने भीतर से ही बुद्ध की तरह ज्ञान अर्जित कर, उससे ऊर्जा प्राप्त कर, नायकत्व हासिल करना होगा। उन्हें खुद अपनी, अपने समाज की, पूरी मानवता के विकास की मुहिम चलानी होगी। अन्नाभाऊ का संपूर्ण जीवन और साहित्य गुलाम को गुलामी का अहसास करवा कर उसे मुक्त करना है।

आपका साहित्य अंधविश्वास, विकृत रुढिया, परंपरा, आडंबरों, पूर्वजन्म का फल इन सबको न कारता है। इन पर तार्किक एवं वैज्ञानिक ढंग से जोरदार प्रहार करता है।

जिससे मनुष्य विचारवान, तर्कशील और बौद्धिक बने। अपनी सदियों की यातना का हिसाब वे शिद्दत से रचनाओं में पूछते हैं। मानव मुक्ति की छटपटाहट का प्रतिफलन उसका उद्गम और विकास मूलत जिसकी जड़ें आम्बेडकरवादी विचार में तलाशी जा सकती है। अन्नाभाऊ को न केवल दुःख दिख रहा था, बल्कि यह भी स्पष्ट दिख रहा है। कि ये दुख देने वाले कौन है। एक कवि ने कहा है – हम धन्य है कि हम इस क्रांतिकारी युग में जन्मे है, हम धन्य हैं, कि हमारे पूर्व किसी को भी दुख देने वाले नहीं दिखे थे। भगवान बुद्ध को मात्र दुख दिखे थे। परंतु हमें दुख और दुख देने वाले दोनों ही दिखे हैं।[२] असल में अन्नाभाऊ, बुद्ध, फुले और बाबासाहेब की परंपरा की अनुकर्ता के रुपमें हर तरह के शोषण और उत्पीड़त की खिलाफत करते हैं।

बाबासाहब ने सामाजिक क्रांति का तूफान खड़ा किया था। वह हर तरह की गैरबराबरी, जातिवाद, अलगाववाद, नक्सलवाद, रंगभेद के विरोधी थे। अन्नाभाऊ के लेखन के निशाने पर भी यही थे। जातिवाद के दानव को खत्म करके सामाजिक मूल्यों की प्रतिष्ठा उनका मकसद था। बाबासाहब के 'स्टेट सोशालिझम' की परिकल्पना समाजवाद की दस्तक देती है। अन्नाभाऊ का आरंभिक समय कामगार आंदोलनों में मार्क्सवाद की हिमायत करता है। पर बाबासाहब के भारतीय Cast Less के सामने मार्क्स का Class Less सिद्धांत यहां सार्थक साबित नहीं हो सकता क्योंकि मार्क्सने भारत को लायब्ररी में बैठकर पढा है। और बाबासाहब एवं अन्नाभाऊने असे भुगता है। जिस शोषित समाज में अन्नाभाऊ का जन्म हुआ उसकी दृढ़ प्रतिज्ञ बनकर वे मरते दम तक सेवा करने का प्रण करते हैं। न किसी की आलोचना की वे चिंता करते हैं। न प्रतिद्वंद्वियो की फिक्र्। जिसकी झलक बाबासाहेब की सामाजिक क्रांति में दिखाई देती है जातिवाद का दानव जब तक नहीं मरता, तब तक आर्थिक व राजनीतिक परिवर्तन की बात सपना ही रहेगी। क्योंकि जातिवाद, वर्णव्यवस्था न तो श्रम विभाजन पर आधारित है।, न प्रकृति प्रदत्ते है। स्वतंत्रता, समानता और बंधुत्व की भावना जीवन मूल्यो में मूलभूत परिवर्तन लाने पर ही संभव है। सामाजिक क्रांति की दस्तक आपके साहित्य और जीवन का अभिन्न हिस्सा बनी है। ताउम्र अन्नाभाऊ इस दायित्व का खामियाजा भूगतते रहे। इतने विपुल मराठी में साहित्य लेखन के पश्चात भी उन्हें उचित गौरव नहीं मिला यही सामाजिक व्यवस्था की विडंबना है।

डा. बाबासाहेब आम्बेडकर के I am first Indian and last Indian के उद्घोष से प्रभावित होकर अन्नाभाऊ ने जो साहित्य लिखा वह हर तरह के अलगाववाद का विरोध करता है। प्रथकतावाद, क्षेत्रीयवाद, भाषावाद, समाज विरोधी एवं राष्ट्र-विरोधी क्रियाकलापों का उन्होंने पुरजोर विरोध किया। वे प्रखर राष्ट्रवादी थे। साम्राज्यवाद का विरोध और मानवतावाद का पुरस्कार उनका लक्ष्य था। आपके लेखन में स्वतंत्रता, समता, न्याय और सामाजिक नैतिकता को अधिक बल मिला है। संसदीय जनतंत्रात्मक पद्धति के द्वार व्यक्ति और समाज का कल्याण होगा ऐसी आपकी मान्यता थीं। हर तरह की तानाशाही

को समाप्त करके छुआछूत की बाधाओं को समाप्त कर समाज और राष्ट्र के नव-निर्माण की वे मंगल कामना करते हैं। अन्नाभाऊ का विचार केवल महाराष्ट्र के अछुतों तक सीमित नहीं, उन्होंने देश-विदेश की घटनाओं का सूक्ष्म अध्ययन किया था। बंगाल के किसानों की दुर्दशा, रूस का समाजवाद और दूसरे महायुद्ध में जर्मन युद्धभूमि पर लड़ती रेड आर्मी तक उनकी पैनी दृष्टि थीं। इन सबके बीच उनका कहना था कि 'दुनिया के सभी शोषित एक हो जाओ' का 'उदघोष' दुनिया को बेहतर, शोषण मुक्त बनाने की अवधारणा है।

डा. बाबासाहेब आम्बेडकर द्वारा लिखित 'एन्नीहिलेशन ऑफ कास्ट' पुस्तक शोषित वर्ग का घोषणा पत्र था। जिसमें अछुतों के हक और अधिकारों की बात की गई है। विषमता से पैदा होणे वाली हर समस्या का वे डटकर विरोध करते थे। आवास, शिक्षा, रोजगार, स्वास्थ्य और भोजन आदि अन्यों की तरह अछुतों का भी बुनियादी अधिकार है इस अधिकार के हनन हेतु जब व्यवस्था षड्यंत्र रचती है तो अन्नाभाऊ लड़ाकू चरित्रों का निर्माण करते हैं। फकीरा नामक चरित्र ऐसा ही लीजेंडरी है जो व्यवस्था के खिलाफ बगावत करता है। अन्नाभाऊ ने मराठी साहित्य के परंपरागत मानकों को बदला उनकी मानता थी की शोषितों का नायक उन्हीं की जमीन से उगना चाहिए। वह शोषक व्यवस्था से आरोपीत न हो। साहित्य में प्रयोगधर्मिता की पहल अन्नाभाऊ की देन है। उपरोक्त अन्नाभाऊ के चरित्र निर्माण का प्रेरणा स्त्रोत ३१ जनवरी १९२८ के 'मुकनायक' मराठी पाक्षिक पत्र में हैं। जिसमें पहली बार सदियों से मुक मनुष्य को नायकत्व प्रदान किया गया था।

२५ दिसंबर, १९२७ को डा. बाबासाहेब आम्बेडकर ने सदियों से चली आ रही शोषण और गुलामी का लायसेंस मनुस्मृति की सार्वजनिक होली जलायी। जिससे हर तरह की दासता का अंत हो गया। चवदार तालाब का पानी, संघर्ष, हम भी इसी देश के इंसान है। बराबरी के अधिकारों का यह एल्गार था। यही एल्गार अन्नाभाऊ के साहित्य को ऑक्सीजन देता रहा। सत्यशोधक वैचारिक प्रबोधन का रास्ता अपना कर अन्नाभाऊ ने अपने जीवन का मकसद बाबा साहब का मार्गक्रमन माना था। इसलिए वे कहते हैं 'भीमराव ने ही मुझे बताया की प्रहार करके दुनिया को बदलो' इससे प्रतीत होता है। कि अन्नाभाऊ बाबा साहब के अनुकरण कर्ता थे। केवल डेढ़ दिन पाठशाला में पढ़ने वाला वाटेगाव वडाळा जिला सांगली का अछुत बालक अपने गांव से मुंबई की यात्रा पैदल करता है। आगे मुंबई से रुस का हवाई सफर करके रुस में शिवाजी का पोवाडा गाकर शिवाजी को देश की सीमाओं से बाहर पहुंचाने का कार्य करता है।

अन्ना भाऊ साठे का जन्म जिस शोषित समाज में हुआ था। उनकी कोई स्थायी संपत्ति या व्यापार नहीं था। शादी-विवाह और पर्व-त्यौहार के अवसर पर ढोल और तुरही बजाने। नाच-गाकर लोगों का मनोरंजन करते। रस्सी और झाड़ू बुनते अथवा मजदूरी करके जैसे-तैसे जीवन को चलाते। समाज व्यवस्था ने अपराधी कोटी में इस जाति को रखा था। अंग्रेजों ने भारतीय अपराधीत्व का ठप्पा 'क्रिमिनल ट्राइब एक्ट-१८७१ के अंतर्गत उन पर

चढ़ा दिया था। जिस शाहू महाराज ने माणगाव परिषद जो डा. बाबासाहब आम्बेडकर की अध्यक्षता में संपन्न हो रही थी। उसमें करवीर नगरी की हाजेरी पद्धति को निष्कासित किया था। किसी भी जुल्म के लिए इन्हें शक की नजर से देखा जाता था। उन्हें दिन में तीन बार हाजिरी देनी होती थी। यह वेदना डा. बाबासाहेब आम्बेडकर 'गोलमेज परिषदों' में बयां करते है। बाबासाहब आम्बेडकर ने जो तीनों गोलमेज परिषदों में संपूर्ण स्वतंत्रता की मांग की थी। वही संपूर्ण स्वतंत्रता और समाज उध्दार की पहल अन्नाभाऊ १९४४ में 'लाल बावटा' कला पथक के द्वारा महाराष्ट्र के गांव-गांव जाकर करते हैं। लोकगीतों का मुख्य सार बाबासाहब के आंदोलनों को सहयोग देना था। जाति का दंश बाबासाहब और अन्नाभाऊ ने समान झेला था उसे अन्नाभाऊ साहित्य और लोकगीतों के द्वारा बयान करते तो बाबासाहब अपने भाषणों, लेखन, आंदोलन आदि के द्वारा।

बाबासाहब तमाम जिंदगी अभावों से घिरे रहे वैसेही अन्नाभाऊ भी। बाबासाहब ने अंततः इम्पोरियल बैंक से ऋण लेकर 'राजगृह' पुस्तकों के लिए बनाया था। अन्ना भाऊ धीरे-धीरे प्रसिद्धी पा चुके थें। आपकी पुस्तकें देश-विदेशी भाषाओं में अनुदित हो चुकी थीं। फिल्मों की पटकथाओं का पैसा भी मिलता और 'फकीरा' के रूसी भाषा में अनुवाद की रॉयल्टी भी मिली थी, फिर भी वे चाली में ही रहना पसंद करते थे। जब उनको बंगले के संदर्भ में पूछे गए सवाल पर वे हंसते हुए कहते हैं ''ठीक कहते हो लेकिन बंगले में आरामकुर्सी पर बैठकर लिखते समय मैं गरीबी की सिर्फ कल्पना कर सकता हूं। गरीबी की पीड़ा और उसका दर्द तो भूखे पेट रहकर ही अनुभव किया जा सकता है।''[४] अंत तक वे स्वयं का बंगला नहीं बना सके। २००२ में आरक्षण शताब्दी के उपलक्ष्य में जब कांशीरामजी कोल्हापुर में शाहू महाराज और आन्नाभाऊ के वाटेगाव की यात्रा करते हैं। तब दू मंजिली बंगले का निर्माण वे बहुजन समाज पार्टी के फंड से करते हैं। उनके वारिस अब उसमें रहते हैं।

डा. बाबासाहेब आम्बेडकर भारतीय ग्रामों को साक्षात नर्क मानते हैं। क्योंकि शोषण के वे अड्डे बने हैं। सामंती उत्पीड़न, शोषण और जातिवाद की मुक्ति के लिए शहरों की ओर चलने का आग्रह करते हैं। रोजगार की तलाश में मुंबई में बसे गांव के शोषित मनुष्य को अपने गांव की याद भी सताती है। जिसका वर्णन वे 'मुंबई की लावणी, माझी मैना गावावर राहिली (मेरी प्रिया गांव में रहती है) के द्वारा अन्नाभाऊ करते हैं। जिसमें मुंबई के अमीर और गरीबों का तौलनिक चित्र भी प्रस्तुत है। बाबासाहबने पाखंडी षडयंत्र के मिथकों को अवैज्ञानिक और भ्रम बताया था। वैसे ही अन्नाभाऊने भारतीय मान्यता थी कि, पृथ्वी शेषनाग के फन पर टिकी है इसका खंडन करते हुए श्रमिक वर्ग के शोषण और निर्माण को स्थापित करते बयान किया कि यह पृथ्वी शेषनाग के मस्तक पर नहीं टिकी है। अपितु वह सर्वहारा समाज के हथेलियों पर टिकी है। अन्नाभाऊ के द्वारा 'फकीरा' रचना को बाबा साहब को समर्पित करना इस बात का द्योतक है। कि अन्ना भाऊ बाबासाहब के चहथे

थे। बाबासाहब के बगैर दुनिया में फकीरा के लिए और कौन आदर्श लडाकू इंसान हो सकता है?

बाबासाहेब को अन्नाभाऊ ज्ञान का प्रखर सूरज की उपमा देते हैं। अन्नाभाऊ ने मराठी में क्रांतिकारी लेखन किया जो परिवर्तन कामी है। मोतीलाल नगर गोरेगांव मुंबई में कुछ कार्यकर्ता अन्नाभाऊ के घर जाकर उनसे सवाल करते हैं। कि आपने कई विषयों पर लेखन किया है। पर बाबासाहब पर आपने एक गीत के अलावा कुछ भी नहीं लिखा इस पर अन्ना करते हैं। बाबासाहब को मैंने देखा है, वे ज्ञान का आविष्कार थें। यों कहे कहें वे ज्ञान-सूर्य थें। उनके चेहरे पर ज्ञान की इतनी आभा थी की, नजर दीप्त होती थी। ऐसे सूरज का तेज लेखन में कैसे उतर सकता है? यह मुझसे संभव नहीं। कहीं कुछ गलती हो गई तो ऊपर जाने के पश्चात बाबासाहब मुझे जूते से मारेंगे। उस ज्ञान सूर्य का तेज कागज पर उतारने की शक्ति मेरी कलम में नहीं। जिनमें यह सामर्थ्य है उनको त्रिवार नमन[५] उपरोक्त वक्तव्य बाबासाहब के अलौकिक ज्ञान और निस्सीम प्रेम की गवाही देता है। जो बाबासाहब पर अपनी जान छिड़कते थे। बाबासाहब का कहना था कि केवल मेरे नाम का जयघोष करने की अपेक्षा मेरी दृष्टिसे जो महत्त्वपूर्ण है। उसी की पूर्ति हेतु तुमने अपना सर्वस्व दांव पर लगाना चाहिए। इस संदेश का सौ प्रतिशत पालन अन्नाभाऊ ने अपने जीवन में किया था।

संदर्भ :

१. मेश्राम वामन, बहुजनों का बहुजन भारत, हिंदी साप्ताहिक, नयी दिल्ली अंक-९, मार्च २०१४, पृ. ७
२. पूर्णी सिंह, भारतीय दलित साहित्य: परिप्रेक्ष्य, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, संस्करण २००३, पृ. ३७
३. माल्के साक्षांत, परम्परागात वर्ण-व्यवस्था और दलित साहित्य, वाणी प्रकाशन नयी दिल्ली, प्र. सं. २००९, पृ. ६५
४. https://www.forward press. in
५. शिरसाठ पी. बी, जेव्हा आभाळ फाटतं (बाबासाहेबांच्या जीवनातील अकथित कथा) [illegible] संस्था, मुंबई, तृतीय संस्करण २०१२, पृ.४२

2020-21

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

Editor

Dr. D. B. Taderao Dr. Satish Kamat

Literary Emperor
Anna Bhau Sathe

-: Editor :-

Dr. D. B. Taderao
Head, Department of History
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Dr. Satish Kamat
I/C Principal &
Head, Department of Marathi
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Shivani Publication, Pune

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

Editor
Dr. Taderao D. B.
Dr. Satish Kamat

© **All rights reserved**

First Edition
01st June 2020

Published By
Shivani Publication,
Hadpsar, Pune
Mob. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-58-2

Cover Page Design & Typesetting
Mr. Santosh Rane, Kankvali

Prize
Rs. 300/-

Note : Editors and publishers not be agree with the thought Presented by individual writer in the Editor Book. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of this Research paper.

Greetings on the occasion of the birth centenary of Literary Emperor Anna Bhau Sathe

INDEX

S.No.	Particualrs	Page No.
1	**Visions of Anna Bhau Sathe in the Indian Labour Movement : The Contemporary Relevance** Guptajit Pathak	12
2	**Anna Bhau Sathe's Contribution in Literary Work** Dr. Gorakhnath P. Phasale	16
3	**The Impact of Visual Stimuli Towards Emotional Perception : A Study of Anna Bhau Sathe** Aditi Deka	22
4	**Anna Bhau Sathe : A Marxist Writer in Marathi** Prof. Vinodsinh Vilasrao Patil	28
5	**A Study on Anna Bhau Sathe** Dr. P.Senrayaperumal	39
6	**The Female Character in Anna Bhau Sathe's Novel** Prof. Santosh Akhade	42
7	**Realistic Literature of Lokshahir Anna Bhau Sathe** Prof. Sonkamble M. L.	45
8	**Anna Bhau Sathe's Gold from the Grave : A Modern Myth** Dr. Gajanan P. Patil	51
9	**Anna Bhau Sathe's Fakira: A Novel of Class Conflict** Prof. Vijay C. Thange	58
10	**A Note on Russia Visit by Anna Bhau Sathe** Dr Shaikh Musak Rajjak	64
11	**Representaton of Dalits in the Novel 'Warnecha Wagh' : Anna Bhau Sathe's Observation on Casteism and Religions** Mr. Mandlik B. M.	71

12	**Review of Annabhau Sathe's Literary Work** Prof. Sawant Dakshata Sanjay	77
13	**A Great Versatile Writer Anna Bhau Sathe** Dr. Madhavi Pawar	80
14	**Anna Bhau Sathe's Contribution in 'Labor Movement and Samyukt Maharashtra Movement'** Mr. Vikki P. Wankhede Prof. Dharamveer F. Chauhan	84
15	**Anna Bhau Sathe – A Great Reat Writer With Social Orientation** Miss. Vishakha Ganesh Mankame	91
16	**Anna Bhau Sathe Lok Nayak of the United Maharashtra Movement** Dr. Taderao D. B.	98
17	**डा. बाबासाहेब आम्बेडकर की वैचारिक विरासत अन्ना भाऊ साठे** डा. संतोष रघुनाथराव रायबोले	106
18	**अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में सामाजिकता** डा. प्रदीप शिंदे	111
19	**चित्रा उपन्यास में स्त्री पात्र** प्रा. जेलित कांबळे	118
20	**अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में आम्बेडकरी प्रेरणा** डा. शिवाजी नागोबा भदरगे	122
21	**अन्ना भाऊ साठे के उपन्यासों में यथार्थ की सशक्त अभिव्यक्ति** डा. गजाला वसीम अब्दुल बशीर शेख	128
22	**उपेक्षितों के नायक अन्ना भाऊ साठे : व्यक्तित्व एवं कृतित्व** डा. प्रशांत नारायण ढेपे	132
23	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतीतत्व** डॉ. अमर कांबळे	136
24	**मराठी साहित्य आणि अण्णा भाऊ साठे** डॉ. मनिषा रा. सामंत	142
25	**लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची कामगिरी – एक दृष्टीक्षेप** डॉ. रमेश धनराज जाधव	147

16

Anna Bhau Sathe Lok Nayak of the United Maharashtra Movement

Dr. D. B. Taderao

Arts and Commerce College, Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Preface :

The United Maharashtra Movement has such a unique and important place in the history of independent India. Because the people of Maharashtra fought this battle with great courage against the demand for a united Maharashtra of Marathi speakers including Mumbai. The movement involved all sections from the poor to the rich. It was attended by farmers, laborers, workers, dalits, tribals, porters, rickshaw pullers, traders, industrialists, parties, organizations. From time to time, he started agitating against the government and shot himself in the chest with bullets fired from the guns of the Mumbai Police, regardless of his life. Many people gave their lives in this movement, many were imprisoned. The participation of the general working people was the highest. Because Anna Bhau Sathe was the leader of the workers. He had organized the workers perfectly. How important it is to have an independent state of Marathi speakers including Mumbai. They were aware of this. Therefore, this movement helped to reach out to the farmers, laborers and common people in the rural areas. Anna Bhau Sathe brought awareness to the people in the rural areas through art troupes and folk dramas. Therefore, the scope of this movement helped to spread all over Maharashtra. The United Maharashtra Movement took the form of a people's movement. Therefore, Anna Bhau Sathe becomes the Lok Nayak of the United Maharashtra Movement. Due to the efforts of all these, on 01 May 1960, the state of Maharashtra was formed for Marathi speakers including Mumbai.

Background of United Maharashtra Movement :

In the Pre-independence period, the views of senior leaders in the Indian National Congress on linguistic regionalism were initially

favorable. In 1920, Mahatma Gandhi took over the reins of the Indian National Congress. The 1921 Convention passed a resolution for the formation of a linguistic province and reorganized the Congress on the principle of language. This helped the Congress reach out to the masses. In1928, before the Nehru Committee, the hardworking and peasant parties had demanded a linguistic state and demanded Maharashtra. It was approved by the Nehru Commission. Later, in the Ahmednagar Sammelan of 1939, it was decided that the province which would become a part of Marathi language region should be named as Sanyukta Maharashtra. Then in 1941, Maharashtra Unification Council was established under the leadership of Kedar. The Maharashtra Integration Council was convened in Mumbai on 28th July 1947 under the chairmanship of Shankarrao Deo to follow up on the resolutions of Mumbai, Madhya Pradesh, Varhad, Marathwada and Goa in United Maharashtra. At this time, Mahatma Gandhi had suggested in the Harijan newspaper that Mumbai should formulate a suitable universal plan based on the linguistic regional structure.

In the post-independence period, Sardar Vallabhbhai Patel, the then Home Minister of India, created several new states by merging several colonists into the Indian Union to bring about the unification of the Indian Union. With the new regional structure consisting of two or three speakers, the majority of speakers began to dominate. As a result, chaos, riots and violence erupted in the state, but in the pre-independence period, the Indian National Congress, which was in favor of reorganizing the province on the basis of language, became hostile to India's post-independence partition. As a result, emphasis was laid on linguistic regionalization in various states. Therefore, in such a situation, the chairman of the incident committee, to recommend about the restructuring of the province. Dr. Rajendra Prasad, a lawyer from the northern province. A committee headed by Dar was appointed to inquire into the provincial structure of the language. According to the statement given by this committee, if a united Maharashtra is formed as per the linguistic province structure, the city of Mumbai will not be included in it under any circumstances. Therefore, it is not possible for the Dar Commission to go through our memory. Dr. Babasaheb Ambedkar had expressed his opinion.[1] The

report submitted by the Dar Commission. He said that Maharashtra has no right over Mumbai. As a result, strong reactions started erupting in Maharashtra against Nehru and the Dar Commission. On this occasion, Senapati Bapat made important efforts to give impetus to the United Maharashtra Movement. During this period, while the agitation was going on in Maharashtra, Potti Sriramalu sacrificed his life for the demand for an independent Andhra Pradesh state for Telugu speakers. This ignited the atmosphere in Andhra Pradesh. Therefore, the Government of India had to create an independent Andhra Pradesh in 1952.

Anna Bhau Sathe's Lal Bawata Kalapathak :

Anna bhau Sathe first sang his shahiri at a meeting of the Communist Party in 1943. From there, Anna Bhau Sathe became known in Maharashtra as Shahir in the true sense of the word. The story of Akale was written in 1944 by Anna Bhau Sathe as a dialogue and his poetry created an independent space. After that, Anna Bhau Sathe, Shahir Amarshekh and Shahir Gavankar formed the art troupe Lal Bawta. Kelly in 1946.[2] And this art troupe adopted Shahiri, Povade, to awaken the general masses in the difficult rural areas to the question of a united Maharashtra. In 1948, for the convention of the United Maharashtra Council, Anna Bhau Sathe had written the category 'Mumbai Kunachi'. The songs were sung by Shahir Amarshekh in a loud voice and it became popular[3] At this time, it was difficult for the illiterate people in the rural areas of Maharashtra to understand the nature of the struggle through newspaper lectures. Meetings were held in urban areas. Therefore, in Maharashtra, public awareness was started through Anna Bhau Sathe's Lalbawta Kalapathak. Therefore, Anna Bhau Sathe took the task of spreading the salt of the movement to the bald working people in the remote villages and thereby making the working people here prone to revolution. He had the important support of Shahir Amar Sheikh and Shahir Gavankar. Due to these three Shahira's enlightenment programs, the Sanyukta Maharashtra movement got wide support from the Marathi people in the rural areas.

Ban on Lal Bawta Art Squad :

Anna Bhau Sathe presented the program which he wrote during this period through Lalbawta Kalapathak. In it, Shetji's election, election scams, leaders were found, crooks, patriotic scams, etc., the people of Maharashtra who stayed away from the United Maharashtra Movement, the opportunists, hypocrites and selfish politicians were slapped and the salt of the United Maharashtra Movement is hard working farmers in rural areas Written to the community.Therefore, the Morarji Desai government, which was intimidated by this program, banned the program of Anna Bhau Sathe.[4] And performed the folk drama "My Mumbai" in front of thousands of people at Shivaji Park ground in Mumbai. In this folk drama, Vishnu is a dialogue between a Marathi worker and Munimji is a Gujarati trader. This folk drama came on the stage during the Dhamdhumi period of the United Maharashtra Movement and it had achieved unprecedented success. The dialogue in this folk drama was as follows -

Vishnu - Speak by law. Tell us
Who is rich or Mumbai?
Munim - Mumbai is ours. No one's
Why reverse the question.

In the second question and answer of the same folk drama, Vishnu tells the Marathi worker Gujarati Baniyas about the rights of Marathi speakers in Mumbai. The heart touching description of this is drawn by Anna Bhau Sathe.

Munim - of various languages. Infinite caste.
How do you do that
Vishnu - Like the wings of an eagle. And nail the tiger
Tashi Mumbai Marathi Mulukhala .. [5]

This kind of love and rights of the Marathi man over the city of Mumbai is heartbreaking. Maharashtra cannot be imagined without Mumbai from this folk drama. This confidence was expressed by Anna Bhau Sathe through a simple argument about how Mumbai is Maharashtra. It worked to ignite in the minds of Marathi people.

The role of the government and the outbreak of the masses :

Anna Bhau Sathe awakened the society through various programs to demand a united Maharashtra with Mumbai. As a result, the number

of members of the United Maharashtra Movement began to grow. At the same time, Potti Sriramalu went on a hunger strike to demand an independent Andhra Pradesh. Therefore, the Government of India was asked to form an independent Andhra Pradesh. Had to do in 1952. In such a situation, the then Chief Minister of Mumbai, Morarji Desai, had used the language that Mumbai would not be given to Maharashtra. The Fazal Ali Commission had recommended a bilingual state, including an independent state of Vidarbha and a bilingual state of Mumbai, including Gujarat and Marathwada. At this time, the people of Maharashtra staged a protest against the government, so the government blocked all roads leading to the assembly and imposed a curfew. However, the people started agitating against the government. Eventually the police opened fire on the crowd. Fifteen people died in it. Senapati Bapat was arrested. Thereafter, on 16th January 1956, Pandit Nehru said that the city of Mumbai would remain under the control of the Central Government. By making such an announcement, all Marathi speakers including Vidarbha, Maharashtra and Saurashtra Kutch and Gujarat were included in the new state. It was opposed by the people. This time the police opened fire. From 16th January to 22nd January 1956, 80 people sacrificed their lives for the formation of United Maharashtra[6] Many were imprisoned. With the entry of Morarji Desai into the Union Cabinet in October 1956, Yashwantrao Chavan was appointed as the Chief Minister of the bilingual state of Mumbai.

General Elections of 1957 and Anna Bhau Sathe :

As the views of senior leaders in the Indian National Congress are favorable in terms of linguistic regionalism, Congress leaders in Maharashtra did not oppose the creation of the party for fear that their political future would be ruined. Therefore, the leadership of the United Maharashtra Movement automatically came to the non-Congress party. And there should be one state for all Marathi speakers including Mumbai. Eleven non-Congress parties came together and formed the Samyukta Maharashtra Samiti for this demand. The Socialist and Communist Party played an important role in this. At this time, the trio of Anna Bhau Sathe, Shahir Amar Sheikh and Shahir Gavhankar, through art troupes, folk dramas, povada and lavani, broke

the government's ban and carried out awareness programs in the rural areas. And the struggle of the United Maharashtra Movement was raised with the broad participation of the general public, farmers and hard working people in the rural areas. That is why In the 1957 general election, the Samyukta Maharashtra Samiti won a resounding victory. And an effective opposition party was formed in the Mumbai Legislature to push for a united Maharashtra.

United Maharashtra Movement & Annabhau Sathe's programs :

Anna Bhau Sathe brought the Sanyukta Maharashtra movement to the rural areas through Kalapathak, Lok Natya and Powada. People used to come from the villages in bullock carts to watch Anna Bhau Sathe's programs. For this demand, the common people of Maharashtra were at the forefront of the United Maharashtra Movement, regardless of their lives. Anna Bhau Sathe and his family were also involved in this agitation.

The crowd in Mumbai is useless.
I was overwhelmed by it.
A handful of soil should fall on the middle.
That's how it happened to us.
This is Mumbai's machinery.
Of the living, of the dead.
At that time, the movement of United Maharashtra emerged.
Belgaum, Karwar, Nipani, a linguistic state including Goa.
The army got up from Bini.
Farmer-worker middle-class.
Marathi country arose.
High ground hatred.
Extinction to the enemy.
The bullet hit Dumdum in the chest.[8]

Mumbai should get Maharashtra in the United Maharashtra Movement. By making this a matter of life and death, how the farmers, workers and middle class have carried forward the movement of United Maharashtra by fighting with great strength, courage and shooting bullets in their chests. This is stated by Anna Bhau Sathe in his composition.

Creation of Maharashtra State but injustice on Marathi speakers:

In the movement for a united Maharashtra, there must be a state of all Marathi speakers, including Mumbai. For this major demand, the hard workers, laborers, porters, rickshaw pullers, traders, industrialists, various party organizations of Maharashtra fought till the end. Therefore, on May 1, 1960, the state of Maharashtra was formed along with Mumbai. Sayukta Maharashtra Samiti organized a grand torch procession at 10.00 pm to pay homage to the martyrs. At this time, as soon as the Prime Minister Pandit Nehru pressed the button in the Durbar Hall of the Raj Bhavan, the map of the state of Maharashtra started flashing. At that time, the whole state started celebrating. But according to this new regional structure, most of the Marathi part of the state of Maharashtra had gone to the neighboring state of Karnataka. His grief was overwhelming for Anna Bhau Sathe. He has drawn it through the planting of "Majhi Maina Gaavar Rahili". My mother stayed in the village.

I was dying for my life.
My village is mine.
No visit to her.
That is what happened.
Of this fragmented Maharashtra.
Belgaum, Dang, Umbergaon owned by Dujachi.

In this Lavni, Anna Bhau Sathe added Belgaum, Karwar, Nipani, Bidar, Bhalki etc. Marathi region to the state of Karnataka. Similarly, about 250 villages in Dang, Umbergaon, Ukai and West Khandesh were added to Gujarat despite being Marathi speaking[9] How is the state of fragmented Maharashtra due to the separation of this Marathi part from Maharashtra? Along with this description, he has read the grief of the Marathi speakers in this area and described their grief.

Conclusion :

Anna Bhau Sathe 1946 to During the 1960, a large amount of literature was produced for the major demand for a Marathi-speaking state, including Mumbai. Anna Bhau Sathe's contribution to the United Maharashtra Movement is very important. Because during this period, Annabhau immersed himself in the United Maharashtra Movement through Lal Bawta Kalapathak, Lok Natya and Powada.

Anna Bhau Sathe, Shahir Amarshekh and Shahir Gavhankar broke the ban order of Mumbai Police and razed the whole of Maharashtra. And the salt of the United Maharashtra Movement reached the common people in the rural areas through the awareness program. It got huge support from the people. And the United Maharashtra Movement reached the corners of Maharashtra. Therefore, seeing the violent nature of this movement, the government had to give in. Finally, Maharashtra of Marathi speakers including United Mumbai was formed on 1st May 1960. Therefore, Comrade Anna Bhau Sathe is the true hero of the United Maharashtra Movement.

BIBLIOGRAPHY

1) Narke Hari, Kasare, Kamble, Godghate (Ed.) Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches, Volume 20, Dr. Babasaheb Ambedkar Charitra Sadhane Prakashan Samiti, Government of Maharashtra, Mumbai, First Edition, 2005, p.433
2) Korde Bajrang, Marathi Sahityache Nirmate Anna bhau Sathe, Sahitya Akademi, New Delhi, Second Edition, 2006, p.50
3) Warangalkar Rahul and Vitthal Bhandare (Ed.), Matang Samaj Prerna Aani Chalval, Swanand Prakashan, Pune, First Edition, 2008, p.76
4) Balasaheb Kamble, Ase Ghadle Mahapurush, Nag-Nalanda Prakashan, Islampur, First Edition, February 2017, p.158
5) More Girish (Ed.), Parivartanacha Jagar, Nirmiti Samvad Prakashan, Kolhapur, First Edition, April 2017, pg. 232
6) Phadke Y. D., Visavya Shatkatil Maharashtra, Volume VII, Mauj Prakashan, Mumbai, First Edition, 2007, p.214
7) Balasaheb Kamble, Ibid, p.157
8) More Girish (Ed.), Ibid, p. 274
9) Ibid, pg. 275

202021

Literary Emperor
Anna Bhau Sathe

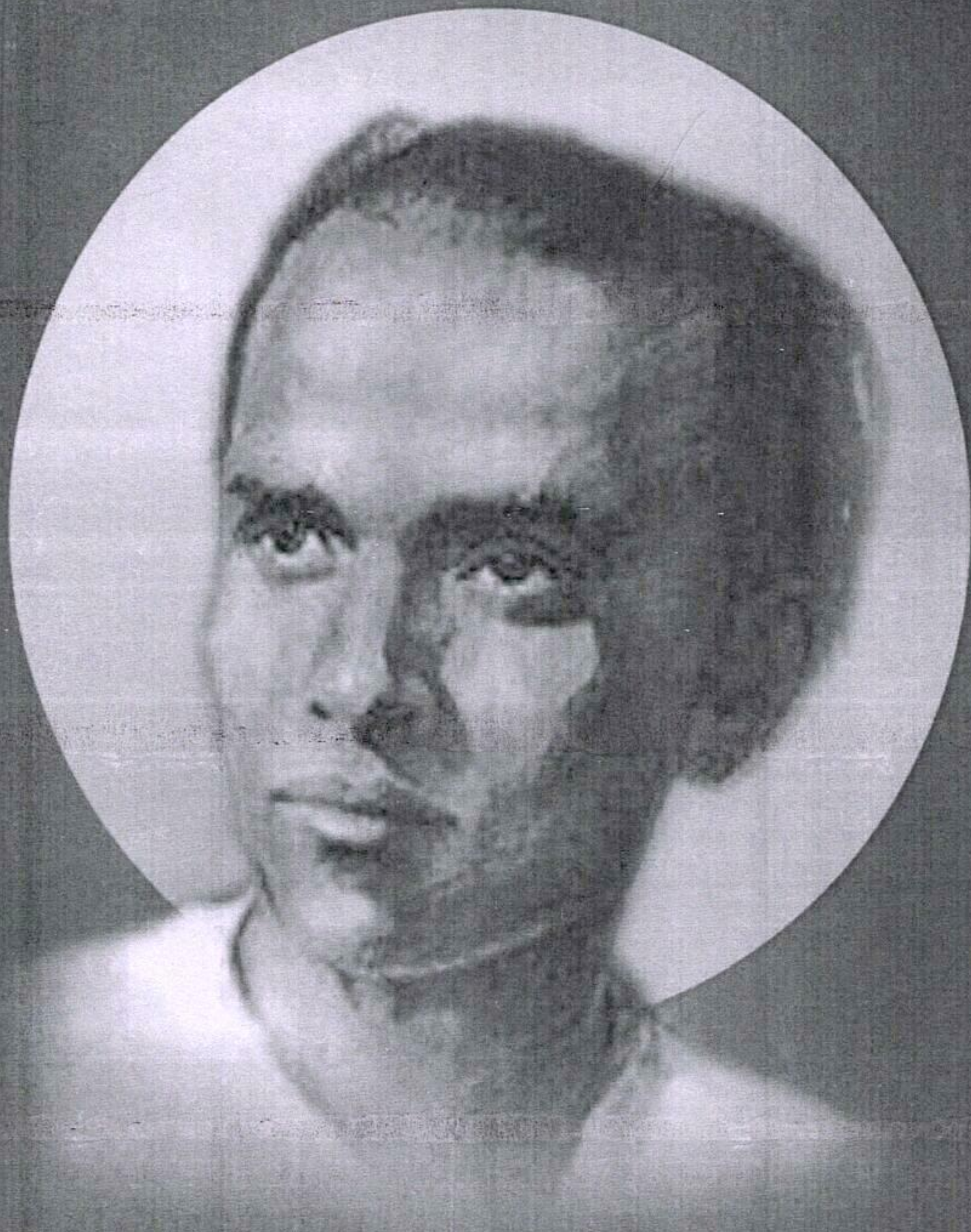

Editor

Dr. D. B. Taderao Dr. Satish Kamat

Literary Emperor
Anna Bhau Sathe

-: Editor :-

Dr. D. B. Taderao
Head, Department of History
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Dr. Satish Kamat
I/C Principal &
Head, Department of Marathi
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Shivani Publication, Pune

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

Editor
Dr. Taderao D. B.
Dr. Satish Kamat

© **All rights reserved**

First Edition
01st June 2020

Published By
Shivani Publication,
Hadpsar, Pune
Mob. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-58-2

Cover Page Design & Typesetting
Mr. Santosh Rane, Kankvali

Prize
Rs. 300/-

Note : Editors and publishers not be agree with the thought Presented by individual writer in the Editor Book. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of this Research paper.

Greetings on the occasion of the birth centenary of Literary Emperor Anna Bhau Sathe

INDEX

S.No.	Particualrs	Page No.
1	**Visions of Anna Bhau Sathe in the Indian Labour Movement : The Contemporary Relevance** Guptajit Pathak	12
2	**Anna Bhau Sathe's Contribution in Literary Work** Dr. Gorakhnath P. Phasale	16
3	**The Impact of Visual Stimuli Towards Emotional Perception : A Study of Anna Bhau Sathe** Aditi Deka	22
4	**Anna Bhau Sathe : A Marxist Writer in Marathi** Prof. Vinodsinh Vilasrao Patil	28
5	**A Study on Anna Bhau Sathe** Dr. P.Senrayaperumal	39
6	**The Female Character in Anna Bhau Sathe's Novel** Prof. Santosh Akhade	42
7	**Realistic Literature of Lokshahir Anna Bhau Sathe** Prof. Sonkamble M. L.	45
8	**Anna Bhau Sathe's Gold from the Grave : A Modern Myth** Dr. Gajanan P. Patil	51
9	**Anna Bhau Sathe's Fakira: A Novel of Class Conflict** Prof. Vijay C. Thange	58
10	**A Note on Russia Visit by Anna Bhau Sathe** Dr Shaikh Musak Rajjak	64
11	**Representaton of Dalits in the Novel 'Warnecha Wagh' : Anna Bhau Sathe's Observation on Casteism and Religions** Mr. Mandlik B. M.	71

12	**Review of Annabhau Sathe's Literary Work** Prof. Sawant Dakshata Sanjay	77
13	**A Great Versatile Writer Anna Bhau Sathe** Dr. Madhavi Pawar	80
14	**Anna Bhau Sathe's Contribution in 'Labor Movement and Samyukt Maharashtra Movement'** Mr. Vikki P. Wankhede Prof. Dharamveer F. Chauhan	84
15	**Anna Bhau Sathe – A Great Reat Writer With Social Orientation** Miss. Vishakha Ganesh Mankame	91
16	**Anna Bhau Sathe Lok Nayak of the United Maharashtra Movement** Dr. Taderao D. B.	98
17	**डा. बाबासाहेब आम्बेडकर की वैचारिक विरासत अन्ना भाऊ साठे** डा. संतोष रघुनाथराव रायबोले	106
18	**अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में सामाजिकता** डा. प्रदीप शिंदे	111
19	**चित्रा उपन्यास में स्त्री पात्र** प्रा. जेलित कांबळे	118
20	**अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में आम्बेडकरी प्रेरणा** डा. शिवाजी नागोबा भदरगे	122
21	**अन्ना भाऊ साठे के उपन्यासों में यथार्थ की सशक्त अभिव्यक्ति** डा. गजाला वसीम अब्दुल बशीर शेख	128
22	**उपेक्षितों के नायक अन्ना भाऊ साठे : व्यक्तित्व एवं कृतित्व** डा. प्रशांत नारायण ढेपे	132
23	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतीतत्व** डॉ. अमर कांबळे	136
24	**मराठी साहित्य आणि अण्णा भाऊ साठे** डॉ. मनिषा रा. सामंत	142
25	**लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची कामगिरी – एक दृष्टीक्षेप** डॉ. रमेश धनराज जाधव	147

6

The Female Characters in Anna Bhau Sathe's Novel

Prof. Santosh Akhade

Arts and Commerce College Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Anna Bhau Sathe was born in village of Wategaon near Sangli in a family belonging to the dalit community. Poverty has prevented Sathe from obtaining formal education. Despite lack of formal education. Sathe wrote in marathi thirty five novels one among which was Fakira. Fakira which is currently in its nineteenth edition received a State Government award in 1961. Vaijanta is the remarkable one. There are fifteen collection of Sathes short stories. A large number of his short stories have been translated in to many as twenty seven non indian languages. Besides novels and short stories Sathe wrote a a player travelogue on Russia 12 Screen plays and ten ballads in Marathi.

Anna bhau Sathe wrote directly from his experience in life and his novels celebrate the fighting spirit in their character who work against all odds in life. Anna Bhau contributed tremendously towards social awakening during India's Freedom Movement, The United Maharashtra Movement, and the Goa Liberation Movements Anna Sathe can be first writer in marathi literature .He dared to launch woman protagonists in his novels it is a kind of adventurous he did. The woman protagonist novels are Chitra, Vaijanta, Chandan, Chikhalatil Kamal, Phulpakharu, Tila Lavite Mi Raktacha, Aavadi and Ratna .He has crafted both kinds of women who are feminine and feminist . When we go through his work of our it creates the life like picture of contemporary Maharashtra women.His woman protagonists this dismantle the patriarchy domination. these women characters are the double victimized.

They have to experience that brunt the social repression both for being a woman and Dalit women. Sathes early works are dominated by the male point of view new education which has been instrumental in bringing significant changes in the middle class lifestyle ,this change is to be conserved slightly in the latter novel and short stories of Sathe. The early novels amply illustrate the tradition traditional

image of women's likely suffering and of sacrificing the courage lies in meek or at times cheerful way of facing poverty of calamity.

Anna bhau Sathe has written few novels on women's problem and the novels women protagonists.For example Chitra, Vaijanta, Chandan ,Chikhalatil Kamal, Phulpakhru, Aavadi Ratna. All these novels have women protagonists. It is a kind of marxist ideological impact on other's mind Anna Bhau was considered women as much as he considered male heroes As the center of literature he brought female characters to life through his literature give them a place as heroes and raised them as a human beings.Through his literature Anna Bhau did not strip women's naked but also preserved their feminity. Anna was woman centric novels include Chitra, Vaijanta, Aavadi, Tara, Rupa, Mangla Chandan, Ratna etc. sixteen out of thirty three novels are women centric. These novels not only outline women's issues but also tried to after a solution .The woman portrayed in the novels are seen fighting against injustice brave defined not bowing to the situation dynamic many ,magnanimous simple attitude and doggedly fighting against all odds .Todays women are literature but not shape there are those who come forward to protect them but these are few and far between.

Therefore it is necessary for today's women to inculcate the brave and fourthnight attitude of the heroine of an Anna Bhau Sathes novel for these they should read Anna Bhau Sathe works especially the women oriented ones. They should deeply reflect upon these while reading and should try to emulate the Durga portrayed in Makdichamal,emulate the Chitra portrayed in the novel Chitra, Aavadi from the novel Aavdi and try to rebel against the injustice and exploitation being meted out and bring to justice the perpetrators .file exalting the personality of a woman Anna Bhau has said 'Awoman has the courage to protect her beauty and her character .she is not but able.'The time has come today to prove his analysis right .The heroines of Anna Bhaus novel do not arouse a sense of depravity in the mind of the hero but rather manages to create a sense of respect. It motivates the hero to fight against operation injustice and exploitation.

The character of Mangla from the novel Mangla helps her patriot lover in his quest for the nation. The character of Avadi in the the novel Aavadi successfully wages a struggle against injustice and nama did

not want a woman who is weighed down by injustice his idea of women who val who eats fortnight rather he thought a woman was always that way according to him she is one would break but not bend. Anna Bhau Sathe definant actions and writing contributed towards social transformation .He took a part in the in the labor movement formed the labour, Lal bavata grouphe is socially relevant writing writings which gave respect to women and thus empowered them had active participation in the movement for united Maharashtra contributed through his socially relevant writing writings which gave respect to women and thus empowered them. Some examples of female characters in different novels for example Mangala- the novel was published in nineteen fifty one in the valley ofWarne. In it a woman named Mangla has a very sharp bow.she is an restricting sociable woman she is a very beautiful fighting does such a housewife portrayed a girl from a maratha family. another novel is Chitra chitra is very beautiful heroine in the novel Chitra her husband dies before the turmeric leaves her body. she is thrown into prostitution. She defends herself by denying wealth this is a good example of character.

Then the novel Fakira - Radha leaves with a great courage enduring the loss of her mother's heart and the death of her husband Radha is the wife of brave new and the mother of brave child there is a picture she tries to get out of it but her feet also get dizzy and she becomes Tamasgir the writers depict how the situation turns life upside down. Another novel Chandan-chandan the protagonist of the novel Chandan leaves in a slum after the death of her husband taking care of the child and fighting without falling prey to last no matter what happens to the housewife the newcomers should not leave the house however she rebels therefore her master's men kill her this is the reality of society .

BIBLIOGRAPHY

1. Anna Bhau Sathes Fakira ,Chandan ,Mangla
2. Bajrang Korde-Anna Bhau Sathe: the Maker of Indian literature .
3. Niwdak Wangmay, Lokshahir Anna Bhau Sathe Govt. Press, Mumbai
4. Samgra Anna Bhau Sathe Edt.Dr.Amar Kamble, Shoba Chalke.

Literary Emperor
Anna Bhau Sathe

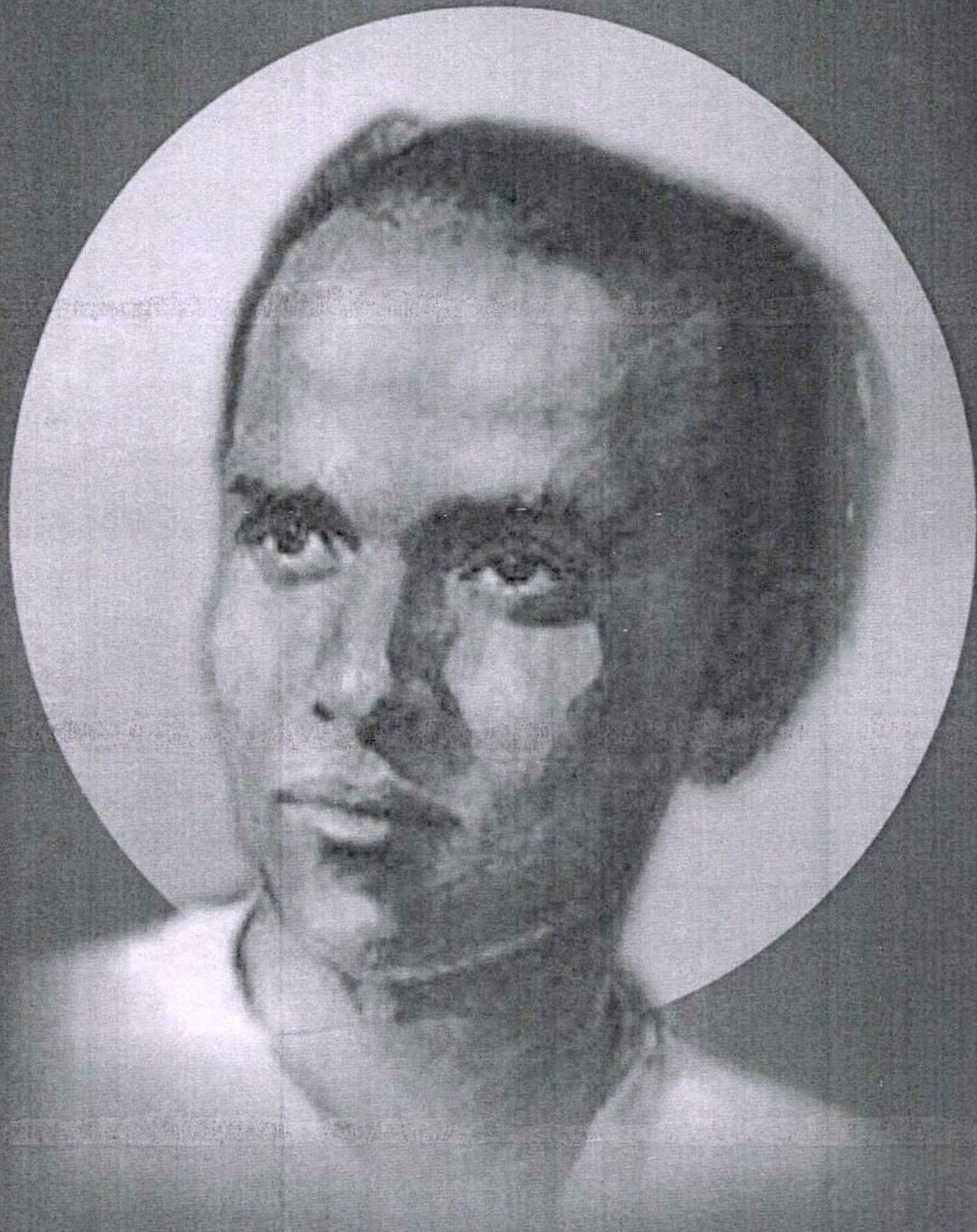

Editor

Dr. D. B. Taderao   Dr. Satish Kamat

Literary Emperor
Anna Bhau Sathe

-: Editor :-

Dr. D. B. Taderao
Head, Department of History
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Dr. Satish Kamat
I/C Principal &
Head, Department of Marathi
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Shivani Publication, Pune

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

Editor
Dr. Taderao D. B.
Dr. Satish Kamat

© **All rights reserved**

First Edition
01st June 2020

Published By
Shivani Publication,
Hadpsar, Pune
Mob. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-58-2

Cover Page Design & Typesetting
Mr. Santosh Rane, Kankvali

Prize
Rs. 300/-

Note : Editors and publishers not be agree with the thought Presented by individual writer in the Editor Book. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of this Research paper.

Greetings on the occasion of the birth centenary of Literary Emperor Anna Bhau Sathe

INDEX

S.No.	Particualrs	Page No.
1	**Visions of Anna Bhau Sathe in the Indian Labour Movement : The Contemporary Relevance** Guptajit Pathak	12
2	**Anna Bhau Sathe's Contribution in Literary Work** Dr. Gorakhnath P. Phasale	16
3	**The Impact of Visual Stimuli Towards Emotional Perception : A Study of Anna Bhau Sathe** Aditi Deka	22
4	**Anna Bhau Sathe : A Marxist Writer in Marathi** Prof. Vinodsinh Vilasrao Patil	28
5	**A Study on Anna Bhau Sathe** Dr. P.Senrayaperumal	39
6	**The Female Character in Anna Bhau Sathe's Novel** Prof. Santosh Akhade	42
7	**Realistic Literature of Lokshahir Anna Bhau Sathe** Prof. Sonkamble M. L.	45
8	**Anna Bhau Sathe's Gold from the Grave : A Modern Myth** Dr. Gajanan P. Patil	51
9	**Anna Bhau Sathe's Fakira: A Novel of Class Conflict** Prof. Vijay C. Thange	58
10	**A Note on Russia Visit by Anna Bhau Sathe** Dr Shaikh Musak Rajjak	64
11	**Representaton of Dalits in the Novel 'Warnecha Wagh' : Anna Bhau Sathe's Observation on Casteism and Religions** Mr. Mandlik B. M.	71

4

Anna Bhau Sathe : A Marxist Writer in Marathi

Prof. Vinodsinh Vilasrao Patil

Arts and Commerce College, Phondaghat, Dist: Sindhudurg (M.S.)

Abstract :

The year 2020, is the Centennial Birth Anniversary of a Red Star in Blue Sky Comrade Anna Bhau Sathe, a great Marxist Writer in Marathi. In India, many critics comment that Marxism has came to an end, in political and economic sectors. As well some of the literary critics and academicians also remark that Marxist Literary theory has no significance in literary analysis of Indian literature. But there are authors like Anna Bhau and many others, who have continuously presented the life of downtrodden and working class people, through their literature. The researcher thinks about the dread picture of the pre-independent India; that the people were divided into opposite classes, i.e. some of the privileged, rich, high class at one side, supporting the British Imperialism and all the depressed, exploited, suffering masses at other, fighting the freedom struggle. Twentieth Century Marathi author Anna Bhau was not only a writer but also a Communist Freedom Fighter, who later participated in Sanyukta Maharashtra Movement. He has presented the realistic picture of the exploitation of contemporary working class, and has supported the communist movement in Maharashtra. Again there is a debate in the followers of Anna Bhau regarding his philosophy: was he Ambedkarite or Marxist? Hence, the researcher has tried to focus Anna Bhau Sathe as Marxist Writer in Marathi, through this paper.

Key Words :

Marxism, Marxist Literary theory, Anna Bhau, Communist Freedom Fighters, Sanyakt Maharashtra Movement, Dalit Sahitya Sammelan, Imperialism, Capitalism.

Prologue :

LOCKDOWN has given an opportunity to the researcher to observe the suffering of the world by a historical Health Emergency

of pandemic COVID 19 situation. The biggest capitalist economy like USA couldn't control the attack of COVID 19; but has lost maximum number of lives in this calamity. The reason behind this is the deterioration of Public Health System, in last few decades. At the same time, the communist country like Cuba has very skillfully not only controlled COVID 19 but also sent its medical assistance to other European countries. It happened because Cuba has continuously developed its Public Health System. Then question arises, were developing countries' economy marching towards superpower? Wasn't that a fake propaganda done by some of the capitalistic economists and media? Isn't the social and economic inequality at its peak in every corner of the universe, except few socialist countries, today?

'Literature is mirror held to life'. Literature is universal, and it speaks to the readers. Literature is a creative work which includes poetry, drama, novel, essay and non-fiction forms. It represents the experiences of life but in imaginative form. Human being love to read literature of this or that form. The reader understands meaning of the text by looking at how the author has presented life in the text. Readers may interpret the text by applying various literary theories such as, Marxist, Feminist, Psychological, Sociological, historical, mythological and other approaches to the study of Literature. Therefore how can one imagine human being live happily without literature?

The researcher thinks that Marxist Criticism is rightly applicable to literature. He believes in the idea of 'Art for Social change' i.e. literature can function as a vehicle of social change. India is one of the democratic countries in the world, where people belonging to various races, religions, castes, classes and languages live together. The literature of Maxim Gorky, Gabriel Marquez, Kaifi Azami, Shailendra, Sharadchandra Muktibodh, D. K. Bedekar, Lalji Pendse, Anant Kanekar, Prabhakar Padhey are some of the examples of Marxist literature.

Hypothesis of the Study :

Tukaram alas, Anna Bhau Sathe, the versatile Marathi writer, has presented the realistic picture of the poor, depressed, working class

society in his literature. Further, as a member of Communist Party of India, he has supported and helped to spread the communist movement in Maharashtra and other states of India. Hence, the researcher has tried to show that Anna Bhau Sathe, hereafter Anna Bhau, as a Marxist Writer in Marathi.

Theoretical Perspectives :

Marxism :

Marxism is the body of social doctrine worked out by Karl Marx (1818-1883), the German economist and socialist. The doctrine was worked out by Marx in cooperation with his friend Fredrick Engels and it was systematized later on by his followers. It is philosophy of history implemented by an elaborate economic theory. This philosophy proposes and demonstrates the inevitability of socialism. Socialism is interpreted as the collectivist order in which the social product is distributed according to the needs of all. The final objective is creation of society where 'all are equal'. There may neither any person rich or any poor; nor the charge of power in the hands of powerful ones or in the hands of those who have been the traditional rulers. Marxist philosophy focuses the optimistic thought 'live and let's live', which is the humanism proposed by Karl Marx.

Any writer gives an expression to revolutionary ideas, thoughts even though unconsciously. Marx, Engels and Lenin had very little time to elaborate their ideas regarding art and literature, in the view of their theory of historical materialism. Marx and Engels valued the revolutionary content of Balzac; whereas Lenin appreciated the Russian writer, Leo Tolstoy. For Marx ideology is false consciousness, a way of understanding the world that appears true but actually obscures the fact that the world is dominated and exploited by the economic, social, and political materials or interests of the day. The traditional interests of church and feudal society are replaced by the modern interests of capitalism and the nation-state. The universal history is also the story of class conflict.

Though people say Marxism is out of the sense since downfall of USSR, but Karl Marx and Marxism are still worth studying, till there is capitalism in the world. Marxism is useful till there are the problems like alienation, exploitation, class conflict, and oppression of working

class. The ideal goal of a classless society, free of economic exploitation and social domination has not lost its appeal yet. It is true that there is importance of working class for any radical social transformation; hence Marx's method of social analysis remains useful. The people who are fighting against the Liberalization, Privatization and Globalization, and who are defending the interests of working classes can get much from the Marxist literature. Marx insisted that communism would give a profound human liberation, liberation of aesthetic capacities and potential.

Karl Marx thought that there would be more poets in communist society, with gift of poetry. Excessive specialization is the defect of capitalism, whereas communism offers all round development of various talents of an individual. Marxist literature reflects conflicts of capitalism and of capitalistic society. In capitalism there is pursuit of profit, related to market economy; there is economic competition which gives birth to imperialism and war. Marxist literary theory attends the content of literary texts and the form of literary texts. The basic of Marxist Literary theory is to study the ideological relationship at different times and places, between the form and content of text and their material and historical contexts.

Marxist Theory of Literature :

Marxist Literary Theory is not developed by Karl Marx but it is based on the economic and political theories explored by him. Marx states a new model of history, where economic and political conditions determine the social condition, in his books *The German Ideology* and *Communist Manifesto.* Marx and Engel have exposed the social problems emerging out of capitalism. These theories are the analysis of functions of society in constant change. Literature is studied in terms of gender, race, social class and nationality. Marxism is the political and economic theory that advocates class struggle is the major force behind historical change where the dominant class has exploited the other classes; hence capitalism will be superseded by socialism and classless society. In literary criticism the term used to make evaluation of literature which supports this theory and plays the role as an instrument of creating classless society. Marxism and literature are

thus related to each other by the tendency of thinking 'literature as vehicle of social change'.

Literature reflects contemporary social condition of the age, the class struggle and materialism. It reflects an author's own class or interpretation of class relations. Marxist criticism is related to the issues of power and money. According to Marxists, literature is a social institution and has a specific ideological function, based on background and ideology of the author. It raises the following kinds of questions:

What role does social class play in the literary work? What is the author's analysis of class relations? What are the vocational roles of all characters? What is their place in the system? How do characters in the work overcome oppression? What is the role of government in the work? Does that work serve as propaganda for the status quo; or does it try to undermine it? What is the opinion of the author reflected in work about oppression? Are social conflicts blamed or ignored? Does the work put some solutions to the social problem reflected in work?

Anna Bhau's Life :

Renowned versatile Marathi writer Ann Bhau Sathe, was born in a very poor, untouchable, depressed Matang family on 01st August 1920 in a small village, Wategaon of Sangli District. His father Bhau Sathe had participated in the Rebellion of Fakira, so the British police were always torturing him, then he left for Mumbai with his family in search of livelihood. Anna Bhau's other parents were preparing traditional ropes in the village, as usual. These villages had with poverty, unemployment and feudal oppression. Anna Bhau, as a depressed class child, didn't take any formal education, in school. In his youth he was influenced by the freedom fighters, like Krantisinh Nana Patil, Barde Guruji, Pandu Master, Atmaram Patil, Eshwar Bapu, etc. Later he migrated to Mumbai, and got a simple job as a coolie. He learnt Marathi, through reading sign boards of shops. Mumbai, an emerging industrial city, was the beacon of hope for thousands of labourers and farmers. He was participating in the discussions about politics with his friends and he was initially influenced by the communist ideology. Later, he began working in a mill, where he

became acquainted first-hand with the problems of the workers. Sprawling slum clusters and magnificent buildings stood side by side, in Mumbai. When Anna Bhau saw the huge gap that separated the rich and the poor, he realized that his dream was unlikely to be realized. Equality was as elusive in the industrial Mumbai as in the agricultural rural hinterland.

Krantiveer Nana Patil's speeches had already drawn him towards Communism and he became a communist activist in his early youth. He was singing songs, folksongs, ballads in various communist gatherings. Then he started using folk songs as a vehicle for his revolutionary thoughts. In Mumbai, his friends called him as Anna instead of Tukaram, and later he was recognized by the name of Anna Bhau. There he had practiced various jobs. Ultimately his family decided to return home town. He started to act in the Tamasha of Bapu Sathe, after returning home. He learnt to play Harmonium, Tabala, Dholaki. He used these skills for raising awareness the people about Sanyukt Maharashtra Movement which was demanding separate state for Marathi speaking people. Anna Bhau became card holder of Communist Party of India, because he believed this was the party of the working class people. In 1942, he participated in Quit India movement, and British police issued arrest warrant against him. He left home and wandering as an underground in valleys and farms to hide himself from the British police. Later he became Full Time Activist of Communist Party of India. He was continuously busy with the party camps, discussion classes, etc. Naturally, Anna Bhau, Shahir Gavankar and Shahir Amar Shekh founded Lal Bavata Kalapathak (Red Flag Cultural Group), under the guidance of Comrade Shankar Pagare, Comrade S. A. Dange and Comrade B. T. Randive, for propaganda of the communist philosophy, in 1944. He used folk songs to spread the communist ideology. He had challenged the government thoughts and actions through his Kalapathak. He was visiting various cities and villages in Maharashtra for the extension of the party. He was the president of IPTA (Indian People's Theatre Association), which was the national cultural wing of CPI. He wanted to describe the history of communism in simple language and motivate the workers for joining the Indian labour movement. His writings were not

taken cognizance of because of his acceptance of a political and economic ideology. i.e. Communism. As he enthusiastically propagated Communist philosophy, majority of Marathi literary critics ignored his literature.

Indian society was riddled with social and economic inequalities. In India, the caste system was deep-rooted and had a religious sanction; where people believed that their condition was their destiny; where the so-called heavenly justice was considered supreme; where a majority of people saw the hand of God behind everything. India was the most unsuitable land for class struggle. Some people were considered 'high', others 'low'. Some relaxed in luxury, others suffered in misery. Later he followed the teachings of Dr. Babasaheb Ambedkar and he reflected the lives of depressed class and working class people in his literature. He founded Dalit Sahitya Sammelan in 1958, in Mumbai. He said in his inaugural speech, which was the central idea of his all literature, "The earth is not balanced on the head of snake; but on the palms of depressed and working class people". He was aware of the strength of working and depressed class people. Anna Bhau was not directly related to Ambedkarite Movement, but he was supporter of it. Therefore he writes, "Jag badal ghaluni ghav, sangun gele maj Bhimrao" (Change the world by an attack, Bhimrao told me). Unlike number of other depressed class writers, his literature was more influenced by Marxism rather than Buddhism.

Though he had not taken any formal education, he had learnt to read Marathi. He had read many Eastern and Western philosophers such as, Sant Namdev, Mahatma Phule, Vittal Ramaji Shinde, Kabir, Khalil Jibran, Maxim Gorkey, Dostoevsky, Tolstoy, Haribhau Apte, Dr Babasaheb Ambedkar, etc. and he was influenced by their philosophy. When his Kalapathak and Tamasha were banned by the government, then he transformed his Tamasha in Folkdrama form. But such a great writer had suffered financially a lot in his last days. A friend of his once asked him, "Why don't you build a bungalow for yourself?" Anna Bhau laughed and replied, "I can. But when I write while sitting on an easy chair, I would only be able to imagine poverty. The pain and the misery of the poor can only be gauged while on an empty stomach." He died on 18th July 1969 in Mumbai.

Anna Bhau's Literary Career :

Anna Bhau has written nearly 35 novels, 10 ballads, 15 collections of short stories, 22 folksongs, 09 folk dramas, 17 unpublished stories, a play and a travelogue in Marathi. His novels and plays won appreciation in India and abroad. His literature has been translated not only in number of Indian languages but also in 17 non-Indian languages.

Novels :

Maharashtra state government's highest award winner (1961) novel, is Anna Bhau's *Fakira,* the first depressed class writer's novel. It is an interesting novel which tells the story of the protagonist; Fakira, his feat, his crusading for the rights of people of his community in the British regime (India) and his enmity towards the evil forces in the village. Anna Bhau portrays Fakira revolting against the rural orthodox system and British Raj to save his community from utter starvation. Fakira and his community are subsequently arrested and tortured by British officers, and he is eventually killed by hanging. Anna Bhau's heroes in the novels represent depressed classes and challenge the exploitation, atrocities, inequality in the society; and they fight for the equality, humanity, justice and economic balance.

Short Stories :

Anna Bhau has written more than 300 stories. These stories are based on the lives of depressed, deprived, working class people. These represent poverty, inequality, atrocities, superstitions, crime, immorality, poignancy, reality, desolation, terrorism and inspire to fight against these social evils. His stories are fine examples of his keen observation of the society.

Ballads :

Anna Bhau had written overall 10 ballads. He heard about the rapid progress, the Soviet Union had made since the revolution and was very impressed. The stories of the Soviet Revolution overwhelmed him with joy. Around 1943, he wrote a ballad on *the Battle of Stalingrad*, which was translated into Russian. Anna Bhau's three ballads *Nanking Nagarapudhe, Stalingradcha Powada and Berlincha Powada* express the joy for victory of international

communist movement, which analyse the Marxist philosophy and struggle. His ballads *Amalnerche Amar Hutatme* and *Mumbaicha Girani Kamgar* represent the Marxist struggles in Maharashtra. Other ballads *Panjab – Delhicha Danga* and *Bangalchi Hak* picture the spirit of socialism and national integration.

Folk Songs :

Anna Bhau compares picture of inequality, atrocity, poverty and pains of workers and comfortable life of rich capitalist, exploiters in his folk song *Mumbaichi Lavani*. His *Jag badal ghaluni ghav* is the best example of combination of Marxist and Ambedkarite philosophy. *Mazi maina gavavar rahili* inspires the workers in Mumbai and farmers in Maharashtra to participate in Sanyukt Maharashtra Movement. *Duniyechi daulat mazi* gives the principle of equality. His song *Ekjuticha Neta* is a revolt against monarchy, feudalism, and imperialism in the middle ages. Anna Bhau uses various images of Lenin to show his personality and thoughts in *Lenin Shubhnamache gau gan*. All these songs are written for propaganda of CPI, hence based on Marxist philosophy.

Folk Drama :

Anna Bhau's *Akalechi Gosht* symbolically represents how class conscious worker and activist expose the exploitation by village capitalists. *Khaparya Chor* criticizes landlords and moneylenders in rural area. His political folk drama *Nivadnukit Ghotale* and *Shetajiche Election* attack the principle and policy of capitalist Congress Party, and project the left democratic ideology and Manifesto of Communist Party. *Bekaydeshir* presents the pro capitalist minister's action to withdraw the worker's right of strike, illegally; but the workers won the battle by organizing a strong struggle against the injustice. *Muk Miravnuk* compares and contrasts the socialist and Marxist principles in the workers' unions. *Lokmantryacha Daura* focuses how the Congress ministers were unaware of the genuine problems of the people. His *Pudhari Milala* is based on the contemporary political characters, praising Krantisinh Nana Patil, and criticizing leaders of other political parties. Anna Bhau has analysed economic, political, cultural questions through Marxist Perspective in all his folk dramas.

Anna Bhau has written only one play *Inamdar*, which demonstrates the class struggle, and the victory of exploited people, at the end. This play is the best Marxist play ever written in Marathi. Hence, Hindi film actor A. K. Hangal has translated this play in Hindi and produced on the stage.

Epilogue :

The popularly known 'Anna Bhau', is not only the great Marxist writer but also a communist revolutionary. He was for several times underground for his political convictions against British Government. He was aware of communist movement since 1936. CPI cooperated and contributed him a lot to become a writer. At the beginning of his career, he read the translated works of Maxim Gorky, who was his literary guide and philosopher. Anna Bhau's works have got significant literary identity, fame; but couldn't give him commercial success. His literature represents depressed, deprived characters, revolutionary heroes, and workers fighting against imperialism and fascism. Every communist writer is basically humanistic writer, and Anna Bhau is not exception to it. The eradication of exploitation is the final goal of every Marxist writer. They always dream of class struggle: rich verses poor; and have the deep confidence that the working class will win the struggle; and there will be the rise of classless society. Anna Bhau uses his pen to unite all depressed, deprived, and exploited classes together.

Comrade Govind Pansare remarks, "Anna Bhau was a great communist, revolutionary comrade, who revolted against class and caste discrimination. He was not only writing and singing the songs but also struggling and inspiring others to fight. He was with us in the prisons also." The struggle against class and caste discrimination and the establishment of humanity and equality based social structure, were the basic principles of Anna Bhau's literature. His literature is not only universal and permanent but also a weapon of social revolution. It has been translated into many of languages, and has won tens of thousands of readers. It will continue to provide insights and inspiration to a new generation, as it enters into the struggle to understand and transform society. The researcher through the critical

study of Anna Bhau and his works concludes that, Anna Bhau Sathe was a great Marxist writer in Marathi.

BIBLIOGRAPHY

1. Gurav, Baburao. 2010. *Annabhu Sathe – Samajik Vichar ani Sahitya Vivechan* (Marathi). Mumbai : Lokvangmay Griha Publication, Fourth Edition.
2. Howe Irving, *Politics and the Novel*, Rev. ed. New American Library, New York: 1987.
3. Jadhav Kishor. 2006. *Nilya Akashatil Lal Tara – Comrade Annabhu Sathe – Sahitya Ani Rajkaran* (Marathi). Pune: Mahakavi Ashwaghosh Prakashan.
4. Nicholls D. G., *MLA Handbook for Writers of Research Papers*, 7th ed., Affiliated East-West Press Pvt. Ltd. New Delhi, 2009.
5. Siebers Tobin, *Politics of Skepticism*. Oxford University Press, New York, 1993.
6. Speare Morris Edmund, *The Political Novel,* 1924.
7. Patil Vinodsinh, *Gabrial Garcia Marquez: a Marxist Writer*, Journal of Higher Education and Research Society, ISSN 2349-0209 Volume-3/Issue-1 April 2015.
8. Waghmare Dr. Pradeep D., *Anna Bhau Sathe's Contribution to the Indian Labour Movement,* Bodhi International Journal of Research in Humanities, Arts and Science Vol .3 No. 1 October 2018 E-ISSN: 2456-5571.
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Annabhau_Sathe
10. https://www.forwardpress.in/2019/08/annabhau-sathe-revolutionary-poet-novelist-playwright-and-social-reformer/
11. http://www.wikipidea.com
12. http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/sr207/writers.htm

Agriculture Environment Population and Sustainable Development

Editor
Dr. Rajaram Patil
Dr. Balaji Survase

Jyotikiran Publication, Pune

Agriculture Environment Population and Sustainable Development

Dr. Rajaram Patil
Head Department of Geography
Arts And Commerce College
Phondaghat, Dist Sindhudurg.
Maharashtra

Ex. BOS Member	-In Geography, University of Mumbai.
Founder Secretary	-Konkan Geographers' Association of India.
Chief Editor	-The Konkan Geographer (Interdisciplinary National Level Journal)
Ph. D. Guide	-University of Mumbai
Publication	-Published 40 Textbooks and Reference Books
Research Paper	-Published 37 in National & International Level various Journals

Dr. Balaji Survase
Head Depaartment of Economics
Arts And Commerce College
Phondaghat, Dist Sindhudurg.
Maharashtra

BOS Member	-In Economics University of Mumbai
Founder Secretary	-Konkan Economic Association
Ex. Member	Divisional Board (Educational) Ratnagiri
Ph. D. Guide	-University of Mumbai
Publication	-Published 02 Textbooks and Reference Books
Research Paper	-Published 25 in National & International Level various Journals

Jyotikiran Publication, Pune

ISBN 978-81-946685-0-3
9 788194 668503

Agriculture Environment Population and Sustainable Development

1st Edition - August 03, 2020

Ediotr
© Dr. RajaramPatil
© Dr. Balaji Survase

©All rights reserved.

Price : 100/-

Cover Page Design- Santosh Mane

ISBN - 978-81-946685-0-3

Printedt at- Satish Baphna & Amit Baphna
Amitsons Digital Copier, Swargate Pune - 9

Published by
Santosh P.Mane, Jyotikiran Publication, Pune
Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar,Hadpsar, Pune - 8
Mobile - 8888454089 email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com

Note-The opinion expressed in articles by the contributors not by the editors

16. TEMPORAL VARIATION IN AGRICULTURE

Dr. Rajaram Patil

Introduction:

Land use means surface utilization of all development and vacant lands for a specific point at a given time space. The term land use is virtually self-explanatory meaning the actual and specific use to which the land surface is put to in terms of he rent primary land use namely land under forest, pasture, cultivation etc. Land is controlled by climatic factors, soil characteristic, slope of land, degree of erosion, drainage and other environmental factors. The use of land changed according to the changing needs of man. Lands are used for forest, pastures, transportation and settlement, industrial and commercial purpose. Whereas uncultivable waste land, barren and follow land are unused lands. Temporal variation means, The general landuse of any region undergoes the changes in any given period of time. The temporal changes in landuse pattern of Sindhudurg district have studied for the period of Thirty years i.e. 1981 to 2011 to find out the trends of variation in general landuse and to identify the reasons of the changes.

The main object is to highlight the spatio-temprol variations in general land use of the district. The Tahsil is considered as a study Unit and the land use categories are based on census classification..

Study Region:

Sindhudurg district situated in Konkan region of Maharashtra State is located one of the west coast of India. Southern part of Konkan which spreads to borderline of Goa State is called Sindhudurg District. The District has at east Kolhapur District, at South Belgaum and Goa State at north Ratnagiri District and at West Arabian Sea. It is the smallest district in Maharashtra state. Its area is 5207 Sq.Kms. (503950 Hectors). It is just 1.69 % of Maharashtra area. It lies in between 15^0 37' to 16^{0}40' North Latitudes and 73^{0}19' to 74^{0}18' East longitudes with an attitude of 50-150 meters above

mean Sea level (MSL) Sindhudurg district covers 121 kms out of 720 Kms coastal length of Arabian Sea. The headquarters of Sindhudurg district is situated in Oras Budruk village, which as a population of 868825 persons as per year 2010-11. The district population constitutes 0.9 % of the total population of the state. The district is well connected to Mumbai and Kanyakumari by the Konkan Railway, which traverses through the district. It also has a good network of roads connecting it to other parts of the country.

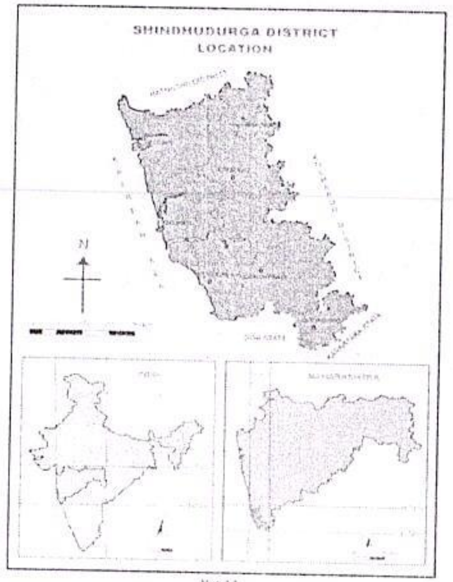

Discussion And Result:

The present investigation has attempted to make an in depth study of forty sample villages in Sindhudurg district. Spatial distribution for general landuse and crop land sue has been analyzed for year 2011-2012. The data for general land use and agriculture land use collected from villages and tahsil revenue department. The data collected, was converted into percentage. The primary data was collected though questionnaires from farmers. Besides this, personal visits were made to selected sample villages and observations are noted for getting more information.

The stratified Random sampling method is chosen and selecting the sample villages. Questionnaire is related to family information, crop land use, general landuse, irrigation, agro equipments & yield filled from the farmers.

Agricultural Landuse Pattern :

The economy of the region revolves round agriculture which is the main occupation of over 60% of its inhabitants. In fact it has become a tradition, a way of life to many. But agriculture in Konkan is in many ways different from rest of the state. As such, it would be worthwhile to examine some of the major characteristics of agriculture in Konkan. Agriculture in any region is dominantly controlled by physical and human environment. The physical factors like relief, soil, climate, water supply, which sets a broad limit for the agriculture and human factors viz. the economical condition of farmer, demand of crops in the market, price of crop in market, technical level of farmer, length of occupation etc. It effects on agricultural pattern of area. These factors affects on farmers decision to take the particular crops in the agriculture.

Sindhudurg District :Temporal Variation in Agricultural Land Use Pattern

Sr. No.	Name of the Crop	Year 1980-81		Year 2010-11		Change in %
		Area in Hectare	Area in %	Area in Hectare	Area in %	
1.	Cereals Crops :					
	• Rice	72357		78866		
	• Nachani	11027		2722		
	• Wari	458		200		
	• Others	3045		917		
	Total	88043	17.47	82813	16.44	-1.03
2.	Pulses	4641	0.92	9057	1.80	+0.88
3.	spices	1051	0.25	1114	0.23	-0.02
4.	Fruits & Vegetables	5045	1.0	55295	10.97	+9.97

5.	Oil seeds	7295	1.45	13690	2.71	+1.26
6.	Fodder Crops	11502	2.28	3900	0.77	-1.51
	Total	**117774**	**23.37**	**165869**	**32.92**	**+9.55**

Source : Socio-Economic Review and Statistical Abstract of Sindhudurg District from 1981 to 2011.

The highest positive change has observed in fruits and vegetables crops where the area was 1.0% in 1981 increased by 9.97% and reached up to 10.92% in 2011. The highest negative change has recorded in fodder crops where area has decreased by -1.51% in the study period. Table No.4.2.1 shows the temporal change in the whole region. Fruits (+9.97%), pulses (+0.88%), oil seeds (+1.26%) and food grain crops (-1.03%), spices (-0.02%), fodder crops (-1.51%) shows declining trend between 1981-2011.

Rice :

The area under rice was 72357 hectares in 1981 that is 43.62 % to the total crop area and it increased by +2.72% during the period of 30 years. It was recorded 78866 hectares, which was 46.34% to the total crop area in 2011. Vengurla Tahasil was observed lower change. The highest positive change is observed in Kankavli Tahasil +0.76% and the highest negative change is recorded is -2.29% in Devgad Tahasil. In Table No. 4.2 shows the change in the rice cultivation in the study region. Very high change is recorded in Kankavli Tahasil. The high change ranging from 0 to 0.5% observed in Devgad Tahasil. Moderate change has recorded in Kudal tahsil. Change ranging from 0 to -0.5%.Low change has not observed in study region. The lowest negative change is -0.33% found in Vengurla tahsil. Because of increasing the area under Kharland and growing cashew crop in the tahsil.

Nachani :

This is one of the second cereals crop cultivation in the Sindhudurg District. It is grown on slope of hills and Sahyadri mountain ranges. In general, the area under Nachani has decreased by 5.01 per cent, during the study period. Vengurla tahsil has

observed the high range, while Kankavli, Sawantwadi Tahasil had low change. The highest change has seen in Vengurla Tahasil. The very high negative change has recorded in Vengurla Tahasil, it was -0.16%. Moderate change had seen in Devgad and Malvan Tahasils. It is in between -0.4% to -0.8%. Low negative change, ranging between -1.0% to -1.2 and while very low change less than -1.2 has recorded in Kankavli and Sawantwadi Tahasil.

Vari :

Vari is a cereals crop grown on the sloppy land of the hilly region. The area under Vari was 1458 hectares (0.87%) in 1981 and 200 hectares (0.12%) in 2011 of the total cropped area. The area under Vari had decreased by 0.75% in the study region. Five tahasils in the district have recorded negative change in the study region. The highest decreases is-0.054, 0.01% found in Devgad and Vengurla Tahasil respectively. While high

Pulses :

Gram, Toor (Pigean), Moog (Green Gram), Wal, Black Gram, Horse Gram, Cow Pea etc. are the major pulses well grown in the central and eastern part of the district and the foot hill of the mountain. The total area under pulses was 2.50% in 1981 and 5.46% in 2011. It was increased by 2.96% in the 30 years. The increase has found in six tahasils namely Devgad, Malvan, Vengurla, Kudal, Sawantwadi and Dodamarg tahasil and decreased has observed in one tahsil, namely Kankavli Tahsil, in

Spices :

Cinnamon, cardamon, clove, garlic, turmeric, black pepper etc. are newly introduce spices from in the study area. These are mostly the inter-crops in the coconut, arecanut, orchids. The area under spices in 1981 was 0.63% and it was increased and reached upto 0.67% in 2011. The highest increase had observed in Sawantwadi (+0.03%) and Vengurla (+0.03%) tahsil and the lowest decrease was observed in Malvan tahsil i.e. -0.08%. Three tahsils has been shown increase in the spices cultivation. While three tahsils

recorded decrease in [illegible] spice cultivation. Table No. 4.2.6 display the spices cultivation in the study region.

Fruits :

Sindhudurg district is basically known for rice cultivation but due to urbanization, farmers are slowly moving towards horticulture. As a result of this the region shows the increase in the cultivation of fruit in last decade. The total area under cultivation has 3.04% in 1981. It was increased by 29.86% and reached up to 32.90% in 2011. Mango, Cashewnut, Coconut, Sapata, Chiku, Ratamba, Watermelons, Aawala, Jackfruits, Guavas, Beetlenut, Papaya, Banana are major fruits cultivated in the study region. All tahsils shows increases in the cultivation of fruits in the region. The highest increase had observed in Kankavli tahsil and it was 6.07% and the lowest change is 2.83% recorded in Sawantwadi tahsil. Very high change i.e. more than 5% had found in Kankavli tahsil and high change between 4 to 5 % had observed in Vengurla and Kudal tahsils. The high change is a result of systematic plantation done by agriculture department of Sindhudurg district and its efforts to motivate the farmers for the plantation of fruits crops in the region. This department has alone done 54559 hectares plantation in last thirty years. Moderate change was found in Devgad and Malvan tahsils which is more than 3% and the low change has observed is only one tahsil Sawantwadi. it was 2.83%. In short, in all tahsils more increases the area under the fruit plantation.

Vegetables :

The cultivation of vegetables was not much developed in 1981. The area under vegetables was not much developed in 1981. The area under vegetables was 736 hectares which was 0.44% of the total crop area of the district. Radish, Ladies Finger, Brinjal, Onion, Cabbiage are the main vegetables grown in the region. The highest area under the vegetables has recorded in Sawantwadi. It covers 188 hectares which was 0.11% and the lowest area had recorded in Kudal tahsil. Which covers only 48 hectares area occupied only 0.02% of the total cropped area. Very high concentration of

vegetables has found in Sawantwadi and Vengurla tahas[illegible]high area under vegetables has seen in three tahsils namely Devgad and Dodamarg tahsils ranging from 0.01 to 0.05% area of the total crop area. Moderate area has seen in Malvan tahasil. Very low area has seen in Vaibhavwadi and Kudal Tahsils.

Oil Seeds :

Peanut, Sesame, Coconut, Sunflower, Groundnut, Javas etc. are the oil seeds grown in the Sindhudurg district. Oil seeds covers 7295 hectares area which is 4.40% of the total cropped area, in 1981 and in 2011 it covers 13690 hectares area which is occupied 8.25% area of the total cropped area. The highest area under oil seeds had observed in Vengurla and Kudal Tahsils. They are occupied 3168 hectares and 2626 hectares area and lowest area is seen in Kankavli tahsil covers only 984 hectares (0.59%) area of the total cropped area of the region in 2011. Table No. 4.8 shows the idea about the distribution of oils seeds in the study region.

Fodder Crops :

Under this category non-food crops like maize, grass etc. had considered a fodder crops. In 1981 area under fodder crops was 6.55% of the total cropped area of the study region. It was decreased by -4.2% and reached upto 2.35% in 2011. Table No. 4.9 shows that the temporal variation in fodder crops cultivation. Six tahsils shows the decreases, while two tahsils shows there is data is not available namely Vaibhavwadi and Dodamarg. The highest change is recorded in Sawantwadi and Vengurla tahsils and lowest change is found in Malvan & Kudal tahsils. It

Conclusion:

The study of temporal variation for the crops in the study area has been computed for 30 years period (1981 to 2011). Temporal variation is the change in proportion of area under different crops at two different times. The change indicates the temporal variation at two different times. The amount of area

involved in change fo[illegible]very areal unit is calculated for individual crop and the crops of leading increase and decrease are market and mapped in every tahsil providinga comparative view of the direction of change.

Rice, Wari, Val, Nachani, pulses (Legum), spices, oil seeds, fruits, vegetables and fodder crops are the major nine crops grow in the study region. Kharip season starts in the month of June/July and the ends in September. Rice, Wari, Nachani, Val are the major crops in Sindhudurg district. Rabbi season commences from September or October and ends in April. Pulses, oil seeds, spices, vegetables and fodder crops are grown in Rabbi season.

In the overall cropping pattern of the study region, the total cereals incropped area had 88043hectares in 1981. Which was 17.47% of the total geographical area. It was decreased by -1.03% and reached up to 16.44% and it covers 82813 hectares area in 2011. The net sown area was 117774 hectares which covers 23.37% area in 1981.

Referencces:

Ali Mushir (2010) : A Geographical Analysis of Distribution and Development of periodic markets in North India- A case study. Indian Journal of Regional science. PP. 69-72.

Ardeshna N. J. and Khunt K. A. (2011) : Gap in fertilizer use and its determinants among major selected crops in Saurashtra region of Gujarat. I R J A E S Vol. 2 PP 5-6

Asha Latha K. V., Munisamy Gopinath and Bhat A. R. S. (2012) : Impact of climate change on Rainfed Agriculture in India : A case study of Dharwad I J E S D Vol. 3 PP. 368

Bagwari H. K., Nagendra, Todaria P. (2011) : Resource use pattern and Agro-ecosystem functioning in Rawanganga Micro-watershed in Garhwal Himalaya, India – Journal of Agriculture and Rural Development in the tropics and subtropics. Vol. 112. P.P. 101-103.

Barakade A. J., Tonape L. B. and Lokhande T. N. (2011) : Agricultural Landuse Pattern in Satara District of Maharashtra I. R. R. J. 2011 PP 54-56

Bhat M. M. and Shah A. R. (2011) : Agricultural Land Use and Cropping Pattern in Jammu and Kashmir Research Journal of Agricultural Science. PP 710-711

Butala S. A. and Mulimani A. (2012) : Understanding past and future Land use in Raigarh District, The Konkan Geographers, Vol. I, P.P. 9-12.

Chandel Sunita and Sharma Monica (2011) : Biodiversity in Agriculture context in India Agrobios. Vol. X No. 3 PP 51

Das Dharam and Vishwakarma (2009) : "Agricultural Development in Chhindwara District (M.P.). PP 59 to 73.

Dr. Rajaram Patil
HOD Geography
Arts And Commerce College Phondaghat
Tal : Kankavli Dist :Sindhudurg

2019-20

सामाजिक सहाय्यता निधी

विनम्र आवाहन...

नव्या समाज क्रांतीमध्ये कवी, लेखक, विचारवंत, समीक्षक आणि कलावंत यांचे योगदान मोलाचे आहे. आजची एकूणच परिस्थिती त्यांच्यासाठी पोषक असल्याचे दिसत नाही. प्रतिक्रांतीचे आक्रमण रोखून नवा समतावादी विचार पुढे घेऊन जाण्यासाठी विविध विषयांवरती लेखन, चिंतन, चर्चा, वाद-विवाद, समीक्षात्मक टिप्पणी होणे गरजेचे आहे.

नव्या समतावादी विचारांची वस्तुनिष्ठ पद्धतीने मांडणी करणाऱ्या कवी, लेखक, विचारवंत, समीक्षक आणि कलावंतांची फळी तयार करणे गरजेचे आहे. विचार करणाऱ्यांसोबत उभा राहणे, प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे कर्तव्य आहे. त्यांच्या सृजनशील निर्मितीसाठी आपण पोषक वातावरण निर्माण करण्यामध्ये सहभाग दर्शविला पाहिजे, हा मुख्य हेतू घेऊन परिवर्तनवादी, विज्ञाननिष्ठ आणि प्रागतिक विचारांच्या विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींनी एकत्र येऊन सामाजिक सहाय्यता निधी उभा करण्याचे ठरविले आहे.

यातून नवे काहीतरी साहित्य आणि कलेच्या अंगाने लिहू पाहणाऱ्यांसाठी शक्य ती आर्थिक मदत करणे, त्यांचे लेखन साहित्य, कला लोकांपर्यंत पोहोचविणे, त्यावर चर्चा घडवून आणणे आणि त्यांच्यासाठी पोषक वातावरण तयार करण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे. आम्ही आपणास विनम्र आवाहन करीत आहोत की, आपणास शक्य असेल त्या प्रकारे आणि शक्य असेल ती मदत करण्याचा प्रयत्न करावा.

आम्ही आपणाकडे मदतीच्या अपेक्षेने पाहत आहोत. धन्यवाद!

प्रा. किसनराव कुराडे (कोल्हापूर), डॉ. श्रीमंत कोकाटे (पुणे), डॉ. विठ्ठल शिंदे (मुंबई)
ॲड. आर. बी. शरमाळे (पुणे), डॉ. रवींद्र श्रावस्ती (सांगली), डॉ. चंद्रकांत वाघमारे (कर्नाटक)
प्रा. श्रीकृष्ण अडसूळ (गोवा), डॉ. सतीशकुमार पाटील (जयसिंगपूर), डॉ. सोमनाथ कदम (कणकवली)
प्रा. करुणा मिणचेकर (कोल्हापूर), व्यवस्थापकीय सचिव : अनिल म्हमाने

चेक अथवा डी. डी. धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्ट, कोल्हापूर या नावे काढावा.
आपली मदत रोखीने ही देऊ शकता.

आपली मदत खालील खात्यावर जमा करू शकता

आय. डी. बी. आय. बँक,
धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्ट, कोल्हापूर,
खाते क्रमांक : 0464104000154239
IFSC Code : IBKL0000464
MICR : 416259005
सेव्हिंग खाते, शाहूपुरी शाखा, कोल्हापूर
०९८२२४७२१०९
०९९२१८६४१२९

₹ 35/-
ISBN : 978-93-87322-67-1
धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्ट
संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर

महामानव समजून घेताना... चरित्र ग्रंथमाला

क्रांतीगुरु वस्ताद लहुजी साळवे

जीवन आणि कार्य

प्रा. डॉ. राज ताडेराव

महामानव समजून घेताना... चरित्र ग्रंथमाला

क्रांतीगुरु वस्ताद लहुजी साळवे

जीवन आणि कार्य

प्रा. डॉ. राज ताडेराव

धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्ट, कोल्हापूर
संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर

क्रांतीगुरु वस्ताद लहुजी साळवे : जीवन आणि कार्य
प्रा. डॉ. राज ताडेराव
Krantiguru Vastad Lahuji Salve : Jivan Aani Karya
Pra. Dr. Raj Taderao
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट
ता. कणकवली जि. सिंधुदुर्ग
मो. नं. ९४२०१८५७७२

प्रकाशक
धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्ट, कोल्हापूर
संवाद प्रकाशन प्रा. लि.
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिद्धीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२
मो. ०९८२२४७२१०९, ०९८९०५५४३४०
anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : २६ जानेवारी २०२०
मुखपृष्ठ : अनिकेत कांबळे
मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-67-1

किंमत : ३५/- रु.

धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्ट, कोल्हापूर
करुणा मिणचेकर - ०९९२१८६४१२९
दयानंद ठाणेकर - ०८७८८१०३८७७
विमल पोखर्णीकर - ०९६६५४६८६६२
शोभा चाळके - ०७४४७४७६६६७
अनिल म्हमाने - ०९८२२४७२१०९

परिवर्तनाच्या चळवळीत
ज्या ज्या महान पुरुषांनी व स्त्रियांनी
आपले योगदान दिले
त्या सर्व महान पुरूषांना व स्त्रियांना
विनम्र अभिवादन...

2020-21

ISBN 978-81-947698-3-5

"On the occasion of Sahityaratna Annabhau Sathe's Birth Centenary Year"
One Day Online

INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

Organized by

Vasundhara Kala Mahavidyalaya,
Jule Solapur

OLE OF SAHITYARATNA ANNABHAU SATHE IN NATION BUILDING

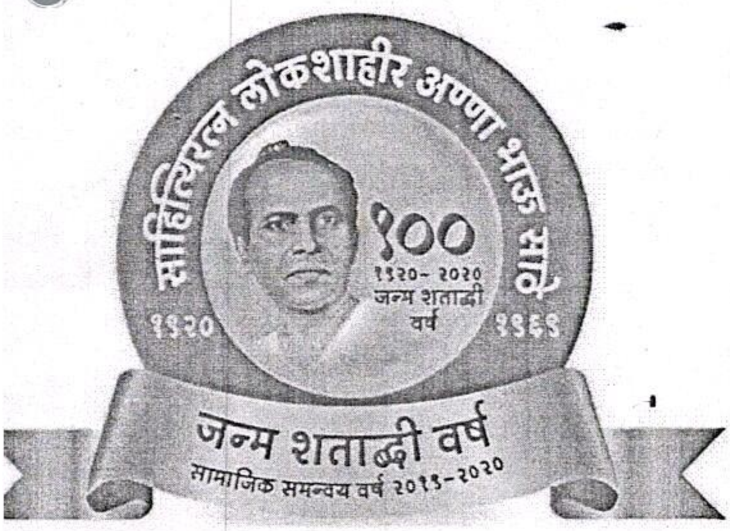

Jyotikiran Publication, Pune

Editor
Dr. M. D. Gaikwad
Mr. S. M. Ughade
Vasundhara Kala Mahavidyalaya,
Solapur

Title	:	Role of Sahityaratna Annabhau Sathe in Nation Building
Author's Name	:	Dr. M. D. Gaikwad Mr. S. M. Ughade
Publisher	:	Santosh Pandurang Mane
Publisher Address	:	Jyotikiran Publication, Pune Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8 Mob- 7058486065 Email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com
Printed By	:	Amitsons Digital Copier 106, Paras Chamber, 1st Floor, Above Bank Of India, Near Laxminarayan Theatre, Swargate, Pune- 411009.
Edition Details	:	I
ISBN	:	978-81-947698-3-5
Copyright	:	© Dr. M. D. Gaikwad © Mr. S. M. Ughade

CONTENTS

SR. NO.	CHAPTER	PAGE NO.
1.	लोकशाहीर अण्णाभाऊ यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान **डॉ. मीना गायकवाड**	1-5
2	Class And Caste Struggle In Annabhau Sathe's Literature **Lakshanabye Rawojee**	6-9
3	Annabhau Sathe : A Brief Review **Dr. Anuradha Devidas Kshirsagar**	10-13
4	साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे यांच्या रशियाच्या प्रवासातील मानवतावादी दृष्टीकोन **सह. प्रा. डॉ. राजाराम केरबा पाटील**	14-17
5	Annabhau Sathe - A Social Reformer **Ramma Trishnee**	18-22
6	The Women Characters in Annabhau Sathe's Literature **Poojyata Sivram**	23-26
7	Annabhau Sathe's Contribution in Social Reformation in Maharashtra **Dr. Ramesh D. Jadhav & Dr. Shaikh Faruk Ismail**	27-29
8	अण्णाभाऊंच्या कादंबऱ्या व कथाविश्वातील सामाजिक क्षेमकुशलता **डॉ. बापू भिमा राऊत**	30-33
9	अण्णाभाऊ साठे जी के उपन्यासों में स्त्री विमर्श ('रत्ना ' उपन्यास के विशेष संदर्भ में) **श्रीमती.संगीता विष्णु भोसले**	34-37
10	साहित्यरत्न, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांचे क्रांतिकारत्त्व... **प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत**	38-42
11	राष्ट्रनिर्मितीत अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान **डॉ. जनार्दन परकाळे**	43-46
12	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजवाद **डॉ. चंद्रकांत धनाजी कांबळे**	47-51
13	लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याला आंबेडकरवादाचे वलय – एक सामाजिक दृष्टीकोन **प्रा. डी. के. रसाळ व प्रा. डॉ. विष्णु बी. वाघमारे**	52-55
14	लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे जी की 'स्मशानातील सोनं' कहानीमें मनुष्य जीवन की विडंबना का यथार्थ चित्रण **प्रा. डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड**	56-58
15	अणांच्या कथा कादंबरीत उपेक्षित नायक – नायिकेचा वास्तवादी जीवनवाद **प्रा. डॉ. मारोती घंटेवाड**	59-63
16	फकिरा कादंबरीतून व्यक्त होणारे अण्णा भाऊ **प्रा. डॉ. सुनिल सुखदेव लोखंडे**	64-65
17	अण्णाभाऊ साठेयांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टीकोन **प्रा. सुहास मुरलीधर उघडे**	66-68
18	अण्णाभाऊ साठे: संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील क्रांतिकारी व्यक्तिमत्वाचा वेध **प्रा. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड**	69-71
19	जनवादी साहित्यकार: अण्णाभाऊ साठे **प्रा. महेश तानवडे व डॉ. पंडित बन्ने**	72-73
20	फकीरा कादंबरीतील लोकजीवन: भौगोलिक दृष्टीकोन **डॉ. हरिश्चंद्र भानुदास तिपे**	74-75
21	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याला लाभलेल्या प्रेरणा **प्रा. डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार**	76-78
22	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथांमधील समाजदर्शन **डॉ. शकील शेख**	79-81

23	मराठा कालखंडात न्यायदान प्रक्रियेत महारांचे योगदान. **प्रा. डॉ. नारायण दत्तात्रय बनसोडे**	82-87
24	अण्णा भाऊंची कादंबरी **प्रा. डॉ. बबन गायकवाड**	88-89
25	प्रबोधन चळवळीचे वारसदार साहित्य सम्राट अण्णाभाऊ साठे **प्रा.डॉ.राज ताडेराव**	90-97
26	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील संघर्षात्मकता **प्रा.राजकुमार मुसणे**	98-101
27	अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यिक योगदान **प्रा. जवाहर मोरे**	102-103
28	साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील तत्त्वज्ञान **डॉ. किशोर नागनाथ जोगदंड**	104-109
29	अण्णाभाऊ यांच्या शाहिरी मधील सत्यशोधकीय विचारधारा **प्रा. डॉ. तानाजी देशमुख**	110-113
30	अण्णाभाऊ साठे : प्रस्तापित व्यवस्थेला कृतीशील आव्हान देणारा लेखक प्रा.डॉ.डी.आर.गायकवाड	114-119
31	कॉ.आण्णाभाऊ साठे स्त्रीवादी दृष्टिकोन प्रा.डॉ.भारती रेवडकर	120-123
32	अण्णा भाऊ साठे अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व **डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे / चोपडे**	124-126
33	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील संघर्षात्मकता **प्रा.डॉ. राजकुमार मुसणे**	127-130
34	शाहिरी काव्यातील कोहिनूर हिरा : अण्णाभाऊ साठे प्रा. डॉ. राजकुमार रंगनाथ सोनवले	131-134

August 2020, ISBN 978-81-947698-3-5
Role of Sahityaratna Annabhau Sathe in Nation building

प्रबोधन चळवळीचे वारसदार साहित्य सम्राट अण्णाभाऊ साठे

प्रा.डॉ.राज ताडेराव
(इतिहास विभाग प्रमुख)
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट जि. सिंधुदुर्ग

पार्श्वभूमी :-

ज्या गोष्टीचा प्रकर्षाने बोध घेतला जातो जी गोष्ट जाणीव पूर्वक समजून घेतली जाते. त्यास प्रबोधन असे म्हणतात. थोडक्यात जे सत्याला सत्य आणि खोट्याला खोटे म्हणणारी विचार धारा सर्व सामान्या पर्यंत नेऊन पोहोचवली जाते ते म्हणजे प्रबोधन चळवळ होय.या प्रबोधन चळवळीची सुरुवात सर्व प्रथम १३ व्या व १४ व्या शतकात युरोप खंडात झाली असे म्हटले जाते. परंतु या प्रबोधनाची सुरुवात खऱ्या अर्थाने आमच्या भारत देशात झाली. याचे कारण सिंधू संस्कृतीच्या ऱ्हासानंतर आपल्या देशात वैदिक संस्कृती आकाराला आली. या वैदिक संस्कृतीत मोठ्या प्रमाणात कर्मकांड वाढले. कोणताही धर्मविधी करायचा असेल तर पुरोहितांची आवश्यकता होती. आणि दिवसेंदिवस धर्मविधी अवघड आणि खर्चिक बनले होते. पुरोहितांची महत्त्व वाढले. हे लोक सांगतील तोच धर्म अशी समाजाची धारणा बनली. सर्व धर्म विधी करूनही इच्छित फल प्राप्त होत नव्हती. त्यामुळे या खर्चिक व अवघड धर्मविधीला लोक कंटाळले होते.या काळात संपूर्णसमाजाला वर्ण, जात, पंथ हा भेदभाव न करता सत्याचा मार्ग देण्याचे त्यांचे प्रबोधन घडवून आणण्याचे महान कार्य सर्वप्रथम इ.स.पूर्व ६ व्या शतकात महात्मा तथागत गौतमबुद्ध व वर्धमान महावीरांनी यांनीकेले. लोकायत दर्शनाच्या माध्यमातून चार्वाकांनी स्वर्ग- नर्कहे मिथ्या आहे. 'कर्जकाढा पण तूपरोटी खा' याच जन्मात जेवढा आनंद घेता येईल तेवढा घ्या, जातीवरून भेदभाव करू नका. हा मानवतावादी संदेश दिला.

मध्ययुगात वारकरी संप्रदायांनी ही प्रबोधनाची चळवळ पुढे चालू ठेवली वारकरी संप्रदायात संतनामदेव, संतरोहिदास, गोरोबाकाका, सेनान्हावी, चोखामेळा, संतजनाबाई, संततुकाराम यांनी अभंगाच्या माध्यमातून जातीयता नष्ट करून समाजात समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्याचप्रमाणे स्त्रियांना बरोबरीचे स्थान देण्यासाठी प्रयत्न केले. महात्मा कबीरांनी समाजाचे प्रबोधन घडवून आणले.महात्मा बसवेश्वरांनी लिंगायत पंथाची स्थापना करून जाती भेद, वर्णभेद, लिंगभेद नाकारून आंतर जातीय विवाहांना चालना दिली. तसेच धर्माचे वर्चस्व, धार्मिकविधी व जातीभेद यावर कडाडून हल्ले केले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सर्व जाती धर्मातील मावळ्यांना एकत्र करून स्वराज्याची उभारणी केली. या स्वराज्यात प्रत्येक जातीतील व्यक्तीला त्यांच्या कर्तबगारी नुसार मानाची पदे देऊन समतावादी धोरणाचा पुरस्कार केला. हीच प्रबोधनाची चळवळ पुढे क्रांतिगुरू लहुजी साळवे यांच्या विचार व कार्यातून पुढे आलेली दिसते. वस्ताद लहुजी साळवे यांनी सर्व जाती धर्मातील तरुणांना मल्लविद्येबरोबरच सामाजिक समतेचे लढे देऊन त्यांचे प्रबोधन घडवून आणले.कनिष्ठ व अस्पृश्य जातीच्या प्रगतीसाठी शिक्षण किती गरजेचे आहे. हे ओळखून लहुजी साळवे महात्मा जोतिराव फुले व क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे होते.

महात्मा जोतिराव फुले यांनी शेतकऱ्याचा आसुड, गुलामगिरी, सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथातून मानवाच्या कल्याणाचे, समाज परिवर्तनाची बहुमूल्य विचार दिले.महात्मा फुले यांच्या शाळेत क्रांतिगुरू लहुजी साळवेयांची पुतणी कु.मुक्तासाळवेया १४वर्षाच्या मुलीने मांग- महाराच्या दू:खाविषयीचा निबंध लिहून अस्पृश्य समाजाला त्यांच्या इतिहासाची जाणीव करून दिली. एवढेच नाही तर प्रस्थापित व्यवस्थेला 'आमचा धर्म कोणता' हा प्रश्न उपस्थित करून समाज परिवर्तनाचे रणशिंग फुंकले. आजही हा निबंध भल्याभल्यांच्या डोळ्यात अंजन घालणारा आहे. सामाजिक विषमता नष्ट करून समता प्रस्थापित करायची असेल तर कनिष्ठ व अस्पृश्य जातींना समाजाच्या प्रवाहात आणायचे असेल तर आरक्षणाची गरज आहे. हे ओळखून राजर्षि शाहु महाराजांनी सर्वप्रथम आरक्षणाची सुरुवात केली. विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या विचार व कार्यातून हजारो वर्षापासून या समाजव्यवस्थेत पिळल्या गेलेल्या समाजाला जागे करून त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण केला. त्यांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक व सांस्कृतिक गुलामगिरीतून मुक्तता केली व शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा. हा मूलमंत्र देऊन समाजाचे प्रबोधन करून त्यांना समाजाच्या प्रवाहात आणले. हीच प्रबोधनाची चळवळ पुढे नेण्याचे कार्य साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठेयांनी केले.

१.बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारवंत :-

साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे हे विज्ञानवादी, बुद्धिवादी विचारवंत होते. त्यांनी ग्रंथ प्रामाण्य नाकारून बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारसरणीचा स्वीकार केला. कारण हजारो वर्षांपासून पुराण तसेच वेगवेगळ्या स्मृतीग्रंथाचा आधार घेऊन 'ही पृथ्वी शेषनागाच्या फण्यावर तरली आहे.' आणि ज्यावेळी धर्म धोक्यात येतो. धर्मावर संकट येते. त्यावेळी जगात भूकंप, त्सुनामी, महामारी अशा वेगवेगळ्या आपत्ती येत असतात. अशा प्रकारचा समज, विचार, दृष्टिकोन निर्माण केला होता. तो परंपरावादी, अंधश्रद्धाळू विचार साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांनी मोडून काढला व समाजाला वास्तववादी विचार देण्यासाठी "ही पृथ्वी शेषनागाच्या फण्यावर तरली नसून ती दलितांनी, कष्टकऱ्यांनी, श्रमिकांनी आपल्या तळहातावर पेललली आहे."[२]हा क्रांतिकारी, वास्तववादी सिद्धान्त सांगून 'कष्ट करणारे हात' हे पृथ्वीचे, विश्वाचे निर्माते असल्याचा प्रतिदावात्यांनी केला.
अण्णाभाऊंनी आपल्या पुरोगामी, समतावादी, वैज्ञानिक विचारांनी पारंपरिक पौराणिक तमाशाच्या गण-गवळण ढाच्यातही आमूलाग्र परिवर्तन केले. तमाशाच्या प्रारंभी होणाऱ्या गणेश वंदनालाही त्यांनी फाटा दिला आणि प्रथम वंदू भूचरना व छत्रपती शिवाजी महाराजांसारख्या शूर महापुरुषांना वंदन केले. थोडक्यात देवाऐवजी माणसाला वंदन करण्याची नवी बुद्धिप्रामाण्यवादी प्रथा त्यांनी सुरु केली. साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांनी पारंपरिक धार्मिक मूल्यांना छेद देणारे ऐतिहासिक विधान नोंदवून जगाकडे डोळस, वास्तववादी दृष्टीकोनातून बघण्याची शिकवणूक दिली.

२. समता व मानवतेचे प्रवर्तक :-

अण्णाभाऊ साठे यांनी माणसाला शहाणे करण्यासाठी वास्तववादी, मानवतावादी दृष्टिकोनातून साहित्य निर्मिती केली व आपल्या साहित्यातून कामगार, शेतकऱ्यांच्या समस्या मांडल्या. तसेच भांडवलदार, सावकार व जमीनदार या वर्गाकडून सामान्य जनतेचे होणारे शोषण पिळवणूक हे विषय साहित्यातून मांडून सामान्याच्या, उपेक्षितांच्या दुःखाला वाचा फोडली. जात-वर्ग या जाणिवा समजून घेऊन त्या आपल्या साहित्य लेखनातून जगासमोर मांडणारे अण्णाभाऊ साठे हे समता व मानवतेचे प्रवर्तक ठरतात.
अण्णाभाऊ साठे यांनी साहित्य लिहिताना कोणत्याही जातीचा विचार केलेला नाही. तर या समाजव्यवस्थेत ज्या ज्या लोकांची पिळवणूक झाली. त्या सर्वांचे दुःख, वेदना त्यांनी साहित्यात मांडल्या व गावकुसा बाहेरील माणसाला सर्वप्रथम साहित्य – संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी आणले. या उपेक्षित, वंचितातून अन्यायाच्या विरोधात उभे राहणारे, आवाज उठविणारे सर्वजाती धर्मातील नायक निर्माण केले.[३] त्यांनी साहित्य लिहिताना कोणत्याही जातीचा द्वेष निर्माण केला नाही किंवा आपल्या लिखाणात एकही अक्षर देवावर लिहिलेले नाही. तर व्यापक भूमिकेतून समाज परिवर्तन व मानवतेवर लिखाण केले. कारण अण्णाभाऊ साठे यांचा समाजा विषयीचा दृष्टीकोन हा व्यापक होता. ज्यावेळी अनेक जातीचे, अनेक वर्णाचे, अनेक वंशाचे, अनेक धर्माचे, अनेक कुळाचे लोक एकत्र येतात त्यातून समाज निर्माण होतो. या व्यापक दृष्टिकोनातून अण्णाभाऊ साठे यांनी साहित्य लेखन केले. जात म्हणजेच समाज या संकुचित दृष्टिकोनातून अण्णाभाऊ साठे यांनी कधीही पाहिलेले नाही.

३.जाती निर्मूलनाचा लढा:-

या देशात माणसाचे माणसा- माणसाचे एक जिव्हाळ्याचे नाते असावे. त्यांच्यात एकोपा असावा. जातीयता नष्ट होऊन एकात्मतेची भावना वाढावी असे अण्णाभाऊ साठे यांना मनापासून वाटत होते. परंतु हजारो वर्षापासून जातीयतेची मानसिकता प्रत्येक भारतीयाच्या मनात घर करून उभी होती. भारताला स्वातंत्र्य मिळूनही उच्चवर्णीयकडून अस्पृश्यता कमी झालेली नव्हती. आज अस्पृश्यांचा आपल्या फायद्यासाठी उपभोग घेतला जात असे. उच्चवर्णीयाच्या घरात किंवा सार्वजनिक ठिकाणी विहीर खोदण्याचे काम अस्पृश्यांकडून विनामोबदला करून घेतले जाई. परंतु नंतर त्याच विहिरीचे पाणी काढण्याचा किंवा पिण्याचा अधिकाऱ्यांना त्यांना नव्हता. रस्त्याचे काम करण्यासाठी अस्पृश्य व्यक्तीचा वापर केला जात असे. परंतु नंतर त्याच रस्त्याने त्यांना मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वतंत्र नव्हते.
भारतीय राज्यघटनेनुसार अस्पृश्यता, जातीयता पाळणे, भेदाभेद करणे हे कायद्यानुसार गुन्हा असूनही आपल्या देशात अस्पृश्यता पाळली जाते. स्वतःला पुरोगामी म्हणणाऱ्या महाराष्ट्रात खैरलांजी सारख्या अमानुष घटनेनंतर ही पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्य म्हणून

ओळखल्या गेलेल्या जातीवरील हल्ले कमी झालेले नाहीत. अशा अनेक घटना आज ही महाराष्ट्रात घडत आहेत. म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांना जातीयतेच्या मानसिकतेत असणाऱ्या भारतीय संस्कृतीत बदल हवा होता.[३]म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांनी 'जगबदल घालुनी घाव। सांगून गेले मज भीमराव' ही गीतरचना करून त्याचप्रमाणे आपल्या साहित्यातून समाजाला एकजुटीचा संदेश दिला.

४.सावकार भांडवलशाही व्यवस्थेविरुद्ध प्रहार:-

अण्णाभाऊ साठे हे मार्क्सवादी विचाराचे पुरस्कर्ते होते. त्यामुळे भांडवलदार, सावकार, जमीनदार या वर्गाकडून सामान्य जनतेचे होणारे शोषण, पिळवणूक, अन्याय, अत्याचाराची जाणीव त्यांना होती. देशातील मोठमोठ्या जमीनदार व सावकारांनी शेतकऱ्यांच्या जमिनी बळकावून त्यांना भिकेला लावले होते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भांडवलदार, व्यापारीयांनी सावकारी करून प्रचंड प्रमाणात लोकांच्या जमिनी बळकावल्या होत्या. एवढेच नाहीतर दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात काळाबाजार, साठेबाजी करून प्रचंड नफा कमविला होता. त्यामुळे या अन्यायी, अत्याचारी व्यवस्थेचा प्रतिकार करण्यासाठी, लोकांचे प्रबोधन घडून आणण्यासाठी अण्णाभाऊ साठे यांनी शेटजीचं इलेक्शन, बेकायदेशीर, देशभक्त घोटाळे, निवडणुकीतील घोटाळेया प्रसिद्ध लोकनाट्यातुन पवित्र लोकशाही असलेल्या आपल्या देशात नालायक, भ्रष्ट, खंडणीखोर, गुंड, चोर, लुटेरे या लोकांना तिकीट दिले जाते.[४] निवडणुकीचे तिकीट देताना श्रीमंताचा विचार केला जातो. आणि जनसामान्यांमध्ये कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्याला कसे डावलले जाते. हे अण्णाभाऊंनी मार्मिकपणे दाखवले आहे.

५.स्त्री उद्धारक :-

इतिहास लेखनशास्त्रात अलीकडील काळात स्त्रीवादी इतिहास लेखन, उपेक्षित, वंचितांचा इतिहास हे लेखन प्रवाह नव्यानं आलेले आहेत. यावर मोठ्या प्रमाणात आज संशोधन होत आहे. हे दोन्ही इतिहास लेखनप्रवाह अण्णाभाऊ साठेयांच्या साहित्यात दिसून येतात. कारण अण्णाभाऊ साठेयांनी स्त्रीवादी जाणिवेतून इतिहास लेखन केलेले आहेत.

भारतीय समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान असल्याने भारतीय स्त्रियांची अवस्थाही अत्यंत वाईट होती. पुरुषवर्गाने आपल्या स्वार्थासाठी स्त्रियांवर अनेक प्रकारची बंधने लादून तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. तिने कसे जगावे, कसे बोलावे, कसे राहावे हे पुरुष ठरवीत. मुलीचा जन्म म्हणजे पापकर्माचे फळ आहे. इतकेच नाही तर मनुस्मृतीचा आधार घेऊन स्त्री कधीच स्वतंत्र होण्याच्या पात्रतेचे नाही. हे एक मुखी पुरुषांनी आपल्या स्वार्थासाठी ठरवून टाकले. एकंदरीत स्त्री म्हणजे पुरुषांचीदासी असाच प्रकार होता. तिच्यावर सामाजिक, धार्मिक बंधने टाकून तिला चार भिंतीच्या आड चूल आणि मूल यातच जखडून ठेवण्याचे काम केले. आजही उपास-व्रतवैकल्ये यांच्या माध्यमातून तिचे हिमोग्लोबिन कमी करण्याचे कारस्थान चालविले जाते.

अण्णाभाऊ साठेयांच्या समकालीन असणाऱ्या अनेक नावाजलेल्या साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यात स्त्रियांचे जीवन रेखाटले आहे. परंतु त्यांनी आपल्या साहित्यातील स्त्रीया दुबळ्या, दुसऱ्यावर अवलंबून असलेल्या, रुढी, परंपरेचे निमूटपणे पालन करणाऱ्या आहेत. कारण या साहित्यिकांनी स्त्रियांकडे केवळ शोभेची वस्तू म्हणून पाहिले. एवढेच नाहीतर कधी कधी विनोदीबुद्धीने तिच्याकडे पाहिले. परंतु साहित्य सम्राट अण्णाभाऊ साठेयांनी आपल्या साहित्यात स्त्रियांची घराण्यांच्या प्रतिष्ठेपोटी होत असणारी घुसमट दाखविली आहे. तिचा कधीही पदर ढळू दिला नाही तर झोपडीत उपाशी-तपाशी राहून, फाटक्या वस्त्रात जगून ही या स्त्रिया शीलवान, स्वाभिमानी व कर्तबगार दाखविलेल्या आहेत.[५] त्या स्वतःच्या शिलाच्या रक्षणासाठी रडत बसणाऱ्या नव्हत्या तर शत्रू विरुद्ध सर्वशक्तीनिशी लढणाऱ्या होत्या. जातिभेद, उच्च-नीचनाकारणाऱ्याहोत्या. थोडक्यात अण्णाभाऊ साठेयांच्या साहित्यातील स्त्रिया या परिवर्तनवादी होत्या.

६. उपेक्षित-वंचितांचेनायक:-

अण्णाभाऊ साठे हे खऱ्या अर्थाने विविध जाती जमातीचे नायक आहेत. कारण अण्णाभाऊ साठेयांच्या समकालीन या काळात अनेक नावाजलेले साहित्यिक होते. परंतु या साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यात कुठेही उपेक्षित, वंचित, कष्टकरी, शेतकरी, दलित, आदिवासी यांचा साधा उल्लेखही केला नाही. कारण या साहित्यिकांना इथल्या उपेक्षित, वंचित, कष्टकरी, शेतकरी, दलित, समाजाच्या समस्याची जाण नव्हती. परंतु साहित्य सम्राट अण्णाभाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यातून उपेक्षित,

वंचित, शेतकरी, कष्टकरी, दलित, भटक्या जमाती, आदिवासीयांचे वास्तववादी जीवन रेखाटून भारतीय साहित्यात निर्माण झालेली पोकळी सर्वप्रथम भरून काढण्याचे कार्य केले.

अण्णाभाऊ साठे हे विविध जाती –जमातीचे नायक होते. ते समता व मानवतेचे प्रतीक आहेत. कारण अण्णाभाऊ साठे यांना माहीत होते की, इथला राजा किंवा थोर पुरुष हे इतिहास घडविणारे घटक नाहीत तर इथला तळागळातील वंचित, उपेक्षित समाज हा इतिहास घडविणारा घटक आहे. या उपेक्षित घटकांनी शोषणाविरुद्ध अनेक वेळा प्रतिकाराच्या चळवळी उभ्या केल्या आहेत. त्यामुळे या उपेक्षित वंचित समाजाला त्यांच्या इतिहासाची, पराक्रमाची जाणीव करून देण्यासाठी अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यातून उपेक्षित समाजात स्वाभिमान निर्माण केला. 'तू गुलाम नाहीस, तू वास्तव या जगाचा धनी आहेस. तू तुझ्या जीवनाचा स्वतंत्र निर्माता आहेस.' 'हा संदेश देऊन उपेक्षित असलेल्या सामान्य व्यक्तीला आपल्या साहित्यात नायक म्हणून उभे केले. इतकेच नाहीतर 'रडण्यासाठी जगू नका, तर जगण्यासाठी लढा' हा संदेश देऊन प्रबोधनाची परंपरा पुढे चालू ठेवली.

७. शेतकरी - कष्टकरी- कामगारांचेनेते :-

१५ऑगस्ट १९४७ रोजी भारतस्वतंत्रझाला. परंतु या स्वातंत्र्यावर अण्णाभाऊ साठे समाधानी दिसत नाहीत. कारण अण्णाभाऊ साठे हे इथल्या कष्टकरी, शेतकरी, कामगारांचे नेते होते. त्यामुळे त्यांना वाटत होते की, ज्या भांडवलदार, शेटजी-भटजी या लोकांनी हजारो वर्षांपासून इथल्या कनिष्ठ जातींना गुलाम बनविले. त्यांच्याच हातात सत्तेचे केंद्रे जाणार होती. स्वातंत्र्याचा पुरेपूर फायदा इथल्या कष्टकरी, शेतकरी, दीनदलितांना मिळाला पाहिजे. यासाठी अण्णाभाऊ साठे यांनी स्वातंत्र्याच्या दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे १६ऑगस्ट १९४७ रोजी सर्व कामगारांना एकत्र करून मुंबई मंत्रालयावर विराट मोर्चा काढला. या दिवशी मुसळधार पाऊस असतानाही मोठ्या संख्येने लोक या मोर्चात सहभागी झाले होते. याच मोर्चात अण्णाभाऊ साठे यांनी 'यह आझादी झुटी है। देशकि जनता भुकी है।'"या वाक्यात अण्णाभाऊ साठे यांची दूरदृष्टी दिसून येते. कारण देशाला स्वातंत्र्य मिळून सत्तर वर्ष होऊन गेली परंतु या देशातील शेतकरी, कामगार, श्रमजीवी, भटक्या जाती जमाती, आदिवासी, दलित यांची स्थिती म्हणावी तशी सुधारलेली नाही. देशात बेकारी, उपासमार, जातीयता यामुळे आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. याचे कारण आजही देशातील शेतकरी, कामगार, श्रमजीवी, भटक्या जातीजमाती, आदिवासी, दलितयांचे खरे प्रतिनिधी शासनव्यवस्थेत नाहीत. कारण आपल्या महाराष्ट्रात १६५ राजघराणी आहेत काही नव्याने निर्माण झालेली आहेत. त्यांनाच प्रमुख पक्षांकडून आज ही तिकीट दिले जाते. या प्रमुख पक्षांनी ज्यांना तिकीट दिले. त्या व्यक्तीला आपण कोणताही विचार न करता निवडून देतो. हे उमेदवार आपल्या मतलबी स्वार्थासाठी ज्या पक्षांनी तिकिटं दिले त्यांचीच हाजीहाजी करतात. त्यांना इथल्या जनतेच्या प्रश्नांशी काहीही देणे घेणे नसते. त्यामुळे जनतेने आपला योग्य प्रतिनिधी निवडला पाहिजे असे अण्णाभाऊ साठे यांना वाटत होते. अण्णाभाऊ साठे यांना शेतकऱ्या विषयी प्रचंड आदरभाव होता. स्वातंत्र्य पूर्व काळात महाराष्ट्र व देशात सरंजामशाही व्यवस्था होती. ती स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातही तशीच टिकून राहिली होती. या व्यवस्थित एकवर्ग असा होता की ज्यांच्याकडे १००एकर २००एकर ५००एकर जमीन होती. तर एक वर्ग असा आहे की, ज्यांच्याकडे दफन करण्यासाठी सुद्धा जमीन नव्हती. अण्णाभाऊ साठेयांना माहीत होते की, शेती आणि शेतीतील उत्पादन हीच खरी शेतकऱ्याची दौलत आहे. शेतकरी रात्रंदिवस शेतात राबून आपली जमीन पिकवतो. शेतात अनेक पिके घेतो. परंतुशेतातकाबाडकष्टकरणाराशेतकरीनात्याजमिनीचामालकअसतो. नात्याउत्पादितवस्तूच्याहकदार, जमिनीच्यामालकासाठीतोशेतातराबतो. याजमिनीचामालकहाऐतखाऊअसतो.

शेतकऱ्यांच्या जीवनात अमुलाग्र बदल बदल घडवून आणायचा असेल, त्यांच्या जीवनातील लाचारी, वेदना, अपमान, उपेक्षा, हाल-अपेष्टा संपवायची असेल तर क्रांती घडवून आणली पाहिजे. असे अण्णाभाऊ साठे यांना वाटत असे. त्यामुळे अण्णाभाऊ साठेयांनी शेतकऱ्यांना एकीचे आव्हान केले. जी जमीन आम्ही कसतो, पिकवतो तिची मालकी, कसणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या हाती असली पाहिजे. त्यामुळे अण्णाभाऊंनी 'कसेल त्याची जमीन' हा नारा दिला. त्यामुळे अण्णाभाऊ साठे हे कष्टकरी, श्रमजीवी व शेतकऱ्याचा बुलंद आवाज होते.

८.मराठी भाषेला प्रतिष्ठा मिळवून देणारे साहित्यिक :-

अण्णाभाऊ साठे ही आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे साहित्यिक, थोर विचारवंत, सामाजिक जाण असलेले व्यक्तिमत्व होते. त्यांची जडण घडण मार्क्सवादी विद्यापीठात झाली. त्यामुळे साहित्य हे समाज परिवर्तनाचे फार मोठे हत्यार आहे. याची जाणीव अण्णाभाऊंना होती. त्यामुळेच त्यांनी मराठी भाषेत प्रचंड साहित्य निर्मिती केली. एवढेच नाहीतर भारतीय साहित्यातील सर्वच साहित्य प्रकार हाताळणारे ते एकमेव मराठी साहित्यिक आहेत.अण्णाभाऊ साठे यांनी १९४२ते १९६९ या दरम्यान जवळपास ९० पुस्तके लिहिली त्यात ३५कादंबऱ्या, १५गीतपुस्तिका, १३कथासंग्रह, १५पोवाडे, ७चित्रपटकथा, १नाटक, १प्रवासवर्णन, अनेक लोकनाट्ये एवढी प्रचंड साहित्यनिर्मिती अण्णाभाऊ साठेयांनी केली.[८]त्यांच्या साहित्याच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या. भारतीय तसेच जर्मन, झेक, इंग्रजी, पोलिश, रशियन, स्लोव्हाकया जगातील २७ भाषेत त्यांच्या साहित्याची भाषांतरित झाली. आणि ते आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे साहित्यिक म्हणून पुढे आले. आज त्यांच्या साहित्याची तुलना निग्रो साहित्याची होत आहे.

अण्णाभाऊंचे साहित्य सर्वसामान्यांपर्यंत नेण्याचे त्यांची पुस्तके प्रकाशित करण्यापासून त्या पुस्तकांचे अनेक भाषांत अनुवाद करण्याचे काम कम्युनिस्ट चळवळीशी संबंधित अनेक लेखक व कलावंतांनी केले हे नाकारता येणार नाही. अण्णाभाऊ साठे हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते. मराठी लेखकांत सर्वात जास्त अण्णाभाऊंच्या साहित्याचे अनेक भाषेत अनुवाद झाले. मराठी भाषा साता समुद्रापार नेऊन ती समृद्ध करण्यात अण्णाभाऊ साठे यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

ज्या अण्णाभाऊ साठे यांना मुंबईला जाण्यासाठी पायी जावे लागले. त्याच अण्णाभाऊंना त्यांची विद्वत्ता पाहून रशियाने निमंत्रित करून त्यांचा सन्मान केला. हा सन्मान अण्णाभाऊ साठे यांच्या गुणवत्तेचा, त्यांच्या विद्वत्तेचा सन्मान होता. रशिया लागेल्यानंतर अण्णाभाऊ साठे यांनी 'स्टालिनग्राडचा पोवाडा' त्याचप्रमाणे 'महाराष्ट्राची परंपरा' हा पोवाडा रशियातील चौकाचौकात सादर केला. अण्णाभाऊ साठे यांनी साता समुद्रापार छत्रपती शिवाजी महाराजांचे समतावादी कार्य पोहोचले.

९. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे सेनानी :-

अण्णाभाऊ साठे यांचा जन्म ज्या मातंग जातीत झाला. त्या मातंग जातीचा ब्रिटिशांनी १८७६ मध्ये गुन्हेगार जात म्हणून समावेश केला होता. त्यामुळे मातंग जातीला दिवसातून तीन वेळा हजेरी द्यावी लागतअसे. सकाळ- संध्याकाळ चावडीवर जाऊन हजेरी द्यावी लागे. तसेच रात्रीच्या वेळी गावचा पोलीस पाटील वस्तीत जाऊन हजेरी घेत असे. अशा वातावरणात अण्णाभाऊ साठे यांचे बालपण गेले. त्यामुळे सावकार, जमीनदार, भांडवलदार या वर्गाकडून होणारे अन्याय-अत्याचार त्यांनी पाहिलेले होते. सावकार, जमीनदार तसेच ब्रिटिशांकडून होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी अनेक वेळा प्रतिकाराच्या चळवळी उभ्या केल्या होत्या.

बालपणी अण्णाभाऊ साठे वयाची ८ वर्षाचे असतानाच आपल्या मावस भावासोबत तमाशाच्या फडात गावोगावच्या यात्रेत जात असत. यावेळी सर्वप्रथम त्यांची ब्रिटिशांच्या विरोधात प्रतिसरकार स्थापन करणाऱ्या क्रांतिसिंहनाना पाटील यांच्या सोबत भेट झाली होती.[९] तमाशातील गर्दी समोर क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी तुफान भाषण केले. त्या भाषणाचा प्रभाव अण्णाभाऊ साठे यांच्यावर पडला होता. क्रांतीसिंहनाना पाटलांचे भाषण चालू असतानाच ब्रिटिशांचे हत्यारबंद पोलिस तेथे आले होते. त्यामुळे गर्दीत धांदल उडाली लोक सैरावैरा जिकडे रस्ता फुटेल तिकडे पळू लागली. यावेळी क्रांतीसिंहनाना पाटील जंगलाच्या दिशेने पळाले होते. त्यावेळी अण्णाभाऊ साठे हे क्रांतिसिंह नाना पाटलासोबत जंगलातून वाटेगावला गेले. तिथे क्रांतीसिंहनाना पाटील व फकिरायांची भेट झाली होती. इ.स.१९३८ ते इ.स.१९४२ या काळात अण्णाभाऊ साठे हे क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्याबरोबर काम करीत होते. इ.स. १९४२ च्या आंदोलनात अंगावर वॉरंट घेऊनच ते परत मुंबईला आले होते.

१०. राष्ट्रीय एकात्मतेचे पुरस्कर्ते :-

साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे पुरस्कर्ते होते. इ.स.१९४२-४३ या काळात बंगाल प्रांतात भीषण दुष्काळ पडला होता. त्यात लाखो लोक भुकबळीने मृत्यू पडत होते. माणसाप्रमाणेच जनावराचेही जगणे अवघड झाले होते.या काळात बंगालमधील नफेबाज, भांडवलदार, साठेबाज, व्यापारीयांनी महायुद्धाचे नाव पुढे करून नफा कमविला होता. जीवनावश्यक वस्तूंचा साठा करून वस्तूच्या किमती प्रचंड प्रमाणात वाढविल्या होत्या. यावेळी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुखनेते तुरुंगात असल्यामुळेच साठेबाजांना पूर्ण रानमोकळे झाले होते.

बंगालमधील दुष्काळग्रस्तांसाठी मदतनिधी गोळा करण्यासाठी साम्यवादी विचाराच्या कलावंतांनी एकत्र येऊन 'इंडियन पीपल्स असोसिएशन' या संस्थेची स्थापना केली. यावेळी साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांनी 'बंगालची हाक' हा पोवाडा लिहून दुष्काळग्रस्तांच्या व्यथा, वेदना तसेच भांडवलदारांनी दुष्काळग्रस्तांचा घेतलेला गैरफायदा जनतेसमोर मांडून राष्ट्रीय ऐक्यासाठी मदत करण्याचे आव्हान केले.[१०] बंगाल प्रांताला वाचविणे, त्यांना मदत करणे हे प्रत्येक भारतीय युवकांचे प्रथम कर्तव्य आहे. ती सामाजिक बांधिलकी आहे. भांडवलदार व साठेबाज व्यापाऱ्यांना वठणीवर आणले पाहिजे. असे अण्णाभाऊ साठे या पोवाड्यातून सांगतात. यातून अण्णाभाऊ साठे यांच्यात प्रांत वाद नव्हता ते संवेदनशील होते. संपूर्ण देशाबद्दल त्यांना अपार प्रेम होते. ते खरे देशभक्त होते त्यांच्याकडे संकुचित दृष्टी नव्हती.

इ.स. १९४७ मध्ये अण्णाभाऊ साठेयांनी 'पंजाब-दिल्ली चादंगा' हा पोवाडा लिहिला. आपल्या देशात अनेक जातीचे, धर्मांचे, पंथाचे लोक हजारो वर्षांपासून राहतात. परंतु धर्माचे कट्टर समर्थक व्यापक समाजहित लक्षात न घेता समाजात अशांतता निर्माण करतात. यातूनच धार्मिक किंवा जातीय दंगली घडून येतात. भारताच्या फाळणीमुळे हिंदू व मुस्लिम यांच्यात झालेल्या दंगलीचे वर्णन अण्णाभाऊ साठे यांनी या पोवाड्याच्या माध्यमातून केले. भारताच्या फाळणीमुळे वाढत्या निर्वासितामुळे पंजाब आणि दिल्लीत अशांतता निर्माण झाली होती. जाळपोळ, लुटालूट, बलात्कार, खून यामुळे दिल्ली व पंजाब हादरून गेले होते. इंग्रजांनी भारताची फाळणी करून हिंदू-मुस्लिम यांच्यात कशी तेढनिर्माण केली. याचेही वर्णन अण्णाभाऊ साठे यांनी केले.

आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये शोषणाच्या, पारतंत्र्याच्या विरोधात लढा देणारे वीर भगतसिंग यांची आठवण दंगली घडवून आणणाऱ्या लोकांना अण्णाभाऊ साठे यांनी करून दिली. पंजाब-दिल्लीचा दंग्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येत आहे. [११]त्यामुळे तरुणांनी देशरक्षणासाठी सज्ज राहण्याचा संदेश अण्णाभाऊ साठे यांनी दिला. हा अण्णाभाऊ साठेयांचा पोवाडा अत्याचाराचा प्रतिकार करणारा आहे. धर्मांधतेचा बुरखा फाडणारा आहे. या दंग्यामुळे संपूर्ण देशभर धार्मिक तेढ निर्माण होऊन यात लाखो लोकांना आपला जीव गमवावा लागला. या दंगलीत माणसातल्या मानवी प्रवृत्तीचे दर्शन घडविले. याचे दुःख अण्णाभाऊ साठे यांना प्रचंड प्रमाणात होते. त्यामुळे आपल्या साहित्यातून त्यांनी राष्ट्रीय एकात्मतेचा संदेश दिला.

११. जागतिक इतिहासाचे अभ्यासक :-

साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे हे जागतिक इतिहासाचे अभ्यासक व फार मोठे विचारवंत होते. यांच्यावर मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव होता. म्हणूनच त्यांनी आपल्या ऐतिहासिक पोवाड्याच्या माध्यमातून जागतिक इतिहासावर प्रकाश टाकला. नानकीन नगरा पुढे हा पहिला पोवाडा इ.स. १९४२ साली अण्णाभाऊ साठे यांनी लिहिला. या पोवाड्यातून रशिया – चीन संघर्षावर प्रकाश पडतो. तसेच अण्णाभाऊंनी स्टालिनग्राडचा जग प्रसिद्ध पोवाडा लिहिला. या पोवाड्यातून दुसऱ्या जागतिक महायुद्धातील महत्त्वपूर्ण घटनांवर प्रकाश पडतो. हिटलरने अनाक्रमणाचा करार मोडून इ. स. १९४१ मध्ये रशियावर आक्रमण केले. त्यामुळे रशियन सरकार अडचणीत आले होते. जर्मनीने रुमानिया, फ्रान्स, बल्गेरिया, सर्बिया, डेन्मार्क हे देश जिंकून युरोपला कसे बेजार केले. याचे वर्णन अण्णाभाऊ साठे यांनी या पोवाड्यातून केले.

हिटलरच्या सैन्याने रशियावर आक्रमण केले. त्यावेळी, देशासाठी रशियन सैन्य कसे कसे लढले. रशियन सैन्याचा, रशियन माणसाचा स्वाभिमान कसा जागृत आहे. देशाबद्दल असलेल्या स्वाभिमानामुळे रशियन माणूस संघर्षासाठी तयार होतो. अन्याय-अत्याचाराचा प्रतिकार करतो. विद्रोह करतो. त्यात रशियन स्त्रीसुद्धा पाठीमागे नाही. हे अण्णाभाऊंनी सांगितले.या आक्रमणाचा रशियन जनता यांनी कडवा प्रतिकार करून स्टालिनग्राडच्या युद्धात विजय मिळवला. या युद्धाचे, रशियन जनतेच्या पराक्रमाचे वर्णन अण्णाभाऊंनी केले.

बर्लिनचा पोवाडा हा अण्णाभाऊ साठे यांचा आंतरराष्ट्रीय संबंधावर आधारित पोवाडा आहे. अण्णाभाऊ साठे यांनी रशियन फौजेचा गौरव करण्यासाठी हा पोवाडा लिहिला. रशियन सैन्याने एक एक शहर जिंकत बर्लीन कसे ताब्यात घेतले. हे अण्णाभाऊंनी पोवाड्याच्या माध्यमातून दाखविले. तसेच रशियाचा लढा हा जागतिक लोकशाहीच्या रक्षणासाठी कसा आहे हे अण्णाभाऊ पोवाड्यातून सांगतात.[१२] या जागतिक पोवाड्याच्या माध्यमातून अण्णाभाऊ साठे यांनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात प्रबोधनाचे कार्य केले. भारतीय क्रांतिकारकांनास्फूर्ती देण्यासाठी अण्णाभाऊ साठेयांचे जागतिक पोवाडे महत्त्वपूर्ण ठरले.

निष्कर्ष

१. साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे हे विज्ञानवादी, बुद्धिवादी विचारवंत होते. त्यांनी ग्रंथप्रामाण्य नाकारून समाजाला वास्तववादी विचार देण्यासाठी "ही पृथ्वी शेषनागाच्या फण्यावर तरली नसून ती दलितांनी, कष्टकऱ्यांनी, श्रमिकांनी आपल्या तळहातावर पेलली आहे." हा क्रांतिकारी, वास्तववादी सिद्धान्त सांगून 'कष्ट करणारे हात' हे पृथ्वीचे, विश्वाचे निर्माते असल्याचा प्रतिदावा त्यांनी केला.

२. अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यांनी मुख्यांना शब्द, आंधळयांना दृष्टी, आणि लंगड्यांना उभे राहण्याची ताकद दिली.

३. साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांनी कष्टकरी, शेतकरी, शूद्र, स्त्री, देवदाशी, भटके-विमुक्तयांच्या उद्धारासाठी कृतिशील, जीवनवादी साहित्याची निर्मिती केली.

४. साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांनी जाती-पाती विरहित समतावादी आणि ध्येय वादी विचार मांडून लोकांचे प्रबोधन घडवून आणले.

५. सम्राट अण्णाभाऊ साठे, शाहीर गवाणकर व अमर शेख या त्रिकुटानेजीवाचेरानकरूनमुंबईसहित मराठी भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्यासाठी जीवाचे रान केले. त्यामुळेच १मे १९६०रोजी मुंबईसहित मराठी भाषिकांचे स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाले. अन्यथा ही मुंबई गुजरातला देण्याचा कट होता. तो कट अण्णाभाऊ साठे यांनी हाणून पाडला.

६. अण्णाभाऊ साठे हे मार्क्सवादी विचाराचे पुरस्कर्ते होते. त्यामुळे भांडवलदार, सावकार, जमीनदार या वर्गाकडून सामान्य जनतेचे होणारे शोषण, पिळवणूक, अन्याय, अत्याचारास वाचा फोडली.

७. आपल्या देशात अनेक जातीचे, धर्माचे, पंथाचे लोक हजारो वर्षांपासून राहतात. परंतु धर्माचे कट्टर समर्थक व्यापक समाजहित लक्षात न घेता समाजात अशांतता निर्माण करतात. यातूनच धार्मिक किंवा जातीय दंगली घडून येतात. पंजाब-दिल्लीचा दंग्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येत आहे. त्यामुळे तरुणांनी देश रक्षणासाठी सज्ज राहण्याचा संदेश अण्णाभाऊ साठे यांनी दिला.

८. स्वातंत्र्याचा पुरेपूर फायदा इथल्या कष्टकरी, शेतकरी, दीनदलितांना मिळाला पाहिजे. यासाठी अण्णाभाऊ साठे यांनी स्वातंत्र्याच्या दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे १६ऑगस्ट १९४७ रोजी सर्व कामगारांना एकत्र करून मुंबई मंत्रालयावर विराट मोर्चा काढला.

९. अण्णाभाऊ साठे यांना जातीयतेच्या मानसिकतेत असणाऱ्या भारतीय संस्कृतीत बदल हवा होता. म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांनी 'जग बदल घालुनी घाव। सांगून गेले मज भीमराव' ही गीतरचना केली. त्यामुळे अण्णाभाऊ साठे हेप्र बोधनाचे वारसदार ठरतात.

संदर्भ

१. **लोकशाहीर साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे गौरवग्रंथ** प्रकाशक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, बार्टी, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, जुलै २०११, पृ. क्रं ३९

२. अर्जुन डांगळे आणि इतर (संपा.),**लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे निवडक** वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, ऑगस्ट १९९८

३. **लोकशाहीर साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे गौरव ग्रंथ, पूर्वोक्त**,पृ.क्रं.७३

४. https://sg.inflibnet.ac.in

५. मोरेगिरीश (संपा), **परिवर्तनाचा जागर**, निर्मिती संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, एप्रिल २०१७

६. कांबळे अमर, चाळके शोभा (संपा.), **समग्र अण्णाभाऊ साठे**, निर्मिती संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, २०१७

७. **लोकशाहीर साहित्य सम्राट अण्णाभाऊ साठे गौरवग्रंथ, पूर्वोक्त**, पृ.क्रं.३०

८.**कित्ता**,पृ.क्रं.९५

९. **कित्ता**,पृ.क्रं.८१

डॉ. नागेश मोहनराव सुर्यवंशी
डॉ. टी. के. टोपे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय परेल, मुंबई येथे अर्थशास्त्र विभागात सहयोगी प्राध्यापक. लातूर कृषी विज्ञान केंद्राची कृषी विकासातील भूमिका तसेच पालघर जिल्ह्यातील वारली जमातीचे सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक अध्ययन या विषयावर सखोल संशोधन. तीस शोधनिबंध प्रकाशीत.

डॉ. देविदास विक्रम हारगिले
स. का. पाटील सिंधुदुर्ग महाविद्यालय मालवण येथे अर्थशास्त्र विभागात सहाय्यक प्राध्यापक. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांचे सामाजिक व आर्थिक अध्ययन आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कोळंबी शेतीचे अर्थशास्त्र यावर सखोल संशोधन. विविध विषयावर पंचवीस शोधनिबंध प्रसिद्ध.

डॉ. सोमनाथ दत्तात्रय कदम
कणकवली कॉलेज, कणकवली येथे इतिहास विभागात सहाय्यक प्राध्यापक. प्रबोधनाचे वारसदार, मातंग समाजाचा इतिहास, विसाव्या शतकातील मातंग समाज, आंबेडकरी चळवळीतील मातंग समाज, मुक्ता साळवे : जीवन व कार्य या पुस्तकांचे लेखन. कोमसापचा वसई येथील फादर स्टिफन सुवार्ता वैचारिक साहित्य पुरस्कार प्राप्त, पंचवीस शोधनिबंध प्रसिद्ध.

डॉ. राज भुजंगराव ताडेराव
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट येथे इतिहास विभाग प्रमुख. हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील हदगाव, क्रांतीगुरू लहुजी साळवे : जीवन व कार्य या पुस्तकांचे लेखन, बापू या शोधनिबंधसंग्रहाचे संपादन, विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग, वृतपत्रातून प्रासंगिक लेखन, बावीस शोधनिबंध प्रसिद्ध.

₹ ३५०/-

ISBN : 978-93-87322-79-0
9789387322790

संवाद प्रकाशन प्रा. लि.
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा, राजाराम रोड, कोल्हापूर-४१६००२
संपर्क : ०९८२२४७२१०९, ०९८९०५५४३४०

संवाद प्रकाशन प्रा. लि.
anilnirmiti@gmail.com

सर्वव्यापी अण्णा भाऊ

सर्वव्यापी
अण्णा भाऊ

संपादक
डॉ. देविदास हारगिले, डॉ. नागेश सुर्यवंशी
डॉ. सोमनाथ कदम, डॉ. राज ताडेराव

सर्वव्यापी अण्णा भाऊ

संपादक
डॉ. देविदास हारगिले, डॉ. नागेश सुर्यवंशी
डॉ. सोमनाथ कदम, डॉ. राज ताडेराव

संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर

सर्वव्यापी अण्णा भाऊ
डॉ. देविदास हारगिले, डॉ. नागेश सुर्यवंशी
डॉ. सोमनाथ कदम, डॉ. राज ताडेराव
भ्रमणध्वनी- ९४२३७३१३८२

प्रकाशक
अनिल म्हमाने/शोभा चाळके
संचालक
संवाद प्रकाशन प्रा. लि.
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिद्धीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर- ४१६००२
मो. ०९८२२४७२१०९, ०९८९०५५४३४०
Email-anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : २७ मे २०२०
मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने
मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-79-0

स्वागतमूल्य : रु. ३५०/-

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे
यांच्या संघर्षाच्या काळात त्यांना
सांभाळणारे, सहकार्य करणारे
अण्णा भाऊंचे
मित्र, कार्यकर्ते, कलावंत
आणि
जयवंतीबाई
यांना सर्मपित...

2019-20

सर्वव्यापी अण्णा भाऊ

संपादक
डॉ. देविदास हारगिले, डॉ. नागेश सुर्यवंशी
डॉ. सोमनाथ कदम, डॉ. राज ताडेराव

anilnirmiti@gmail.com

सर्वव्यापी अण्णा भाऊ

संपादक

डॉ. देविदास हारगिले, डॉ. नागेश सुर्यवंशी
डॉ. सोमनाथ कदम, डॉ. राज ताडेराव

सर्वव्यापी अण्णा भाऊ

संपादक
डॉ. देविदास हारगिले, डॉ. नागेश सुर्यवंशी
डॉ. सोमनाथ कदम, डॉ. राज ताडेराव

संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर

सर्वव्यापी अण्णा भाऊ

डॉ. देविदास हारगिले, डॉ. नागेश सुर्यवंशी
डॉ. सोमनाथ कदम, डॉ. राजः ताडेराव
भ्रमणध्वनी- ९४२३७३१३८२

प्रकाशक
अनिल म्हमाने/शोभा चाळके
संचालक
संवाद प्रकाशन प्रा. लि.
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिद्धीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर- ४१६००२
मो. ०९८२२४७२१०९, ०९८९०५५४३४०
Email-anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : २७ मे २०२०
मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने
मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-79-0

स्वागतमूल्य : रु. ३५०/-

लोक
यांच्य
सांभ
अण्ण
मित्र,
आणि
जयव
यांना

आधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
हे आणि या निमित्ताने अण्णा
ाठी ग्रंथ महत्त्वाचा आहे.
ा हा पहिलाच प्रयत्न असून ही
वाद प्रकाशन, कोल्हापूरचे मा.
ामुळे मिळत आहे. या जोडीचे

ल च[illegible]ते ते सर्व विचार सर्वांना
ळवावे याच अपेक्षा.
ो त्यांची स्वतःची मते आहेत,
ोही बदल केलेले नाहीत आणि
लच असे नाही हेही वाचकांनी

ग्रंथात आचार्य प्र. के. अत्रे,
मलिंद आवाड, डॉ. माधवराव
ण, प्रा. चंद्रकुमार नलगे, डॉ.
कवाड, डॉ. विठ्ठल भंडारे, प्रा.
ायकवाड, प्रा. सीमा हडकर
ा नवनवीन पैलूंचा वेध घेतला

ार, लोकशाहीर अण्णा भाऊ
ा भ[illegible] साठेंच्या वाङ्मयीन
रवंत असलेल्या अण्णा भाऊ
वेश्वात मोलाचा ठरेल असा

संपादक

अनुक्रम

संपादकीय / ०७

१. जगण्यासाठी लढणाऱ्यांच्या अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा / १७
आचार्य प्र. के. अत्रे

२. अण्णा भाऊ साठे : वर्गीय व जातीय साहित्य / २१
कॉ. शरद पाटील

३. अण्णा भाऊ साठे संपूर्ण क्रांतिकारी कलावंत / ३४
डॉ. बाबुराव गुरव

४. अण्णा भाऊ–मार्क्सकडून आंबेडकरांकडे / ४७
डॉ. मिलिंद आव्हाड
अनुवाद : प्राचार्य डॉ. एच. व्ही. देशपांडे

५. अण्णा भाऊ साठे : भारतीय सांस्कृतिक क्रांतीचे ऊर्जास्त्रोत / ५९
डॉ. दिलीप चव्हाण

६. अण्णा भाऊ : भारताचा मॅक्सीम गॉर्की /७५
प्रा. चंद्रकुमार नलगे

७. पहिले दलित साहित्य संमेलन व अण्णा भाऊ साठे / ८०
प्राचार्य डॉ. माधवराव गादेकर

८. मानवतेची अभंगगाथा : अण्णा भाऊ साठे / ८७
डॉ. राजकुमार मस्के

९. माझा रशियाचा प्रवासामधून चित्रित झालेले
अण्णा भाऊंच्या व्यक्तीमत्वाचे विशेष / ९८
डॉ. सुशीलप्रकाश चिमोरे

१०. समाजसत्तावादी विचारवंत : अण्णा भाऊ साठे / १०९
डॉ. सुनील भिसे

११. अण्णा भाऊंचे साहित्य : इतिहासाचे स्त्रोत / ११६
डॉ. बी. पी. बोंगार्डे

१२. जातपितृसत्तेला सुरूंग लावणारी वैजयंता कादंबरी / १२१
प्रा. आरती गायकवाड

१३. विज्ञाननिष्ठ विचारवंत : अण्णा भाऊ साठे / १२७
डॉ. सोमनाथ कदम

१४. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे लोकनायक कॉ. अण्णा भाऊ साठे / १३३
डॉ. राज ताडेराव

रीष्ठ जातीच्या आवडी

रजातीय विवाहाची ही
अंताचा संदेश देणाऱ्या
राठी सिनेमा येऊन गेला

१९

१९६६
कोल्हापूर २०११
, संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे लोकनायक कॉ. अण्णा भाऊ साठे

डॉ. राज ताडेराव

१.१ प्रस्तावना

स्वतंत्र भारताच्या इतिहासात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीस अनन्यसाधारण अशाप्रकारचे महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण मुंबईसहित मराठी भाषिकांचा संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे. या मागणीसाठी संपूर्ण महाराष्ट्रभर शासनाच्या विरोधात मोठ्या धैर्याने हा लढा जनतेनी दिला. या आंदोलनात गरिबापासून ते श्रीमंतांपर्यंतचे सर्वच घटक सहभागी होते. त्यात शेतकरी, कष्टकरी, कामगार, दलित, आदिवासी, हमाल, रिक्षेवाले, व्यापारी, उद्योगपती, पक्ष, संघटना या सर्वांचा सहभाग होता. त्यांनी वेळोवेळी सरकारच्या विरोधात आंदोलने काढून आपल्या जीवाची पर्वा न करता मुंबई पोलिसाच्या बंदूकीतून निघणाऱ्या गोळ्या आपल्या छातीवर झेलल्या. या आंदोलनात अनेकांनी आपले हुतात्मे दिले, कित्येकांना तुरुंगाची हवा खावी लागली. त्यात सामान्य कष्टकरी जनतेचा सहभाग सर्वात जास्त होता. कारण अण्णा भाऊ साठे हे कामगारांचे नेते होते. त्यांनी उत्तम प्रकारे कामगारांचे संघटन केले होते. मुंबई सहित मराठी भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य असणे किती गरजेचे आहे. याची त्यांना जाण होती. त्यामुळे ही चळवळ ग्रामीण भागातील शेतकरी, कष्टकरी व सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचण्यास मदत झाली. अण्णा भाऊ साठे यांनी कलापथक व लोकनाट्याच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील जनतेचे प्रबोधन घडवून आणले. त्यामुळे या चळवळीची व्याप्ती संपूर्ण महाराष्ट्रभर पसरण्यास मदत झाली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीस जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले. त्यामुळे अण्णा भाऊ साठे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे लोकनायक ठरतात. या सर्वांच्या प्रयत्नामुळे दि. १ मे १९६० रोजी मुंबईसहित मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाले.

१.२ संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भाषावार प्रांतरचना संदर्भात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस मधील ज्येष्ठ नेत्यांची मते अनुकूल अशाप्रकारची होती. इ. स. १९२० मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची सूत्रे महात्मा गांधींच्या हातात आली व त्यांनी इ.

स. १९२१ च्या अधिवेशनात भाषावार प्रांतरचनेच्या ठराव मांडला व काँग्रेसची फेर उभारणी भाषा तत्त्वावर केली. त्यामुळे काँग्रेस जनसामान्यांपर्यंत पोहोचण्यास मदत झाली. इ. स.१९२८ मध्ये नेहरू कमिटीसमोर कष्टकरी व शेतकरी पक्षांनी भाषावार राज्याची मागणी करून महाराष्ट्राची मागणी पुढे केली होती. ती नेहरू आयोगाने मान्य केली होती. त्यानंतर इ. स. १९३९ च्या अहमदनगर संमेलनात मराठी भाषा प्रदेशाचा मिळून जो प्रांत बनेल त्याला संयुक्त महाराष्ट्र असे नाव द्यावे असा ठराव झाला. त्यानंतर इ.स. १९४१ मध्ये पुण्यात डॉ. केदार यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र एकीकरण परिषद स्थापन करण्यात आली. व संयुक्त महाराष्ट्रात मुंबई, मध्यप्रांत, वऱ्हाड, मराठवाडा व गोवा या ठरावाच्या पाठपुराव्यासाठी दिनांक २८ जुलै १९४७ रोजी शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईत 'महाराष्ट्र एकीकरण परिषद' भरविण्यात आली. यावेळी महात्मा गांधींनी हरिजन वृत्तपत्रात भाषावार प्रांतरचनेला धरून मुंबईने योग्य ती सर्वमान्य योजना तयार करावी असे सुचविले होते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताचे तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी भारतीय संघराज्याचे एकीकरण घडून आणण्यासाठी अनेक संस्थानिकांचे भारतीय संघराज्यात विलीनीकरण करून अनेक नवीन राज्य निर्माण केली होती. या नवीन प्रादेशिक रचनेनुसार निर्माण झालेल्या राज्यात दोन-तीन भाषिकांचा समावेश होत असल्यामुळे बहुसंख्य भाषिकांचे वर्चस्व निर्माण होऊ लागले. त्यामुळे त्या त्या राज्यात गोंधळ, दंगली व हिंसाचार वाढू लागला परंतु अशा परिस्थितीत स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भाषेच्या आधारावर प्रांताची पुनर्रचना करण्यासाठी अनुकूल असलेली भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या फाळणीचा बागुलबुवा करून प्रतिकूल बनली होती. त्यामुळे विविध राज्यात भाषावार प्रांतरचनेसाठी जोर वाढू लागला. त्यामुळे अशा परिस्थितीत प्रांताची पुनर्रचना करण्याबद्दल शिफारस करण्यासाठी घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी उत्तर प्रांताचे एक वकील श्री. दार यांच्या नेतृत्वाखाली भाषावर प्रांतरचनेची चौकशी करण्यासाठी एक समिती नियोजित केली होती.

या समितीने दिलेल्या निवेदनानुसार भाषावार प्रांत रचने प्रमाणे संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण झाला तर कोणत्याही परिस्थितीत मुंबई शहर त्यामध्ये समाविष्ट होणार नाही असे निवेदन दिले होते. त्यामुळे तरी दार समिती आमच्या स्मृतीतून जाणे शक्य नाही असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मत व्यक्त केले होते.[१]

दार कमिशनने जो अहवाल
नसल्याचे सांगितले. त्यामुळे
प्रतिक्रिया उमटू लागल्या.
सेनापती बापट यांनी महत्त्वा
असतानाच तेलुगू भाषिकांचे
पोट्टी श्रीरामलू यांनी बलि
त्यामुळे भारत सरकारला
करावी लागली.

१.३ अण्णा भाऊ साठे यां

अण्णा भाऊ साठे
सर्वप्रथम आपली ...री
ओळख शाहीर म्हणून महा
हे लोकनाट्य अण्णा भाऊ
स्वतंत्र स्थान निर्माण केले.
गव्हाणकर यांनी लाल बाव
केली.[२] आणि या कलापथ
संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्ना
आणण्यासाठी शाहिरी, पोव
महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेश
वग लिहिला होता. त्यात
गायली आणि ती लोकप्रि
निरक्षर जनतेला वृत्तपत्र व
अवघड होते. व सभा संमे
अण्णा भाऊ साठे... लाल
लागले. त्यामुळे ...दूर खे
लोण पोहोचण्याचे आणि त्य
कार्य अण्णा भाऊ साठे यांनी
यांचे महत्त्वाचे सहकार्य लाभ
संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला
मिळाला.

दार कमिशनने जो अहवाल सादर केला होता. त्यात मुंबईवर महाराष्ट्राचा हक्क नसल्याचे सांगितले. त्यामुळे नेहरू व दार कमिशनच्या विरोधात महाराष्ट्रात तीव्र प्रतिक्रिया उमटू लागल्या. यावेळी संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनास गती देण्यासाठी सेनापती बापट यांनी महत्त्वाचे प्रयत्न केले. या काळात महाराष्ट्रात आंदोलन चालू असतानाच तेलुगू भाषिकांचे स्वतंत्र आंध्र प्रदेश हे राज्य असावे या मागणीसाठी पोट्टी श्रीरामलू यांनी बलिदान दिले. त्यामुळे आंध्र प्रांतात वातावरण पेटले. त्यामुळे भारत सरकारला स्वतंत्र आंध्र प्रदेशाची निर्मिती इ. स. १९५२ मध्ये करावी लागली.

१.३ अण्णा भाऊ साठे यांचे लाल बावटा कलापथक

अण्णा भाऊ साठे यांनी इ. स. १९४३ साली कम्युनिस्ट पक्षाच्या सभेत सर्वप्रथम आपली शाहिरी गायली. तेथूनच खऱ्या अर्थाने अण्णा भाऊ साठेची ओळख शाहीर म्हणून महाराष्ट्रात झाली. इ. स. १९४४ साली अकलेची गोष्ट हे लोकनाट्य अण्णा भाऊ साठेनी संवाद रूपाने लिहिले आणि त्यांच्या शाहिरीने स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. त्यानंतर अण्णा भाऊ साठे, शाहीर अमरशेख व शाहीर गव्हाणकर यांनी लाल बावटा या कला पथकाची स्थापना इ. स. १९४६ रोजी केली.[२] आणि या कलापथकाने कष्टकरी ग्रामीण भागातील सामान्य जनता यांना संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर जागृत करण्यासाठी त्यांच्या प्रबोधन घडवून आणण्यासाठी शाहिरी, पोवाडे, यांचा अवलंब केला. इ. स. १९४८ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनासाठी अण्णा भाऊ साठे यांनी 'मुंबई कुणाची' हा वग लिहिला होता. त्यातील गीते शाहीर अमरशेख यांनी बुलंद आवाजात गायली आणि ती लोकप्रिय झाली.[३] यावेळी महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील निरक्षर जनतेला वृत्तपत्र व्याख्यानांच्या माध्यमातून लढ्याचे स्वरूप समजणे अवघड होते. व सभा संमेलन हे शहरी भागातच होत होती. त्यामुळे महाराष्ट्रात अण्णा भाऊ साठेच्या लालबावटा कलापथकाच्या माध्यमातून जनप्रबोधन होऊ लागले. त्यामुळे अतिदूर खेड्यातील गांजलेल्या कष्टकरी जनतेपर्यंत चळवळीचे लोण पोहोचण्याचे आणि त्याद्वारे इथल्या कष्टकरी जनतेला क्रांती प्रवण बनवण्याचे कार्य अण्णा भाऊ साठे यांनी केले. त्यांना शाहीर अमर शेख व शाहीर गव्हाणकर यांचे महत्त्वाचे सहकार्य लाभले होते. या तीन शाहीराच्या प्रबोधनात्मक कार्यक्रमामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला ग्रामीण भागातील मराठी जनतेचा व्यापक पाठिंबा मिळाला.

१.४ लाल बावटा कला पथकावरील बंदी

अण्णा भाऊ साठे यांनी लालबावटा कलापथकाच्या माध्यमातून काळात जे लिखाण केले जे कार्यक्रम सादर केले. त्यात शेटजीचं इलेक्शन, निवडणूकीतील घोटाळे, पुढारी मिळाला, खापर्या चोर, देशभक्त घोटाळे इत्या कार्यक्रमातून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळी पासून दूर राहिलेल्या महाराष्ट्रातील संधिसाधू भोंदू व स्वार्थी राजकारणी लोकांना यात फटकारे मारले व संयुक्त महारा चळवळीचे लोणं ग्रामीण भागातील शेतकरी कष्टकरी समाजापर्यंत लिहून पोहोचवि त्यामुळे या कार्यक्रमाची धास्ती घेतलेल्या मोरारजी देसाई सरकारने अण्णा भा साठे यांच्या कार्यक्रमावर बंदी आणली.[४]

यावेळी अण्णा भाऊ साठे यांनी मोठ्या चातुर्याने तमाशाचे नामांत लोकनाट्य असे केले. आणि मुंबईत शिवाजी पार्क मैदानावर हजारो लोकांसमो माझी मुंबई हे लोकनाट्य सादर केले. या लोकनाट्यात विष्णू हा मराठी कामगा व मुनीमजी हा गुजराती बनिया यांच्यातील संवाद असून यात मुंबई कुणाची विषयाची जुगलबंदी आहे. हे लोकनाट्य संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या ऐ धामधुमीच्या काळात रंगमंचावर आले व त्याला अभूतपूर्व यश मिळाले होते. लोकनाट्यातील संवाद पुढीलप्रमाणे होता.

विष्णू – कायद्याने बोला। सांगा आम्हाला।
धनि कोण या मुंबईला।
मुनीम – मुंबई आमची। नाही कुणाची।
सवाल उलटा कशाला।

याच लोकनाट्यातील दुसऱ्या सवाल–जवाबात विष्णू हा मराठी कामगा गुजराती बनियास मुंबईवर मराठी भाषिकांचा हक्क व अधिकार कशाप्रकारे आहे हे सांगतो. याचे हृदयस्पर्शी वर्णन अण्णा भाऊ साठेंनी रेखाटलेले आहे.

मुनिम – नाना भाषेची। अनंत जातीची।
तूच मागशी कशी हिला?
विष्णू – जशी गरुडाला पंख। आणि वाघाला नखं
तशी मुंबई मराठी मुलुखाला।।[५]

अशा प्रकारचे मुंबई शहरावरील मराठी माणसाचे प्रेम व हक्क हृदयाचा ठाव निर्माण करणारे आहे. या लोकनाट्यातून मुंबईशिवाय महाराष्ट्राची कल्पनाच हो शकत नाही. हा आत्मविश्वास अण्णा भाऊ साठे यांनी साध्यासोप्या युक्तिवादातू

ून मुंबई हीच महाराष्ट्राची कशी
चलित करण्याचे कार्य केले.
सरकारची भूमिका व जनतेचा उद्रे
अण्णा भाऊ साठे यांनी मुंबईस
विध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून समा
क्त महाराष्ट्र चळवळीची व्यक्ती मोठ
लेतंत्र आंध्र प्रदेशच्या मागणीसाठी पोट्टि
ल्लेदान दिले. त्यामुळे भारत सरकारल
१९५२ मध्ये करावी लागली. अशा
रारजी देसाई यांनी मुंबई महा ला
जल अली आयोगाने द्वैभाषिक राज्या
न्य व गुजराती प्रदेशासह मराठवाडा ध
ली होती. यावेळी महाराष्ट्रातील जन
मुळे सरकारने विधानसभेकडे जाणारे
यीही जनतेने सरकारच्या विरोधात
लिसांनी गोळीबार केला. त्यात १५
टक करण्यात आली होती. त्यानंतर
हरू यांनी मुंबई शहर केंद्र शासनाच्या
रून विदर्भासह संपूर्ण मराठी भाषि
जरात यांचा समावेश नवीन राज्यात
वेळी पोलिसांनी गोळीबार केला.
१९५६ या काळात ८० लोकांनी
लिदान दिले.[६] अनेकांना तुरुंगवास
रारजी देसाई यांचा केंद्रीय मंडळ
ख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण
.६ इ. स. १९५७ च्या सार्वत्रिक
भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस मधी
र्भात अनुकूल असल्यामुळे महारा
ऊल्यास आपले राजकीय भवितव्य सं
नाही. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ

ाी
ावटा कलापथकाच्या माध्यमातून या
सादर केले. त्यात शेटजीचं इलेक्शन,
खापर्या चोर, देशभक्त घोटाळे इत्यादी
ून दूर राहिलेल्या महाराष्ट्रातील संधिसाधू,
ात फटकारे मारले व संयुक्त महाराष्ट्र
ो कष्टकरी समाजापर्यंत लिहून पोहोचविले.
ा मे...जी देसाई सरकारने अण्णा भाऊ
...४
ांनी मोठ्या चातुर्याने तमाशाचे नामांतर
ावाजी पार्क मैदानावर हजारो लोकांसमोर
ा लोकनाट्यात विष्णू हा मराठी कामगार
तील संवाद असून यात मुंबई कुणाची य
नाट्य संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या ऐ
व त्याला अभूतपूर्व यश मिळाले होते.
ोता.
बोला। सांगा आम्हाला।
ग या मुंबईला।
मची। नाही कुणाची।
उलटा कशाला।
ा सवाल–जवाबात विष्णू हा मराठी कामग
षेका... हक्क व अधिकार कशाप्रकारे अ
ण्णा भाऊ साठेंनी रेखाटलेले आहे.
ाषेची। अनंत जातीची।
गशी कशी हिला?
रुडाला पंख। आणि वाघाला नखं
ंबई मराठी मुलुखाला।।[५]
न मराठी माणसाचे प्रेम व हक्क हृदयाचा
ातून मुंबईशिवाय महाराष्ट्राची कल्पनाच
ा भाऊ साठे यांनी साध्यासोप्या युक्तिवादा

मांडून मुंबई हीच महाराष्ट्राची कशी आहे. हे मराठी माणसांच्या मनामनात प्रज्वलित करण्याचे कार्य केले.

१.५ सरकारची भूमिका व जनतेचा उद्रेक

अण्णा भाऊ साठे यांनी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र व्हावा या मागणीसाठी विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून समाजाचे प्रबोधन घडवून आणले. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची व्यक्ती मोठ्या प्रमाणात वाढू लागली. याच काळात स्वतंत्र आंध्र प्रदेशच्या मागणीसाठी पोट्टी श्रीरामलू यांनी आमरण उपोषण करून बलिदान दिले. त्यामुळे भारत सरकारला स्वतंत्र आंध्र प्रदेशाची निर्मिती इ. स. १९५२ मध्ये करावी लागली. अशा परिस्थितीत मुंबईचे तत्कालीन मुख्यमंत्री मोरारजी देसाई यांनी मुंबई महाराष्ट्राला देणार नाही अशी भाषा वापरली होती. व फाजल अली आयोगाने द्वैभाषिक राज्याची शिफारस करून त्यात विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य व गुजराती प्रदेशासह मराठवाडा धरून मुंबईच्या द्वैभाषिक राज्याची शिफारस केली होती. यावेळी महाराष्ट्रातील जनतेने सरकारच्या विरोधात मोर्चा काढला त्यामुळे सरकारने विधानसभेकडे जाणारे सर्व रस्ते अडवले संचारबंदी लागू केली. तरीही जनतेने सरकारच्या विरोधात तीव्र आंदोलन छेडले. शेवटी जमावावर पोलिसांनी गोळीबार केला. त्यात १५ जण मरण पावले. सेनापती बापट यांना अटक करण्यात आली होती. त्यानंतर दिनांक १६ जानेवारी १९५६ रोजी पंडित नेहरू यांनी मुंबई शहर केंद्र शासनाच्या अधिपत्याखाली राहील. अशी घोषणा करून विदर्भासह संपूर्ण मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र आणि सौराष्ट्र कच्छ सह गुजरात यांचा समावेश नवीन राज्यात केला होता. त्यास जनतेने विरोध केला. यावेळी पोलिसांनी गोळीबार केला. दिनांक १६ जानेवारी ते २२ जानेवारी १९५६ या काळात ८० लोकांनी संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्माण होण्यासाठी बलिदान दिले.[६] अनेकांना तुरुंगवास भोगावा लागला. ऑक्टोबर १९५६ मध्ये मोरारजी देसाई यांचा केंद्रीय मंत्रिमंडळात प्रवेश झाल्याने द्वैभाषिक मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची नियुक्ती करण्यात आली.

१.६ इ. स. १९५७ च्या सार्वत्रिक निवडणुका व अण्णा भाऊ साठे

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस मधील ज्येष्ठ नेत्यांची मते भाषावार प्रांतरचना संदर्भात अनुकूल असल्यामुळे महाराष्ट्रातील काँग्रेस नेत्यांनी पक्ष सृष्टीस विरोध केल्यास आपले राजकीय भवितव्य संपुष्टात येईल या भीतीपोटी विरोध दर्शवला नाही. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे नेतृत्व आपोआपच काँग्रेसेतर पक्षाकडे

आले. व मुंबईसहित सर्व मराठी भाषिकांचे एक राज्य व्हावे. या मागणीसाठी अकरा काँग्रेसेतर पक्षांनी एकत्र येऊन संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना केली. यात समाजवादी व साम्यवादी पक्षाचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता. यावेळी अण्णा भाऊ साठे, शाहीर अमर शेख व शाहीर गव्हाणकर या त्रिकुटाने कलापथक, लोकनाट्य, पोवाडा व लावणीच्या माध्यमातून पोलिसांची करडी नजर चुकून शासनाचा बंदी हुकूम मोडून ग्रामीण भागात प्रबोधनात्मक कार्यक्रम घडवून आणले. व संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचा लढा ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य जनता, शेतकरी, कष्टकरी जनतेच्या व्यापक सहभागातून उभा केला. त्यामुळेच इ. स. १९५७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत संयुक्त महाराष्ट्र समितीला घवघवीत तेच मिळाले. व मुंबई विधिमंडळात संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीला जोर देण्यासाठी प्रभावी विरोधी पक्ष निर्माण झाला.

१.७ संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व अण्णा भाऊ साठे यांचे कार्यक्रम

अण्णा भाऊ साठे यांनी कलापथक, लोकनाट्य व पोवाड्याच्या माध्यमातून संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ ग्रामीण भागापर्यंत येऊन पोहोचली. अण्णा भाऊ साठे यांचे कार्यक्रम पाहण्यासाठी खेड्यापाड्यातून बैलगाड्या जोडून माणसे येत त्यामुळे मैदानेच्या मैदाने तुडुंब भरत असत.[७] आपल्या लावणीतून मुंबईसहित मराठी भाषिकांचे एक राज्य व्हावे. या मागणीसाठी महाराष्ट्रातील सामान्य जनता आपल्या जीवाची पर्वा न करता संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत अग्रस्थानी होती. अण्णा भाऊ साठे व त्यांच्या कुटुंबाचाही या आंदोलनात सहभाग होता.

या मुंबईत गर्दी बेकारांची। त्यात भर भर पडली माझी एकाची।
मढयावर पडावी मूठभर माती। तशी गत झाली आमची।
ही मुंबई यंत्राची-तंत्राची। जगणाऱ्यांची मरणाऱ्यांची।
त्या समयास उसळली चळवळ संयुक्त महाराष्ट्राची।
बेळगाव, कारवार, निपाणी, गोव्यासह एक भाषिक राज्याची।।
फौज उठली बिनीवरची। शेतकऱ्याची-कामकऱ्याची मध्यमवर्गीयांची।
उठला मराठी देश। आला मैदानी त्वेष।
वैरी करण्यास नामशेष। गोळी डमडमची छातीवर सायली।।[८]

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत मुंबई महाराष्ट्राला मिळावी. हा जीवन-मरणाचा प्रश्न बनवून शेतकरी, कामगार व मध्यमवर्गीयांनी मोठ्या पराक्रमाने,

धैर्याने लढून आपल्या छातीवर गोळ्या झेलून ही संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ कशी पुढे नेली आहे. हे अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या रचनेत सांगितले आहे.

१.८ महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती पण मराठी भाषिकांवर अन्याय

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत मुंबईसह संपूर्ण मराठी भाषिकांचे एक राज्य झालेच पाहिजे. या प्रमुख मागणीसाठी महाराष्ट्रातील कष्टकरी, कामगार, हमाल, रिक्षेवाले, व्यापारी, उद्योगपती, विविध पक्ष संघटना यांनी जिवाची पर्वा न करता शेवटपर्यंत लढा दिला. त्यामुळे १ मे १९६० रोजी मुंबईसह महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या वतीने रात्री १०.०० वाजता एका भव्य मशाल मिरवणुकीचे आयोजन करून हुतात्म्यांना मानवंदना देण्यात आली. यावेळी राजभवनाच्या दरबार हॉलमध्ये प्रधानमंत्री पंडित नेहरू यांनी बटन दाबताच महाराष्ट्र राज्याचा नकाशा विद्युत तेजाने झळकत मागू लागला. त्यावेळी संपूर्ण राज्यात आनंदोत्सव साजरा केला जाऊ लागला. परंतु या नवीन प्रादेशिक रचनेनुसार महाराष्ट्र राज्यातील बराचसा मराठी भाग शेजारील कर्नाटक राज्यात गेला होता. त्याचे दुःख अण्णा भाऊ साठे त्यांना प्रचंड प्रमाणात झाले होते. ते त्यांनी माझी मैना गावावर राहिली या लावणीच्या माध्यमातून रेखाटले आहे.

माझी मैना गावावर राहिली। माझ्या जीवाची होतीया काहिली।।
गावाकड मैना माझी। भेट नाही तिची।।
तीच गत झाली। या खंडित महाराष्ट्राची।।
बेळगाव, डांग, उंबरगाव मालकी दुजाची।।

अण्णा भाऊ साठे यांनी या लावणीत बेळगाव, कारवार, निपाणी, बिदर, भालकी इत्यादी मराठी प्रदेश आकसाने कर्नाटक राज्यात जोडण्यात आला. त्याचप्रमाणे डांग, उंबरगाव उकाई व पश्चिम खानदेश मधील सुमारे व २५० खेडी मराठी भाषिक असूनही गुजरातला जोडण्यात आली.[९] हा मराठी भाग महाराष्ट्रापासुन तोडल्याने खंडित महाराष्ट्राची अवस्था कशी झाली आहे. या वर्णना बरोबरच त्यांनी या भागातील मराठी भाषिकांच्या दुःखाला वाचा फोडून त्यांच्या दुःखाचे विरहाचे वर्णन केले आहे.

सारांश

अण्णा भाऊ साठे यांनी इ. स.१९४६ ते इ. स. १९६० या काळात मुंबईसहित मराठी भाषिकांचे एक राज्य व्हावे या प्रमुख मागणीसाठी प्रचंड प्रमाणात साहित्य निर्मिती केली त्याचप्रमाणे कलापथक, लोकनाट्य व पोवाड्याच्या

माध्यमातून संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ ग्रामीण भागापर्यंत येऊन पोहोचली. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनात अण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. कारण या काळात अण्णा भाऊंनी लाल बावटा कलापथक, लोकनाट्य व पोवाड्याच्या माध्यमातून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत स्वतःला झोकून दिले.

अण्णा भाऊ साठे, शाहीर अमरशेख व शाहीर गव्हाणकर या तीन शाहिरांनी मुंबई पोलिसांचा बंदी हुकूम मोडून संपूर्ण महाराष्ट्र पिंजून काढला. व ग्रामीण भागातील सामान्य जनतेपर्यंत प्रबोधनात्मक कार्यक्रमातून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे लोण पोहोचले. त्यास जनतेची प्रचंड साथ मिळाली. आणि बघता बघता संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्या पर्यंत जाऊन पोहोचली. त्यामुळे या चळवळीने चे उग्र रूप पाहून सरकारला नमते घ्यावे लागले. व शेवटी संयुक्त मुंबईसहित मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र १ मे १९६० रोजी निर्माण झाला. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे खऱ्या अर्थाने लोकनायक कॉ. अण्णा भाऊ साठे ठरतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) नरके हरी, कासारे, कांबळे, गोडघाटे (संपा) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड २०, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००५, पृ. क्रं. ४३३

२) गीते विलास (अनु.) मराठी साहित्याचे निर्माते अण्णा भाऊ साठे, साहित्य अकादमी, नई दिल्ली, द्वितीयावृत्ती, २००६, पृ. क्रं. ५०

३) नरंगळकर राहुल व विठ्ठल भंडारे (संपा), मातंग समाज प्रेरणा आणि चळवळ, स्वानंद प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००८, पृ. क्रं.७६

४) बाळासाहेब कांबळे, असे घडले महापुरुष, नाग-नालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर, प्रथमावृत्ती, फेब्रुवारी २०१७, पृ. क्रं.१५८

५) मोरे गिरीश (संपा), परिवर्तनाचा जागर, निर्मिती संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, एप्रिल २०१७, पृ. क्रं.२३२

६) फडके य. दी., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सातवा, मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००७, पृ. क्रं.२१४

७) बाळासाहेब कांबळे, पूर्वोक्त, पृ. क्रं. १५८

८) मोरे गिरीश (संपा), पूर्वोक्त, पृ. क्रं. २७४

९) कित्ता, पृ. क्रं.२७४

❑❑❑

डॉ. राज ताडेराव

क्रांतिगुरू वस्ताद लहुजी साळवे यांचे घराणे म्हणजे स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्याकडून गौरविलेले आणि 'राऊत' या पदवीने सन्मानित करण्यात आलेले स्वराज्यरक्षक, स्वराज्यनिष्ठ, देशाभिमानी घराणे होय. भारतासारख्या प्रशस्त राष्ट्राला ब्रिटिशांच्या जोखडातून मुक्तिमार्गावर आणण्यासाठी ज्या क्रांतिकारकांच्या चळवळी अग्रेषित झाल्या त्या चळवळींच्या बटालियनचे लहुजी साळवे हे जसे ब्रिग्रेडियर होते, तसेच ते समाजधुरिणही होते. म्हणूनच क्रांतिबा फुल्यांनी केलेल्या ''विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली'' या मानवी व्यक्तिमत्त्वाला चोहोबाजूंनी प्रगमनशील बनविणाऱ्या विचारांचे प्रसारण आणि संवर्धन त्यांनी आपल्या उभ्या आयुष्यभर केले. त्यांच्या छत्रछायेखाली अंकुरलेल्या मुक्ताचा 'मांग-महार यांच्या दुःखाविषयीचा निबंध' आज अखंड बहिष्कृतांच्या साहित्याचा प्रेरणास्रोत बनला आहे. अशा या समाजहितेच्छू व्यक्तिमत्त्वाला जातीय आणि पक्षीय अभिनिवेशात गुंडाळून आपला व्यक्तिगत स्वार्थ साधण्याचा अश्लाघ्य प्रयत्न काही मंडळींकडून अलिकडील काळात घडून येत आहे. या आपत्तीकाळात प्रा. डॉ. राज ताडेराव या हाडाच्या अभ्यासकाने 'थोर समाजसुधारक - क्रांतिगुरू लहुजी साळवे' या बहुमौलिक ग्रंथात लहुजी साळवे यांच्या विचारांना आणि व्यक्तित्वाला खुजेपणा आणणाऱ्या प्रवृत्तींचे आधुनिक पातळीवरून पोस्टमार्टेम केले आहे. त्यांच्या या साहित्यकृतीने लहुजी साळवे यांच्या संबंधाने भूतकाळात गुरफटलेल्या आणि भविष्यकाळाविषयी साशंक बनलेल्या समाजचिंतक, अभ्यासक आणि समाज उभारणीत मोलाचे योगदान देणाऱ्या विचारप्रवर्तक नेतृत्वांना मोठा आधार मिळणार आहे. भविष्यातून पुढे येणाऱ्या पिढ्यांना त्यांची ही साहित्यकृती अधिक सजग, समृद्ध आणि डोळस बनविण्यात मोलाची भूमिका पार पाडेल, याची खात्री वाटते. अशाप्रकारच्या समाजपरिवर्तनशील सम्यक कलाकृतींची निर्मिती त्यांच्याकडून भविष्यकाळात अधिकाधिक घडून येईल, ही सदिच्छा!

डॉ. संभाजी बिरांजे
ज्येष्ठ संशोधक, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-85426-59-9

शिवानी प्रकाशन, पुणे

थोर समाजसुधारक क्रांतिगुरू लहुजी साळवे
डॉ. राज ताडेराव
शिवानी प्रकाशन, पुणे

थोर समाजसुधारक क्रांतिगुरू

लहुजी साळवे

डॉ. राज ताडेराव

थोर समाजसुधारक

क्रांतीगुरू लहुजी साळवे

डॉ. राज ताडेराव

शिवानी प्रकाशन, पुणे

थोर समाजसुधारक
क्रांतीगुरू लहुजी साळवे

लेखक - डॉ. राज भुजंगराव ताडेराव

Thor Samajsudharak
Krantiguru Lahuji Salve

- Dr. Raj Bhujangrao Taderao

© सर्व हक्क सुरक्षित

प्रथमावृत्ती : १४ नोव्हेंबर, २०२०

प्रकाशक :
शिवानी प्रकाशन
डी-८, पंकज पार्क, सर्व्हे नं. १६६,
माळवाडी, हडपसर, पुणे.
मो.नं. ९०११३२०६५९

ISBN : 978-93-85426-59-9

मुखपृष्ठ :
श्री. संतोष घोंगडे, पुणे

अक्षरजुळवणी :
श्री. संतोष राणे, कणकवली

मूल्य : रू. २५०/-

समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीत
आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घालणाऱ्या
सर्व महामानवांच्या संघर्षमय
जीवनकार्याला समर्पित

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND INDIAN ECONOMY

Dr. Balaji Survase

Head Depaartment of Economics

Arts And Commerce College Phondaghat, Dist Sindhudurg, Maharashtra

BOS Member	-In Economics University of Mumbai
Founder Secretary	- Konkan Economic Association
Ex. Member	-Divisional Board (Educational) Ratnagiri
Ph. D. Guide	-University of Mumbai
Books Publication-	-Published 02 Textbook and Reference Book
Research Papers	-Published 25 in National and International Level various Journals

Dr. Rajaram Patil

Head Department of Geography

Arts And Commerce College Phondaghat, Dist Sindhudurg, Maharashtra

Ex. BOS Member	-In Geography, University of Mumbai.
Founder Secretary	-Konkan Geographers' Association of India.
Chief Editor	-The Konkan Geographer (Interdisciplinary National Level Journal)
Ph. D. Guide	-University of Mumbai
Books Publication-	-Published 40 Textbooks and Reference Books
Research Papers	-Published 37 in National and International Level various Journals

ISBN 978-81-946685-1-0

9 788194 668510

Jyotikiran Publication, Pune

20-21

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND INDIAN ECONOMY

Editor

Dr. Balaji Survase

Dr. Rajaram Patil

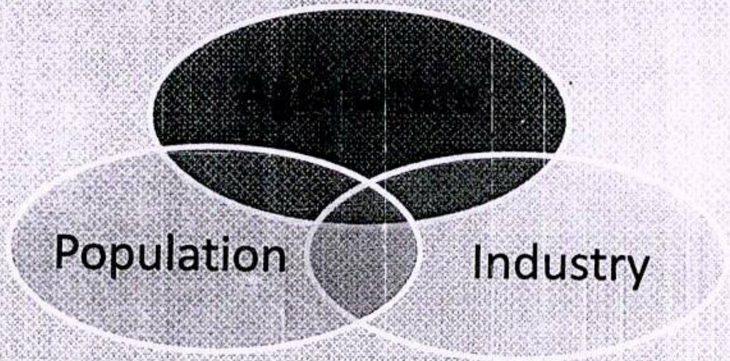

Jyotikiran Publication, Pune

BAS-22 20-21

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND INDIAN ECONOMY

Dr. Balaji Survase
Head Dept. of Economics
Arts & Commerce College, Phondaghat
Tal :Kankavli, Dist :Sindhudurg
BOS Member in Economics
University of Mumbai

Dr. Rajaram Patil
Head Dept. of Geography
Arts & Commerce College, Phondaghat
Tal :Kankavli, Dist :Sindhudurg
EX. BOS Member in Geography
University of Mumbai

Jyotikiran Publication, Pune

Sustainable Development and Indian Economy

1st Edition - August 03, 2020

Ediotr

©Dr. Balaji Survase

©Dr. RajaramPatil

©All rights reserved.

Price : 100/-

Cover Page Design – Santosh Mane

ISBN- 978-81-946685-1-0

Printedt at- Satish Baphna & Amit Baphna
Amitsons Digital Copier, Swargate Pune - 9

Published by

Santosh Mane, Jyotikiran Publication, Pune
Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar,Hadpsar, Pune - 8
Mobile - 8888454089 email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com

Note-The opinion expressed in articles by the contributors not by the editors

Preface

India's new environmental policy promotes local approaches that would tackle social and environmental concerns at the same time as good local governance and practice. And, in a globalized world, these solutions, though praiseworthy, can only be partial. Global technology sharing, for example, is important, but local communities can still oppose emerging technologies. The paradox is that economic growth will provide an improved standard of living for the increasing population, while at the same time raising environmental stress. Social standards of quality of life are undoubtedly significant, but, given India's dilemma, they must be enforced in accordance with technological change Primary Agricultural Co-operative Credit Societies have been playing holistic role to meet the various credit requirements of the farmers at gross-root level. Hence, my present micro-level research study has exclusively focused on the lending efficiency, policy and perspective of Primary Agricultural Co-operative Credit Societies in selective Talukas of Vijayapur District in Karnataka and thereby the useful and concrete suggestions are given to governments, the PACS and policy makers in India.

The concept of sustainable development formed the basis of the United Nations Conference on Environment and Development held in Rio de Janeiro in 1992. The summit marked the first international attempt to draw up action plans and strategies for moving towards a more sustainable pattern of development. It was attended by over 100 Heads of State and representatives from 178 national governments. The Summit was also attended by representatives from a range of other organizations representing civil society. Sustainable development was the solution to the problems of environmental degradation discussed by the Brundtland Commission in the 1987 report Our Common Future.

RELATIONSHIP BETWEEN UNEMPLOYMENT AND POVERTY

Dr. Balaji Survase Head, Department of Economics Arts and Commerce College Phondaghat, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg (M.S.)

Introduction:

The objective of sustainable development of the economy is very significant. The vision 2020 is based on the principle. The economic growth should be inclusive and the benefit of such growth must reach to every person. The economic development is possible only when every sector contributes in it, but the economic slowdown is creating such pressures on the economy that the vision of sustainable growth looks to be far away. Thus, the central government along with the state governments should adopt some concrete policies. Then problem like inflation, unemployment and poverty are the major obstacles in the way of sustainable development.

The Vision of Sustainable Development:

The main vision of the 11th and 12th five year plan is to make inclusive and sustainable development of the economy. The Indian economy has reached 9% growth rate the UPA-1 government but this pace of development could not to be sustainable due to many factors. The rural poverty is increasing day by day to the food infection and non availability of regular unemployment. At the same time, the urban problems are also at a high. Therefore, the vision of sustainable development is out of reach.

The regional imbalance is also a key concern for the economy. There are many regions in the country which are economically deprived. The Mein vision of sustainable development is to make inclusive and all round development of the economy. There are many states in India whose GDP as well as HDI is very poor. Also the sector wise development of the economy is very slow. The agriculture sector contributed nearly 18% of the GDP. This ration is quite high as compared to the development economies of the world. The secondary sector contributes to the GDP in a very moderate manner. This result is the sector wise imbalance in the economy. The vision of sustainable growth cannot be achieved in the equality in the growth in achieved.

The Impact of Infection on Sustainable Development:

Inflation has become a throne in the path of development. The increasing food inflation, depreciating value of rupee and decreasing purchasing power of the population are affecting the goal of sustainable development. At the same time, the international economic pressures are creating negative impact on the development process. That reducing purchasing power of rupee is a major concern.

The Relationship Between Unemployment And Poverty:

There are close relation between employment and poverty. The rate of poverty is increasing day by day in India. The state like Orissa, Bihar, Uttar Pradesh,

Jharkhand, Chhattisgarh, Rajasthan and some states from the far east record highest poverty rate in India. It is mainly because of the lack of employment opportunities. Even the amount of migration of people from these States to the developed once is high. The state like Gujarat, Maharashtra Punjab, Andhra Pradesh and Karnataka has absorbed a number of migrated population form the economically backward regions. But the problems are getting more serious because these migrations. The people should be provided employment opportunities in their own state to stop the rate of migration.

The low rate of industrialization and unavailability of skilled labour high cost of production, high rate of interest on capital etc. are some of the very crucial issues. The rate of unemployment is agriculture sector is high as compared to other sector but the same time the number of population depending upon agriculture is also high. Therefore the rate of unemployment is increasing rapidly

According to the world Development Report, the poverty index is the world is increasing rapidly. But the rate of poverty is India is more serious. There is a continuous growth in the poverty in India. It is affecting the human development process and ultimately affecting the economic growth. The poverty rate has fallen down in the year 2012-13 this decrease the highest as compared to the rest of the world.

The National Sample Survey conducted the survey of poverty in India. Astonishingly the rural percentage of poverty is higher in India as compared to the urban one. Nearly 1/3 of the Indian population is both rural

and urban areas do not get bread for two times. This shows in economic backwardness of your country. One of the major problems arising today is the hunger and malnutrition ad it is only because of poverty. The rural unemployment has increasing in the significant Manna. The states like Orissa, Bihar and Uttar Pradesh recorded high rate of rural unemployment in the first decade of the new Millennium. It is resulting in high rate of crime in these states. The government through its scheme like MNEREGA and food security bill has tried to reduce the influence of poverty and unemployment, but the results are not satisfactory.

How To Generate Employment And Reduce Poverty:

Off course, this is million dollar question today. The economic system is facing such as challenges that it must reduce the poverty from the country in some span of time. But as all the economists say, it will take huge efforts and big time to work out the plan. The ever increasing inflation is posting various challenges before the economy. The food infection in particular is a very serious matter. At the same time, taking into consideration the vision of poverty eradication, the government has give subsidies on commodities like food grains. The uneven monsoon and the lack of technology awareness amongst farmers is another challenge to deal with food inflation. Thus the government needs to talk seriously steps towards poverty

eradication and employment generation. Also it will have to keep an eye on the international trade policies.

The current global economic conditions are also increasing a number of problems our country. Off course the countries like Britten and America also facing numerous problems regarding employment generation. The global recession of 2008 has affected many economies advisory. Therefore, it will talk some time to our economy to regain its momentum and create ample employment opportunities in different sector of the economy.

Suggestions:

1. There is need to change current education system: from traditional to more skill oriented.
2. The government should open Small Training Centre for small business at village level.
3. The government through PPP can arrange skill development programs at school and college level.
4. There is a need of promoting self employment in select sectors like service.
5. The instructions like any MSME, DIC and MCED required be strengthening and monitoring as to provide transparent services.
6. There is need of restructuring of Employment Guarantee Program.
7. There is an urgent need to establishment poverty eradication fund by government.
8. The government should promote low cost capital facilities for rural artisan and small entrepreneurs.
9. Village and cottage industries to be sent strengthened through special financial assistance

10. More financial allocation to be made through NABARD for promotion of rural industrialization.

Summary:

Sustainable development is the ultimate aim of Indian economy. To achieve this goal, the problem like unemployment, poverty and inflation should be solved sooner than later. The government with the help of other institutions should try to find necessary measures employment generation and poverty eradication. The increasing number of employed people in the population is worrying factor. The global economics scenario is posing many other economic and political problems. To overcome these problems. Indian economy should accelerate itself towards sustainable and inclusive growth. The industrial and service sector needs to be strengthened with a view of providing more the more employment opportunities. The linkage between education and practical skills is to be created a large scale. The ever increasing inflation is there for the economy as it is affecting the resource mobilization and per capita income of the people.

There is need of providing wider scope for economic researches in the country. The poverty can only be reduced with increasing education facilities in the country. The skill based education is helpful to providing employment opportunities to the large number of population. There is a need of creating linkage between education and industry. Thus the employment generation in various sectors is the need of the hour.

References:

1. Dr. Mehta V.D. Poverty and Employment in rural India, NBS Publisher, New Delhi
2. Mishra, Poverty, Unemployment in Rural Development Ashish publisher, New Delhi
3. Dr.Singhavi Unemployment Problem in India National Publisher, New Delhi
4. Sagar, Sushma, Poverty Measurement, RBSA Publisher, Jaipur
5. Fonseca, Challenges of Poverty in India, Vikas Publication, Delhi
6. World Development Report, 2008
7. Survey of Indian Economy The Hindu, 2015

Agriculture Environment Population and Sustainable Development

Dr. Rajaram Patil
Head Department of Geography
Arts And Commerce College
Phondaghat, Dist Sindhudurg.
Maharashtra

Ex. BOS Member	-In Geography, University of Mumbai.
Founder Secretary	-Konkan Geographers' Association of India.
Chief Editor	-The Konkan Geographer (Interdisciplinary National Level Journal)
Ph. D. Guide	-University of Mumbai
Publication	-Published 40 Textbooks and Reference Books
Research Paper	-Published 37 in National & International Level various Journals

Dr. Balaji Survase
Head Depaartment of Economics
Arts And Commerce College
Phondaghat, Dist Sindhudurg.
Maharashtra

BOS Member	-In Economics University of Mumbai
Founder Secretary	-Konkan Economic Association
Ex. Member	Divisional Board (Educational) Ratnagiri
Ph. D. Guide	-University of Mumbai
Publication	-Published 02 Textbooks and Reference Books
Research Paper	-Published 25 in National & International Level various Journals

Jyotikiran Publication, Pune

ISBN 978-81-946685-0-3

9 788194 668503

Agriculture Environment Population and Sustainable Development

Editor
Dr. Rajaram Patil
Dr. Balaji Survase

Jyotikiran Publication, Pune

Agriculture Environment Population and Sustainable Development

Dr. Rajaram Patil
Head Dept. of Geography
Arts & Commerce College, Phondaghat
Tal :Kankavli, Dist :Sindhudurg
EX. BOS Member in Geography
University of Mumbai

Dr. Balaji Survase
Head Dept. of Economics
Arts & Commerce College, Phondaghat
Tal :Kankavli, Dist :Sindhudurg
BOS Member in Economics
University of Mumbai

Jyotikiran Publication, Pune

Agriculture Environment Population and Sustainable Development

1st **Edition** - August 03, 2020

Ediotr
© Dr. RajaramPatil
© Dr. Balaji Survase

©All rights reserved.

Price : 100/-

Cover Page Design- Santosh Mane

ISBN - 978-81-946685-0-3

Printedt at- Satish Baphna & Amit Baphna
Amitsons Digital Copier, Swargate Pune - 9

Published by

Santosh P.Mane, Jyotikiran Publication, Pune
Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar,Hadpsar, Pune - 8
Mobile - 8888454089 email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com

Note-The opinion expressed in articles by the contributors not by the editors

Preface

India is second largest country, in the world with respect to population and in few years it will become topmost country in the world. Tropic of Cancer divides India into two parts. Northern part is in the temperate zone while southern part is in the tropical zone. All types of climatic conditions, physical variation is found in India.India has rich cultural heritage. Agriculture is not only an important economic activity but also a farm of social heritage and a way of life for the millions of Indian farmers. The agricultural sector in India contributes nearly half of the national income, provides jobs to about 3/4th of the population and supplies bulk of the goods and raw materials required by the non-agricultural sectors. Therefore, Geographers can certainly play their role in understanding the problems of land use and agriculture of all the regional level like micro, meso and macro.

Agriculture is not only a business but also a way of life; the farm technology becomes a hereditary process where in it passed through father to his son and so on. As time passes, advances take place in extension services, communication and transportation and this helps in the flow of new technology at a faster rate among more number of people. Acceptance of the technology by a society depends upon its cultural, social and psychological factors and unless all these undergo a change, the implementation of new technology may not be a smooth process Agricultural density provides comparison between agricultural population and cultivated area. It is a better approach for the analysis of land- use in agricultural

15.MSME SECTOR IN INDIA

Dr. Balaji Survase

Introduction:

The Micro, small and medium-term enterprises are one in all the foremost important parts of the Indian Economy. It's being considered as the backbone of the Indian Economy. The Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs) sector contributes drastically to the Indian Economy in the form ofGross Domestic Product (GDP), Exports, and creation of employment generation to different masses.

The Covid-19 pandemic has impacted all the economies across the globe and International Organizations like IMF, World Bank has predicted that if such situations continues it can lead to Great Depression as it was in1930. The strongest economies around the globe are struggling to cope up with the current situation. In the US the world's most powerful economy many have lost their jobs due to the lockdown situation. As in India MSME sector contributes to around 30% of India's GDP because of this lockdown situation the MSME sector is additionally battling such a virulent disease.

The Micro small and medium enterprises is divided into 2 types as per MSME Act, 2006 such as: -

Manufacturing Enterprises-

The MSMEs which are engaged in manufacturing or production which are laid down in the 1st Schedule to IDRA 1951 or employing Plant & Machinery within the process having a distinct, or character.

The Manufacturing Enterprise is defined as activities involved in manufacturing by making use of Plant & Machinery.

Service Enterprises: - The Enterprises providing or rendering services to different masses of society.

The micro, small and medium enterprises as an entire form a serious chunk of producing in India and play a very important role in providing large scale employment and also within the country's exports. Recent annual reports on MSMEs indicate that the arena contributes around 30% of India's GDP, and based on conservative estimates, employs around 50% of Commercial workers. Over 97% of MSMEs are often classified as micro firms (with an investment in plant and machinery less than Rs 25 lakh), and 94% are unregistered with the govt. Many of the micro-enterprises are small, household-run businesses. (Dev et al., 2020)

The Indian policymakers face the tough task of containing a public health pandemic likewise as formulating swift policies to shield the foremost vulnerable from its adverse economic effect, a committed response to support the MSMEs is crucial, imminent and a key to easing the impact of the crisis for these entrepreneurs, their employees and also the Indian economy as an entire.

A large fraction of India's firms is little, informal, and operate within the unorganized sector. The annual reports on Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs) indicate that this sector contributes to around 30% of India's GDP, and supported conservative estimatesemploys at around 50% of Commercial workers. Over 97% of Medium and small-scale sectorcan be classified as micro firms (with an investment in plant and machinery less than ₹25 lakh), and 94% are unregistered with the govt.

These MSMEs are spread across rural and urban areas and are equally represented in the manufacturing, trade, and services sectors. 2/3rd of Medium and small-scale sector are operated by socially vulnerable groups (Scheduled Caste/Scheduled Tribe/Other Backward Classes) and 20% by women. The present

coronavirus pandemic (Covid-19) lockdown will substantially disrupt the operations of those MSMEs because of their dependence on the cash-economy that is severely hit by the lockdown, the physical non-availability of workers, and restrictions within the availability of raw materials and transport infrastructure. This can have substantial ramifications throughout the economy and thus, a strong policy response is crucial.

Role of MSME in Indian Economy

The following table shows the role of MSME sector in Indian Economy.

Contribution of MSMEs in Country's Economy at Current Price

Year	MSME GVA	Growth (%)	Total GVA	Share of MSME in GVA (%)	Total GDP	Share of MSME in GDP (in %)
(Figures in Rs. Crores adjusted for FISIM3 at current prices)						
2011-12	2622574	-----	8106946	32.35	8736329	30.00
2012-13	3020528	15.17	9202692	32.82	9944013	30.40
2013-14	3389922	**12.23**	10363153	32.71	11233522	30.20
2014-15	3704956	**9.29**	11504279	32.21	12467959	29.70
2015-16	4025595	**8.65**	12566646	32.03	13764037	29.20
2016-17	4405753	**9.44**	13841591	31.83	15253714	28.90

Source: *Central Statistics Office (CSO), Ministry of Statistics &Programme Implementation*

The MSME sector contributes in a significant way to the growth of the Indian economy with a vast network of about 6.3

crore units and a share of around 30 percent in nominal GDP in the economy. The total share in the manufacturing sector was rising at about 45 % as per the report of RBI. The Government is taking various measures to increase the GDP by up to 50% and reach 5 trillion economies.

The share of the MSME sector in India's merchandise exports stood at around 48 percent in 2018-19. Thus, it can be concluded that the Indian MSME sector is becoming globally competitive and their products and services are being accepted across the globe. During this lockdown situation as the transport sector has is also affected there is a lot of impact on the Exports of MSMEs.

Scope of the MSME Sector: -

The MSME sector has a lot off the potential for generating income and employment to the small sectors of the economy, reducing poverty, Increasing the export, and contributing to the rise in economic growth. The Micro Small and Medium Enterprises MSME sector plays a vital role in economic development. Growth cannot be fruitful unless and until it comes from the bottom of the hierarchy. Specifically, in a developing country like India where there is an inequality in the distribution of income and wealth is significantly high, an increase in per capita income cannot be translated automatically to an increase in the standard of living of the people. To reduce poverty, unemployment underemployment, several employment opportunities have to be created for the poor people which will facilitate them to meet their necessities, and which can also bring them above the poverty line. The MSMEs sector players can remove the responsibility of adequate employment creation provided major impetus is provided by the Government to boost the sector through appropriate policy prescriptions

Source:https://www.rbi.org.in/Scripts/B_SpeechesView.aspx?Id=1095https://digitalrepository.unm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1045

Government Measures for MSME Sector during Lock down

There are already various schemes provided by government to this sector such as Market Promotion and development scheme, Prime Minister Employment Generation Programme and Other Credit Support Schemes, Development of Khadi, Village and Coir Industries etc.

The Reserve Bank of India has taken several measures so that there can be flow of funds in this sector.

- The Government decided to provide Rs 20,000 crore to help the MSME sector (As per Business today) or 10% of the existing fund based working capital limit can be availed as loan by the MSME borrowers.
- RBI has allowed a moratorium on term loans.
- Many Public sector banks have started emergency Credit lines to help in this situation.
- SIDBI has announced concessional interest of 5% on MSME loans this facility can be availed with no paper work and minimum collateral security.
- The government has also extended the due date of GST return filing and will not charge any Interest, Penalties on delayed payment.

Even these measuresare taken by Government to face the situation of COVID 19 the MSME sector is facing problems to pay salaries to their employees as work is totally stopped sue to this lockdown.

Conclusion

It can be concluded that the COVID 19 corona virus has created a huge impact on all the sectors of the economy and as maximum population of India is dependent on MSME sector a lot of threat may arise shortly as per various reports of experts. The government and RBI has taken many reforms and relief package to this sector but more reforms and relief measures can be taken by RBI which can help this sector. There can be GST Exemptions which can also help his sector to get back on track during the post lockdown situation.

References

1. Bimal N. Patel and Ranita Nagar -Sustainable Development and India
2. **Kumar Surender, Managi, Shunsuke - The Economics of Sustainable Development**
3. Fulekar, M.H., Pathak, Bhawana, Kale, R.K. (Ed.) - Environment and Sustainable Development
4. Chandra Shekhar Prasad - Agriculture and Sustainable Development
5. Voluntary National Review Report on Implementation of Sustainable Development Goals United Nations High Level Political Forum 2017.

Dr. Balaji Survase
Head, Department of Economics
Arts and Commerce College Phondaghat,
Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg (M.S.)

BAS. 6, 7, 8, 9, 10.

SHETH PUBLISHERS PVT. LTD.
UNIT NO. 4, GROUND FLOOR,
LALWANI IND. ESTATE,
14, G.D. AMBEDKAR MARG,
WADALA, MUMBAI - 400 031.
TEL. : (022) 66624553 / 66624554

SHETH
PUBLISHERS PVT. LTD.
EDUCATIONAL PUBLISHERS

TO WHOMSOEVER IT MAY CONCERN

This is to certify that Dr. Balaji Annasaheb Survase is one of the Co-Author the below mentioned books:

Details of Books published by Sheth Publishers:

Name of Book	Year	ISBN	Chapter No.	Year of Publication
Micro Economics	B.A. Sem-II	978-93-89803-64-8	1,2,3,4.	2021
Public Finance & Indian Economy	B.A. Sem-IV	978-93-91066-33-8	1,2,3,4.	2021
Macro Economics	B.A. Sem-IV	978-93-5576-325-9	1,2,3,4.	2022
Advanced Micro Economics III & Advanced Macro Economics III	B.A. Sem-VI	978-93-5576-523-9	1,2,3,4.	2022
Economics of Growth and Development, International Economics	B.A. Sem-VI	978-93-5576-658-8	1,2,3,4.	2023

Thanking you
for Sheth Publishers Pvt Ltd

Kirit . H Shah

(DIRECTOR)

ॲरिस्टॉटल या विचारवंताने साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे असे म्हटले आहे. ॲरिस्टॉटलच्या या विधानाची प्रचिती 'साहित्यबंध' हे पुस्तक वाचताना येते. आजच्या जागतिकीकरणातही वाङ्मयनिष्ठा जोपासणाऱ्या व वृद्धिंगत करणाऱ्या लेखकांत वाढ होत आहे. या लेखकांजवळ असणारे साहित्याविषयीचे आत्मभान अचंबित करणारे आहे. वर्तमानातल्या प्रश्नांना भिडण्याचे व या प्रश्नांचे सखोल चिंतन करणारे लेखनबळ त्यांच्या कलाकृतीतून जाणवते. सामाजिक मूल्यभान अधोरेखित करून मानवी जगण्याचा शोध घेण्याचं काम ही लेखक मंडळी करताना दिसून येतात. मानवी भाव–भावनांचे विविध पैलू व जगण्यातील नैतिकता हरवू न देणाऱ्या या लेखकांच्या कलाकृतीची आशयघन चर्चा व साहित्य चिंतन डॉ. सतीश कामत यांच्या 'साहित्यबंध' या पुस्तकात अनुभवता येते. नाटक, कथा, कविता, प्रवासवर्णन या वाङ्मय प्रकारांची संरचना, घटक आणि वैशिष्ट्याची मांडणी 'साहित्यबंध' मध्ये आहे. हा 'साहित्यबंध' वाचणाऱ्यांना व लिहिणाऱ्यांना अधिक जवळ आणेल, यात शंका नाही.

डॉ. धनाजी गुरव
अध्यक्ष
मराठी अभ्यास मंडळ, मुंबई विद्यापीठ

डॉ. सतीश कामत

- कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाटयेथे सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत.
- विविध वृत्तपत्रे व नियतकालिकांतून ललित व संशोधनपर लेखन प्रसिद्ध.
- दलित-ग्रामीण साहित्यः चिंतन आणि आस्वाद, दलित आत्मकथनांतील व्यक्तिरेखा, अवकाळी पावसाच्या निमित्ताने, मालवणीतल्या वाटा, साहित्यःआशय आणि आविष्कार हे ग्रंथ प्रसिद्ध
- कोकण मराठी साहित्य परिषद व दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभेच्या पुरस्काराने सन्मानित.

शब्दालय प्रकाशन

00350
9 788194 417637

साहित्यबंध
डॉ. सतीश कामत
शब्दालय प्रकाशन

19-20

साहित्यबंध

संपादक
डॉ. सतीश कामत

कथाबंध
काव्यबंध
नाद अंतरीचा
सिगारेट्स
सत्यशोधक
कुंपणापलिकडचा देश

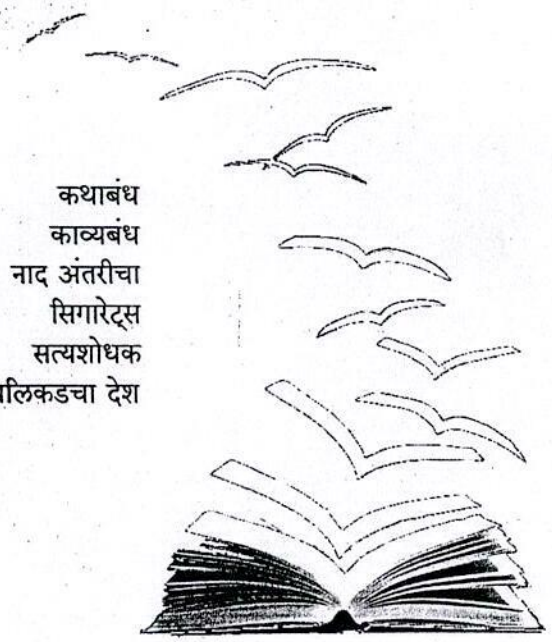

शब्दालय

Sahityaband/ Smiksha
Editor : Dr. Satish kamat

साहित्यबंध
संपादक : डॉ. सतीश कामत

- © सर्व हक्क सुरक्षित

- प्रकाशक :
  सुमती लांडे
  शब्दालय प्रकाशन
  पोस्ट बॉक्स नं. १०, वॉर्ड नं. ७
  श्रीरामपूर - ४१३ ७०९
  मोबाईल- ९८२२००८७९६, ९८२२५२५४४४

- मुखपृष्ठ रचना : शाल्मल

- प्रकाशन क्रमांक : ५४१
  पहिली आवृत्ती : डिसेंबर २०१९

- अक्षर जुळणी : अक्षर कॉम्प्युटर्स,
- मुद्रक : स्मिता प्रिंटर्स

- मूल्य: ३५० रुपये

ISBN: 978-81-944176-3-7

email-shabdalaya@gmail.com
www.shabdalaya.com www.facebook.com/shabdalaya
Bookganga, Flipkart, Amazon Kindle

या वेबसाईटवर पुस्तके व ई-बुक्स ऑनलाईन खरेदीसाठी उपलब्ध

साहित्याचा बंध निर्मिणाऱ्या
तमाम साहित्यिकांना...

११.

काव्यबंध मधील दलित जाणिवेचे कवी व त्यांची कविता

डॉ. सतीश कामत

मराठी कवितेतील एक महत्त्वाचा आविष्कार म्हणजे दलित जाणिवेची कविता होय. अभावग्रस्त आणि अपमानास्पद जीवन वाट्याला आलेल्या संवेदनशील दलित तरुणांनी अस्पृश्यता, अन्याय, विषमता, हिंदूधर्मसंस्कृती विरुद्ध विद्रोह, वंचित- उपेक्षितांचे जगणे - भोगणे शब्दबद्ध करायला सुरुवात केली. त्यातूनच दलित जाणिवेची कविता आकाराला आली. ठसठसणारी वेदना मांडताना सनातन व्यवस्थेविरुद्ध चीड निर्माण होणे स्वाभाविक होते. पहिल्या पिढीतील कवींनी वेदना, विद्रोह अधोरेखित केला आहे. निर्दयी व्यवस्थेने दलित समाजाला वर्षानुवर्ष गुलामीत ठेवले. इथल्या धर्ममार्तंडांनी त्यांचे माणूसपण नाकारले. कोंडवाड्यात कोंडून जितेपणी दलितांना मरण यातना भोगायला लावले. अशा या भरडलेल्या, चिरडलेल्या आणि पिढ्यानपिढ्या कोंडलेल्या शोषितांचे चित्रण दलित कवींनी केले आहे. आज दलित जाणिवेच्या कवितेने मराठी काव्य प्रांतात स्वतःचे वेगळेपण सिद्ध केलेले आहे. अस्पृश्यतेचे चटके, भोगलेले दुःख, अठराविश्व दारिद्र्य, वाट्याला आलेले अनुभव, प्रस्थापितांनी केलेले शोषण, रूढी-परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धा, लाचारी हे अनेकविध पेच अभिव्यक्त करण्याच्या गरजेतून ही कविता निर्माण झाल्याची दिसून येते. शिवाय आधुनिक काळातील जातीव्यवस्थेचे बदललेले स्वरूप, खाउजा संस्कृतीने दलितांपुढे निर्माण झालेले विविध प्रश्न मांडण्यात ही दलित जाणिवेची कविता अग्रेसर राहिलेली दिसते.

'काव्यबंध' या संपादित काव्यसंग्रहात दलित जाणिवेने काव्यलेखन करणाऱ्या अनेक कवींचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यातील काही ठळक कवींच्या कवितांचा परामर्श प्रस्तुत लेखात घेतला आहे. हे सर्व कवी वर्तमान वास्तवाला

भिडण्याबरोबरच मानवी जीवनातील कुरुपता आणि निरनिराळे ताण-तणाव मांडतात. त्यामुळे या दलित जाणिवांच्या कवितांना वैश्विक स्तर प्राप्त झालेला आहे. त्यादृष्टीने खालील कवी व त्यांच्या कवितांचा स्थूल स्वरूपात परिचय करून घेता येईल.

नारायण सुर्वे यांनी उपेक्षित वर्गाचा व्यथा-वेदना आपल्या कवितांतून मांडल्या आहेत. त्यांनी 'ऐसा गा मी ब्रह्म' (१९६२), 'माझे विद्यापीठ' (१९६६), 'जाहीरनामा' (१९७५), 'नव्या माणसाचे आगमन' (१९९५) हे कवितासंग्रह लिहिले आहेत. उपेक्षित वर्गात जन्म घेऊनही सुर्वे यांच्या कवितेने स्वतःचे वेगळेपण जपलेले आहे. जे ते जगले आणि जे त्यांनी अवतीभोवती पाहिले त्यातून त्यांच्या कवितेचा जन्म झालेला आहे. त्यांची कविता ही लढाऊ बाण्याची आहे. क्रांतीची उपासना करणारी आहे. नारायण सुर्वे जरी उपेक्षित-दलित स्तरात जन्मलेले असले तरी साम्यवादी विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर अधिक जाणवतो. मार्क्स व एंगल्सच्या विचारसरणीवर त्यांची जडणघडण झालेली आहे. सामाजिक आणि आर्थिक विषमता हे दोन्ही पैलू त्यांनी अभिनिवेशाने कवितेतून मांडले आहेत.

प्रस्तुत संग्रहात नारायण सुर्वे यांची **'चार शब्द'** ही कविता समाविष्ट केली आहे. काळजात सलते तेच शब्दरूप घेऊन बाहेर पडते, असे स्वतः सुर्वे यांनीच म्हटले आहे. या दुनियेत जगणे तितके सोपे नाही. अनेक दुःखभोगांना सामोरे जावे लागते. दारिद्र्य आणि भुकेशी सामना करावा लागतो. अपमान आणि छळ सोसावा लागतो. ते लिहितात,

''थोडे साहिलेले, पाहिलेले, जोखिलेले आहे
माझ्या जगाची एक गंधवेणाही त्यात आहे
केव्हा चुकलो, मुकलो, नवे शिकलोही आहे
जसा जगत आहे मी तसाच शब्दात आहे ''

चैत्रमासातल्या उन्हासारखे दारिद्र्य सोसावे लागत असले तरी आणि भाकरीच्या प्रश्नाने भेडसावले असले तरी सुर्वे खचून गेले नाहीत. 'कामगार आहे मी तळपती तलवार आहे' असे ते सांगतात. आज श्रमाला प्रतिष्ठा उरलेली नाही. मानवी मूल्ये पायदळी तुडवली जात आहेत. गरिबांचे शोषण होत आहे. सर्वसामान्य दलित, वंचित, कामगार वर्ग दुःखी आहे. त्यांना कोणी वाली उरला नाही. अशा परिस्थितीत कष्टकरी - कामकरी जनता अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवल्याशिवाय राहणार नाही, असे कवीला वाटते. म्हणूनच माणसाची श्रम प्रतिष्ठा धुळीला मिळवणाऱ्या आणि मानवतेला पायदळी तुडवणाऱ्या शक्तिविरुद्ध विद्रोह पुकारण्याचा गुन्हा करणार असल्याचेही कवीने नमूद केलेले आहे. सुर्वे यांची ही कविता त्या दृष्टीने आश्वासक वाटते. भालचंद्र फडके म्हणतात, ''सुर्वे गतकाळातील दुःखे, अपमान, छळ, अन्याय इत्यादीचे चित्रण करण्यापेक्षा भविष्यावर श्रद्धा ठेवून आहेत म्हणून त्यांची

कविता सूर्यप्रकाशाला सामोरी जाते''[१] फडके यांचे हे मत योग्य असून सुर्वे यांची कविता जीवनसंघर्षाला अधोरेखित करणारी आहे. कवी एकटा नाही. कष्टकऱ्यांच्या, श्रमजीवीच्या अगतिकतेचा फायदा आता घेता येणार नाही. संघटितपणे आता ते शोषण करणाऱ्याविरुद्ध चाल करतील आणि म्हणून कवी सावध होण्याचाही सल्ला देतो आहे. 'श्रमणाऱ्याचा सूर्य सांगाती आहे' असे म्हणणारे सुर्वे मानवत्वाची प्रतिष्ठा हेच सर्वोच्च मूल्य मानणारे आहेत. घाम गाळून ऊर फुटेस्तोवर कष्ट करूनही पोटभर अन्न मिळत नाही. अन्यायाची शृंखला तर संपतच नाही. या छळाच्या कहाण्यांना शब्दरूप देण्याचा, शोषित पीडितांच्या दुःखाना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न सुर्वे यांनी केलेला आहे. अर्थात सुर्वे यांची कविता केवळ वेदना व्यक्त करून थांबणार नाही तर तिने क्रांतीची मशाल हाती घेतली आहे.

'गोलपीठा' या काव्यसंग्रहामुळे नावारूपाला आलेल्या **नामदेव ढसाळ** यांनी 'मूर्ख म्हाताऱ्याने डोंगर हलवले', 'तुही इयत्ता कंची', 'आमच्या इतिहासातील एक अपरिहार्य पात्र प्रियदर्शनी', 'खेळ', 'गांडू बगीचा', 'मी मारले सूर्याच्या रथाचे सात घोडे', 'तुझे बोट धरुनी चाललो आहे', 'आंधळे शतक - मी भयंकराच्या दरवाजात उभा आहे', 'या सत्तेत जीव रमत नाही' आदी काव्यसंग्रह लिहिले आहेत. ढसाळांच्या कविता सामाजिक विषमतेवर घणाघात करतात. प्रस्थापित समाजाने दलितांना दिलेली अमानुष वागणूक त्यांना अस्वस्थ करते. देवधर्म, रूढी, अंधश्रद्धा, संस्कृती यांच्या नावाखाली दलितांना छळले आहे. हेच आकलन ढसाळ कवितेतून मांडतात. दमनकारी व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह पुकारतात आणि स्वातंत्र्य, समतेची मागणी करतात. त्यावेळी त्यांनी पेरलेल्या शब्दाशब्दातून सामाजिक विद्रोह प्रकटल्याचे जाणवते.

'काव्यबंध' या संपादित काव्यसंग्रहात ढसाळांची **'आत्ता'** ही कविता निवडलेली आहे. इथल्या समाजव्यवस्थेने माणुसकीची घोर विटंबना केली. हजारो वर्षापासून दलितांच्या वाट्याला दुःख आणि अवहेलना आली आहे. या वेदना आजवर सहन केल्या, परंतु यापुढे ते शक्य नाही. माणसाचे माणूसपण नाकारणाऱ्या या संस्कृतीलाही विसर्जित केले पाहिजे, असे ढसाळांना वाटते. म्हणूनच ते म्हणतात,

''सूर्याकडे पाठ फिरवून त्यांनी शतकांचा प्रवास केला
आता अंधारयात्रिक होण्याचे नाकारलेच पाहिजे''

मानव मुक्तीचे आंदोलन सुरू करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांविषयी प्रखर निष्ठा ढसाळांच्या कवितेतून प्रत्ययाला येते. नशीब हेच सर्व दुःखाचे कारण आहे. म्हणून 'ठेविले अनंते तैसेची रहावे', जे जे वाट्याला येईल ते ते भोगावे. तक्रार न करता जगावे. ही हतबल धारणा उराशी बाळगून दलित समाज जगत राहिला. परंतु हा दुःखाचा प्रवास संपायला तयारच नव्हता. स्वतःच्या फायद्यासाठी दलितांचे शोषण विषमतावाद्यांनी केले. भूपती-भुदेव हेच स्वामी. बाकी सर्व दास.

असे मानणाऱ्या सामंती समाजरचनेला डॉ. आंबेडकरांनी हादरे दिले. त्यांनी मानवमुक्तीचे आंदोलन सुरू केले. ईश्वर, आत्मा, पुनर्जन्म आदी भाकड गोष्टींना त्यांनी स्पष्टपणे नकार दिला. हजारो वर्ष चालत आलेली विषमतावादी समाजरचना अन्यायाची आहे. याची जाणीव डॉ. आंबेडकर यांना झाली म्हणूनच त्यांनी माणसाला महान मानले. शतकांचा प्रवास करणाऱ्या अंधारयात्रिकांची कणव ढसाळांच्या उरात आहे. अंधाराच्या खंदकातून बाहेर काढणाऱ्या महामानवाविषयी ते म्हणतात,

''सूर्यफुले हाती ठेवणारा फकीर हजारो वर्षानंतर लाभला
आता सूर्यफुलासारखे सूर्योन्मुख झालेच पाहिजे''

अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांबद्दल मनात असणारी कृतज्ञतेची भावना ढसाळ यांनी व्यक्त केली आहे. ढसाळांची कविता म्हणजे वाऱ्याची हळुवार झुळूक नाही, तर ते सोसाट्याचे वादळ आहे. वर्षानुवर्षे अन्याय सहन केलेल्या समाजाच्या मनात स्फुल्लिंग चेतवणारी अशी ढसाळांची 'आत्ता' ही कविता आहे.

भुजंग मेश्राम यांनी दलित साहित्य आणि आदिवासी साहित्य यातील अंतर संबंधाबाबत अत्यंत स्पष्ट भूमिका घेऊन लेखन केलेले आहे. 'उलगुलान' या आपल्या काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी दलित आदिवासी चळवळीतून आपले व्यक्तिमत्त्व घडल्याचे सांगितले आहे. महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेतून लेखनाची ऊर्जा मिळते, असेही त्यांनी सांगितले आहे. यावरून त्यांची दलित-आदिवासी चळवळीशी असलेली बांधिलकी स्पष्ट होते.

'युनोत पाणी' ही 'अभुज माड' या काव्यसंग्रहातील एक लक्षणीय कविता आहे. पाणी ही माणसाच्या मुलभूत गरजेपैकी एक आहे. पाणी म्हणजे जीवन, असे म्हटले गेले आहे. पाण्यासाठी अनेक मोठे लढे झाल्याचे ऐकण्यात आहे. खरे तर पाणी हे निसर्गाने निर्माण केले आहे. त्यावर सर्वांचा समान अधिकार आहे. असे असतानाही काही सनातन्यांनी दलित-आदिवासींना मात्र या पाण्यापासून वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न केला. गाई-गुरे आणि कुत्री-मांजरे ज्या पाण्याला तोंड लावू शकतात, त्या पाण्याला साधा स्पर्श करण्याची परवानगी दलित अस्पृश्यांना नव्हती. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करावा लागला. इथल्या जातिव्यवस्थेमुळे अस्पृश्यांना पाण्याच्या मुख्य स्त्रोतापासून पाणी घेण्यास मज्जाव केला गेला होता. ही परिस्थिती फारशी बदलली नसल्याचे कवीचे निरीक्षण आहे. देश प्रगत झाला. अनेक शोध लावले गेले. तंत्रज्ञानाने क्रांती केली. परंतु आजही पाण्यासाठीचा लढा मात्र संपलेला नाही. प्रस्तुत कवितेची सुरुवात या प्रश्नाची भयावह स्थिती स्पष्ट करते. कवी म्हणतो,

''अंतराळातल्या उपग्रहाने धाडला मेसेज
पाणी आपल्या नियंत्रणाबाहेर गेले''

आजवर अनेक चर्चा, परिसंवाद झाले. कायदेही करून झाले. पाणवठ्यावर पाणी भरण्यास प्रतिबंध करणे हा गुन्हा ठरला. पण माणसाच्या डोक्यातली विषमता मात्र नष्ट झाली नाही. माणसाच्या मनातील भेदाची जळमटं निघाली नाहीत. अनेक प्रयत्न करून झाले पण दलित आदिवासींना माणूस मानले नाही. कवी पाण्याने प्रतिसाद नाकारल्याचे सांगत असला तरी, इथल्या सनातनी माणसानेच हा प्रतिसाद नाकारलेला आहे.

भारतातील विषमतावादी समाजरचना ही नैसर्गिक नाही तर ती स्वार्थाने आकाराला आलेली आहे. हा स्वार्थ इतका पराकोटीचा आहे की, ज्या पाण्याला आपण जीवन म्हणतो त्या पाण्याशी इथे प्रस्थापीत खेळत आहेत. त्यासाठी प्रसंगी वेद, उपनिषदे आणि धर्मग्रंथाचे दाखले दिले जातात. ही स्वार्थलोलूप वृत्ती, शोषक वृत्ती वेळीच थांबली तर ठीक. अन्यथा प्रलय अटळ आहे, असेही कवी सांगतो. माणसाने माणूसपण जपले पाहिजे. बंधुभाव आणि समतेने वागले पाहिजे. कदाचित हेच आपण विसरलोय म्हणून कवी म्हणतो,

''बहुदा सुसंस्कृत होण्यात चुकलंय
इतकं की, युनोत पाणी घुसलं''

पाणी या अतिशय महत्त्वाच्या प्रश्नावर भुजंग मेश्राम यांनी उपरोधिक शैलीत मांडणी केली आहे. निसर्गाची देण असलेल्या पाण्यावरूनही इथे प्रचंड शोषण केले गेले आहे. हे सर्व पाहता ''शोषणाच्या भूतकालीन संदर्भाची स्वच्छ जाण, आपल्या उत्थानाच्या विचारपरंपरेचे भान, आपल्या जगण्याचा अत्यंत भेदक असा तपशील, प्रतिमा निर्मितीची लक्षणीय अशी शक्ती, बिनधास्तपणा, उत्कटपणा आणि या देशातील दुःखकुलाशी नैष्ठिक बांधिलकी ही भुजंग मेश्राम यांच्या कवितेची सुंदर वैशिष्ट्ये आहेत.''[२] हा डॉ. यशवंत मनोहर यांनी दिलेला अभिप्राय नेमका असून विश्वव्यापक बनलेल्या पाणीप्रश्नाला असलेले इतरही कंगोरे अगदी सूचक शब्दात कवीने प्रस्तुत कवितेत मांडले आहेत.

अरुण काळे हे आंबेडकरी चळवळीतील कार्यकर्ते आणि लक्षवेधी कवी आहेत. त्यांचे 'रॉक गार्डन' (१९९३), 'सायरनचे शहर' (१९९७), 'नंतर आलेले लोक' (२००६), 'ग्लोबल गावकुस' (२००८) हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. नव्वद नंतर मराठी कवितेला समृद्ध करणारा हा एक सशक्त कवी म्हणून अरुण काळे ओळखले जातात. जागतिकीकरणाच्या फेऱ्यात सापडलेल्या आणि विकासापासून कोसो दूर राहिलेल्याचा जगण्या-मरण्याचा संघर्ष ते आपल्या कवितेतून मांडतात. त्यांच्या काव्य लेखनाचे विषय सांगताना डॉ. अशोक इंगळे म्हणतात, ''जागतिकीकरणाच्या या अत्यंत जटिल प्रक्रियेकडे अरुण काळे आपल्या आंबेडकरी प्रज्ञाचक्षूतून पाहत असल्यामुळे 'आहे रे आणि नाही रे' वर्गाचा भारत आणि इंडियातील

लोकांच्या जगण्याचा सूक्ष्म गुंता आपल्या कवितेत ताकदीने रेखाटू शकले.''[३] डॉ. इंगळे यांचे मत अतिशय योग्य आहे. कारण जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली आणि या देशातील दलित, आदिवासी, भटके-विमुक्त यांचे जगणे अंतर्बाह्य बदललेले. खाउजा संस्कृतीमुळे आलेली सामाजिक विषमता हा अरुण काळे यांच्या कवितेचा मुख्य गाभा आहे.

'काव्यबंध' संग्रहातील **'दारासमोरचे देव'** ही अरुण काळे यांची कविता ग्लोबल वर्तमानाची नस पकडणारी आहे. काळ बदलला पण इथल्या बहुजन वर्गाची उपेक्षा, अवहेलना मात्र थांबलेली नाही. खरेतर ज्यांना अस्पृश्य, दलित, आदिवासी म्हणून हेटाळले गेले, तेच इथले मूळनिवासी आहेत. ही आदिम संस्कृती याचा पुरावा आहे. हा इतिहास कधी उजेडात आलाच नाही. कवी म्हणतो,

''आमच्या दारासमोर काही
दगडी चिरे असून त्यात
मूर्ती कोरलेल्या आहेत
मी बापाला विचारलं, 'आपण गावाबाहेर
अन् हे देव म्हणजे काय?'
तर तो म्हणाला, 'अरे हा आपला इत्यास हाये
जो कुणी कागदावर नाय लिवला''

जातीव्यवस्था आणि त्यातून निर्माण झालेला जातिभेद अरुण काळे यांच्या कवितेतून प्रत्ययास येतो. त्यांच्या कवितेत वेदना सर्वत्र पसरलेली आहे. जग बदलले पण समाजातील विषमता मात्र बदललेली नाही. इथला अस्पृश्य, शोषित, वंचित घटक अस्पृश्यतेचा बळी ठरतो आहे. पूर्वी इथले मूळनिवासी शूर होते. मात्र पुढे या व्यवस्थेने या मूळनिवासींना गुलामीत लोटले. पण याविषयी कवी बापाला विचारतो तेव्हा बाप म्हणतो,

''धोकेबाजी ! एका मूर्तीतला पुरुष ढाल-तलवार
घेऊन उभा आहे, आधीपासून आपण लोक सेवा करणारे
असतो तं मूर्तीच्या हातात झाडू पाटी असायला पायजे''

परंतु शतकानुशतके जातीय द्वेषावर पोसलेल्या या सनातन व्यवस्थेने दलित आदिवासींचा विश्वासघात केला. स्त्रियांनाही शूद्राहून शूद्र मानले. स्त्रियांचे शोषण केले. विषमताजन्य समाजरचनेने बहाल केलेले हे जातीयतेचे दुःख पूर्वजांच्याही वाट्याला आले. या जातीय मनोवृत्तीत तसूभरही फरक पडला नसल्याचे काळे यांचे निरीक्षण आहे. काळे यांची कविता एकाबाजूला समाज व्यवस्थेच्या विरोधाभासावर भाष्य करते तर दुसऱ्या बाजूला आदिम काळापासून ठसठसणाऱ्या अस्पृश्यतेच्या वेदनेला शब्दबद्ध करते. थोडक्यात काळे यांच्या कवितेने दलितत्त्वाच्या

वेदनेचा वैश्विक स्वर मुखर केला आहे, असे म्हणता येते.

लोकनाथ यशवंत हे नव्वदोत्तर मराठी कवितेतील एक महत्त्वाचे नाव आहे. 'आता होऊन जाऊ द्या' (१९८९), 'आणि शेवटी काय झाले' (१९९५), 'पुन्हा चाल करुया' (२००१) हे त्यांचे कवितासंग्रह आहेत. प्रस्तुत संग्रहातील **'नफीसा'** ही कविता 'आता होऊन जाऊ द्या' मधून घेतलेली आहे. 'आता होऊन जाऊ द्या' या शीर्षकातूनच कवीचा बंडखोर स्वभाव प्रत्ययाला येतो. नव्वदोत्तर दलित कवींमध्ये स्वतःचा वेगळा ठसा उमटवणारा हा कवी आहे. त्यांच्या कवितेचा आशय एक प्रकारे आत्मकथेचे रूप धारण करतो. भोगलेल्या दुःखाचा हिशेब मांडणारी आणि लाचारी, अगतिकता व दुर्बलतेचा समूळ नाश करू पाहणारी अशी कविता लोकनाथ यशवंत यांनी लिहिलेली आहे. दलितांचा आणि स्त्रियांचा अमानुष छळ करणारी प्रस्थापित व्यवस्था उद्ध्वस्त करण्याचा इशारा त्यांची कविता देते. इथले जात वास्तव भयंकर आहे. धर्माच्या नावाखाली इथे माणसाच्या जगण्याशी खेळले जाते. म्हणून माणसाला महान मानणारे बुद्धाचे तत्त्वज्ञान कवीला श्रेष्ठ वाटते. थोडक्यात लोकनाथ यशवंत यांच्या कविता मानवमुक्तीचा उद्घोष शकणाऱ्या आहेत असे म्हणता येते.

लोकनाथ यशवंत यांची **'नफिसा'** ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण कविता आहे. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांना या कवितेचे स्वरूप विधानासारखे वाटते. काही विधानांची मिळून ही कविता बनली आहे. गद्य-पद्य अशा सरमिसळीतील ही विधाने कवितेला मात्र चिंतनशील बनवतात. डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, ''लोकनाथ यांची कविता वाचताना एखाद्या जिव्हाळ्याचा मित्र आपल्याशी संवाद करतो आहे, असे सारखे जाणवत राहते.''[४] खालील ओळी पाहिल्यास याचा प्रत्यय येतो.

''नफिसा हा धर्म संस्कृतीच्या जुनाट प्रदेश सोडून चाललीस
हे ऐकून बरे वाटले''

अशी प्रस्तुत कवितेची सुरुवात आहे. निरोपाच्या वेळी बोलावे तशी या कवितेची मांडणी आहे. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''त्याप्रमाणे, लोकनाथ यशवंत यांची कविता शब्दबंबाळ आणि प्रतिमा, प्रतिकांमध्ये अडकून पडताना दिसत नाही. ती साध्या सरळ भाषेतून व्यक्त होते. त्यामुळे ती क्लिष्ट व दुर्बोध वाटत नाही.''[५] एकंदर लोकनाथ यशवंत यांची कविता ही थेट काळजाला भिडते. साध्या साध्या रुपकाद्वारे ही कविता वाचकाला अस्वस्थ करते, त्यांच्या मनात कार्यप्रवणता निर्माण करते असे म्हणता येते.

ज्या धर्मने आणि संस्कृतीने स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार केला त्या धर्म संस्कृतीला 'नफिसा'ने नाकारल्याचे पाहून कवीला समाधान वाटते. नफीसने गोंधळून जाऊ नये. स्वार्थांध माणसाने सांगितलेल्या कोणत्याच तत्त्वज्ञानावर तिने विश्वास

ठेवू नये. या देशातील संस्कृतीने स्त्री शूद्रांना नेहमीच पायदळी तुडवले. केवळ त्यांच्यावर अधिकार गाजवला. त्यांच्या उपभोग घेतला. स्त्रियांना कधी देवत्व बहाल केले, तर कधी तिला चंचल, निर्बुद्ध म्हणून हिणवले. अशा या दुहेरी व्यवहार करणाऱ्या पुरुषी व्यवस्थेपासून सावध राहण्याचा सल्ला लोकनाथ यशवंत यांनी दिलेला आहे. अर्थात प्रस्थापितांशी झगडताना, धर्माच्या ठेकेदारांशी संघर्ष करताना जर 'थकलीस तर बोधिवृक्षाखाली निसंकोच आराम फर्माव.' असेही कवीने सांगितले आहे. कारण बुद्धाचा धम्म हा मानवतेचा पुरस्कार करणारा आहे. तिथे स्त्री-पुरुष असा भेद नाही. समतेचा संदेश बुद्धाने दिलेला आहे. म्हणूनच बुद्ध हाच खरा तारणहार आहे, असे कवीला वाटते. थोडक्यात 'नफीसा'च्या माध्यमातून स्त्री शूद्रांच्या दुःखभोगाला इथली सनातन संस्कृतीच जबाबदार आहे, अशी जाणीव या कवितेत प्रकटली आहे. ही कविता मानवतेचा जागर मांडते तर विद्रोहाची मशालही चेतवण्याचा प्रयत्न करते.

''नफिसा, मी काही काळ या दगडाच्या प्रदेशातच
हाडामांसाच्या जिवंत मूर्ती कोरण्याचा प्रयत्न करतोय''

या काव्यपंक्ती कवीच्या मनातील आशावाद स्पष्ट करतात. विषमतावादी शोषक व्यवस्थेने माणूसपण गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न होतोय. अशावेळी भविष्यातील जगणे बळकट करण्यासाठी प्रबोधन आणि संघर्षाची गरज कवीने व्यक्त केली आहे.

ज्या दलित कवींनी शब्दांचा शस्त्रासारखा वापर केला त्यापैकी **त्र्यंबक सपकाळे** हे एक महत्त्वाचे कवी आहेत. विद्रोहालाच त्यांनी दलित अभिव्यक्तीचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले. स्वतः सपकाळे यांना लहानपणी अपमानजनक वागणूक मिळालेली आहे. अस्पृश्यतेचे चटक्यांनी त्यांचे आयुष्य पोळून निघालेले आहे. असे संघर्षमय आयुष्य जगलेला कवी विद्रोहाची, नकाराची भाषा बोलू लागला तर नवल वाटत नाही. त्यांनी आणि त्यांच्या समाजाने पावलोपावली भोगलेल्या दुःखाचे चित्रण त्यांच्या कवितेतून आले आहे.

प्रस्तुत संग्रहातील **'स्वागत'** ही अतिशय लहान पण व्यापक अर्थ स्पष्ट करणारी कविता आहे. माणसामाणसात भेद निर्माण करणाऱ्या संस्कृतीची पोल-खोल कवी करतो आहे. सनातन संस्कृती म्हणजे मानवतेला लागलेली कीड आहे. दलित - उपेक्षितांना माणूस म्हणून जगणे या संस्कृतीने नाकारलेले आहे. संस्कृतीच्या ठेकेदारांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी वर्णाची निर्मिती केली. धर्माधर्मात तेढ निर्माण केले. जातीजातीमध्ये भांडणे लावली. निसर्गाची निर्मिती असलेल्या पाण्यापासून वंचित ठेवले. कुत्र्या - मांजरांना अंगाखांद्यावर खेळवणाऱ्या या सनातन्यांना दलितांची - उपेक्षितांची सावली मात्र चालत नाही. साध्या स्पर्शानेही ते विटाळतात. कवीला

या बुरसटलेल्या विचारांचा राग येतो. उपरोधिक शैलीत कवी लिहितो,

''चातुर्वण्याचे स्वागत असो !
धर्मांधतेचे स्वागत असो !
जातीयतेचे स्वागत असो !
विषमतेचे स्वागत असो !
काळ्या-गोऱ्यांचे स्वागत असो !
हे पशु-पक्ष्यांनो, हिंस्त्र पशूंनो
तुमचे मात्र स्वागत करता येत नाही !
कारण
तुमचा पाणवठा अलग अलग नाही.''

कवीच्या मनातील खदखद, जळजळ या लहानशा कवितेत ताकदीने एकवटलेली आहे, असे म्हणता येते. डॉ. योगेंद्र मेश्राम म्हणतात त्याप्रमाणे, ''माणसाने माणसाची छळ-विटंबना करण्यास, पिळवणूक करण्यास सांगणाऱ्या या संस्कृतीला, समाज प्रवृत्तीला ह्या कवीमनाने आपल्या कवितेतून 'सुरुंग' लावला आहे.''[६] थोडक्यात कवी त्र्यंबक सपकाळे व्यथा-वेदना व्यक्त करतात. त्याचबरोबर व्यवस्थेविरोधातील चीड, क्रोधही मांडतात असे म्हणता येते.

शशिकांत हिंगोणेकर यांचे 'युद्ध सुरू आहे', 'अंतर्भेदी', 'कवितेची दिवस', 'बेट बंद भावनेचे', 'नवे स्वगत' 'छलचक्र', 'मोकळे आकाश' इ. काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'काव्यबंध'मध्ये हिंगोणेकर यांची **'आसक्तीच्या मनाला'** ही कविता समाविष्ट केली आहे. दुःखाचे मूळ तृष्णा आहे. तृष्णा म्हणजे आसक्ती. दुःख दूर करायचे असेल तर तृष्णामुक्त होणे आवश्यक आहे. परंतु तृष्णामुक्त सहजासहजी होता येत नाही. त्यासाठी स्वयंप्रकाशित व्हावे लागते. बुद्ध तत्त्वज्ञान आत्मसात करावे लागते. कवी म्हणतो,

''तू देतोस
एक दिव्य प्रकाश
माझ्या डोळ्यांना
आणि अत्त दीप होतो मी...''

तृष्णामुक्त व्हायचे असेल तर आर्यसत्ये समजून घ्यावी लागतील. आर्यसत्ये म्हणजे बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा मुख्य सिद्धांत होय. जगात सर्वत्र दुःख भरून राहिले आहे. हे दुःख अनेकविध कारणांनी मनुष्याच्या वाट्याला येते. असे असले तरी या दुःखाचे निवारण करता येते. त्यासाठी सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वचन, सम्यक कर्म, सम्यक आजिविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति, सम्यक समाधी या आष्टांगिक मार्गाची मदत होते 'आणि तृष्णा मुक्तीचे विश्व कवेत घेता

येते.' म्हणून कवी सखीला बौद्ध धम्माच्या वाटेवर सोबत येण्याचे आवाहन करतो. खरे तर तमाम दलित बांधवांनाच हे आवाहन आहे. आंबेडकरवाद हे एक धारदार शस्त्र असून ते जाणीवपूर्वक वापरायला हवे, याचे भान कवीला आहे. म्हणूनच पारंपारिक हिंदू मानसिकतेच्या प्रतिमांचा वापर टाळून कवीने बौद्ध धम्म संस्कृतीतील नव्या संकल्पना, प्रतिमा वापरल्याचे दिसते. प्रस्तुत कवितेत वापरलेल्या बौद्ध प्रतिमांतून कवीचा जीवनविषयक दृष्टिकोन, वैचारिक भूमिका आणि मानवी मूल्यांचे भान कसे आहे, याचा प्रत्यय येतो.

वाहरू सोनवणे यांचे 'गोधड' (१९८७), 'रोडाली' (२०१४) हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. प्रस्तुत संग्रहातील त्यांची **'स्टेज'** ही कविता 'गोधड' मधील आहे. दलित-आदिवासींकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलावा. समता, प्रेम आणि विश्वासाचे वातावरण तयार व्हावे. माणसाला माणूस म्हणून वागवले जावे, अशी माफक अपेक्षा सोनवणे यांची आहे. कवी म्हणतो,

''आम्ही स्टेजवर गेलोच नाही
आणि आम्हाला बोलावलंही नाही.
बोटाच्या इशाऱ्यांनी आमची पायरी आम्हाला दाखवून दिली''

कितीतरी भयानक समाजवास्तव कवीने येथे मांडले आहे. ज्या दलित, आदिवासी, उपेक्षित समाजाला सभ्यतेच्या आणि तथाकथित संस्काराच्या नावाखाली मागास ठेवले गेले, ज्या समाजाचे वर्षानुवर्षे शोषण झाले, त्या समाजाचे जगणे भोगणे कवी मांडण्याचा प्रयत्न करतो आहे. प्रस्थापितांनी दलित-आदिवासींना सत्तेपासून नेहमी दूर ठेवले. त्यांना मोक्याच्या ठिकाणी जाऊ दिले नाही. उलटपक्षी दलित-आदिवासींच्या दुःखाचा बाजार मांडला. पिढ्यानपिढ्या ठणकणाऱ्या वेदना मात्र त्यांनी कधीच दूर केल्या नाहीत. कवी म्हणतो,

''आमचे दुःख आमचेच राहिले
कधीच त्यांचे झाले नाही...''

खरेतर षडयंत्र करून दलित आदिवासींना कायम दुःखात लोटण्याचे काम इथल्या व्यवस्थेने केले आहे. स्वातंत्र्य मिळून अर्धशतक उलटले पण इथला दलित - आदिवासी मात्र जाचातून मुक्त झाला नाही. समाजातील भेदभाव दिवसेंदिवस कसा गडद होत चाललेला आहे, याचे सूचक चित्रण या कवितेत कवीने केले आहे. जे शोषित, पीडित आहेत त्यांच्यावरच इथे सातत्याने अन्याय, अत्याचार होतो. जर कुणी न्यायाची अपेक्षा केली तर त्याचे कान धरून दम भरला जातो. पण ही दडपशाही फार काळ सहन करून चालणार नाही. जे स्टेज आजवर कधीच मिळाले नाही, ते मिळवण्यासाठी प्रसंगी संघर्ष करण्याचे सूतोवाच कवीने प्रस्तुत कवितेत केले आहे.

अविनाश गायकवाड या कवीने 'जंजाळ' (१९९९) आणि 'अजूनही अस्वस्थ रोहिणी' (२००८) या दोन काव्यसंग्रहामुळे स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. आवर्तात सापडलेल्या दलित कवितेला बाहेर काढण्याचे काम काही अंशी अविनाश गायकवाड यांनी केले आहे. त्यांची कविता शोषित- पीडित माणसाची आहे. दलितत्त्वाची मर्यादा ओलांडून तिने वैश्विक स्तर गाठला आहे. कवी गायकवाड यांच्या प्रयत्नामुळे आंबेडकरी कवितेला एक नवा आयाम प्राप्त झाल्याचे निदर्शनास येते. प्रस्तुत संग्रहात त्यांच्या **'मातीचं भंड पडो'** या कवितेचा समावेश केला गेला आहे. सर्वत्र एक साचलेपणा निर्माण झाला आहे, त्यावर कवी भाष्य करतो. कुठेही प्रकाशाचा किरण सापडत नाही. महापुरुषांच्या प्रतिमा डोक्यावर घेऊन मिरवणारे त्यांच्या विचार - कार्यापासून दूर जात आहेत. त्यांची आठवणही केवळ जयंती- मयंतीलाच होते. सगळीकडून अशी अंधारून आल्यासारखी स्थिती आहे. इथल्या प्रत्येकाची अवस्था हरलेल्या माणसासारखी झालेली आहे. महापुरुषांचे कार्य, त्यांचे विचारही उर्जितावस्था आणू शकत नाहीत का? अशी शंका येते. म्हणून कवी विचारतो,

''कुठं गेलं चवदार तळ्यानं केलं उर्जित
या तमाम माणसातलं बारा हत्तींचं बळ''

कवीने नव्या पिढीची ही अवस्था नेमक्या शब्दात पकडली आहे. खरे तर अविनाश गायकवाड यांनी काळजाला भिडणारी अस्वस्थता मांडली आहे. हजारो वर्षाच्या वेदनेचे विद्रोहात रूपांतर झाले खरे, परंतु ही नवी पिढी काळोखाच्या बेड्या तोडणारा विचार पुढे घेऊन जाताना दिसत नाही. हीच खंत कवीला वाटते. अविनाश गायकवाड यांनी या कवितेच्या माध्यमातून भविष्यातील समाजाचे चित्रच मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

आधुनिक युगातील पिढी ही चंगळवादाकडे अधिक वळलेली दिसते. या पिढीला आपल्या हक्क आणि अधिकारासाठी संघर्ष करावासा वाटत नाही. महापुरुषांनाही अवतारांमध्ये अडकवून त्यांना संपविले जात आहे. ज्यांनी हा परिवर्तनाचा रथ इथवर आणला, तो रथ पुढे घेऊन जाता नाही आला तरी मागे ढकलला जाऊ नये, कवीला हीच चिंता सतावते आहे. कवी म्हणतो,

''माणसाला मौलिक करणारा
हा झंजावात होऊ नये
अवतारात बसवण्याइतका सोप्पा''

'मातीचं भंड पडो' ही कविता चंगळवादाकडे झुकलेल्या आणि चळवळीची ताकद विसरत निघालेल्या पिढीला मार्गदर्शक ठरणारी आहे. विद्रोह, संघर्ष हे नव्वदोत्तरी दलित कवितेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य राहिले आहे. हेच वैशिष्ट्य जपण्याचा

प्रयत्न कवी अविनाश गायकवाड यांची कविता करते.

केतन पिंपळापुरे हे कार्यकर्ते आणि कवी आहेत. आंबेडकरी प्रेरणेचे कवी म्हणून त्यांचा उल्लेख करता येईल. त्यांचे 'सूर्यकंकण' (१९९५), 'मार्शल रेस' (२००२), 'डोमेफून' (२००६), 'मकाबी' (२०१२) असे काही काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले असून आंबेडकरी विचारांची तात्विक मांडणी करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला आहे. कवी आपल्या मनोगतात म्हणतो, ''ज्या आंबेडकरी समाज, समूहातून आलो, त्यांच्या व्यथा, वेदना जवळून पाहिल्या. स्वतः भोगल्या... जे भोगलं ...जे जगलो ते शब्दात मांडलं.''[७] यावरून पिंपळापुरे यांची कविता ही स्वानुभवाची कविता असून तिला बुद्ध, फुले, आंबेडकरांच्या विचारांची जोड मिळाली आहे, असे म्हणता येते.

'काव्यबंध' या संग्रहात केतन पिंपळापुरे यांच्या **'नोबेल ट्रूथ'** या कवितेचा समावेश केला आहे. बौद्ध धम्मातील अतिशय महत्त्वाच्या अशा तृष्णा या संकल्पनेभोवती कवितेची मांडणी केलेली आहे. माणसाच्या दुःख या समस्येचे आकलन बुद्धांनी तृष्णा या संकल्पनेच्या माध्यमातून मांडले आहे. गौतम बुद्धांनी माणसाच्या दुःखाविषयी आपले विचार चार आर्यसत्याच्या स्वरूपात मांडले आहेत. बुद्ध दुःख आहे हे सांगतात. त्याचबरोबर व्याधी, वार्धक्य, मृत्यू, वियोग यामुळे माणसाला दुःख होते, असेही सांगतात. तृष्णा म्हणजे पुन्हा पुन्हा उद्भवणारी आसक्ती, वासना होय. कवी पिंपळापुरे यांनी ही तृष्णा मनुष्याचा घात करते असे म्हटले आहे.

''कधी सावजामागे धावते तृष्णा
तर कधी तृष्णेमागे पळते सावज
हेच सनातन सत्य, हाच आदिम न्याय
तृष्णेमागे धावताना गळून जातात पाय''

तृष्णेच्या जाळ्यात अडकलेल्या माणसाच्या मनात सुखाची अतिलालसा निर्माण होते. ते सुख पुन्हा पुन्हा मिळावे अशी इच्छा बळावते. त्यातूनच पाठशिवणीचा खेळ सुरु होतो. माणसाला दुःख नको आहे. त्याला केवळ सुखाचा भोग घ्यायचा आहे. मनुष्य जीवन म्हणजे भोगाची अखंड मालिका अशीच त्याची दृष्टी झालेली असते. सुखाच्या आड येणाऱ्याला ही तृष्णा मुळातून संपवते. त्यासाठी ती कधी साळसूद बनते तर कधी सापासारखी कात टाकते. कवी म्हणतो,

''बोकडाच्या शिंगासारखी तृष्णा असते धारदार
विनम्र होते पायांवर आणि उदर फाडून निघते आरपार''

तृष्णा ही महाभयंकर आहे. ती एक विकृत अवस्था आहे. मानवी जीवनाशी ती सुसंगत नाही. झाडाचा भाग नसतानाही त्यावर वाढणाऱ्या बांडगुळाप्रमाणे

तृष्णा असते. ती झाडाचा जीवनरस शोषून घेते. तद्वत तृष्णा माणसाचा जीवनरस शोषण्याचे काम करते. तृष्णा अशी माणसाला आयुष्यातून उठवण्याचे काम करते. तिच्या पायी भल्याभल्यांचा ऱ्हास झालेला आहे. तरी ती मनुष्यप्राण्याला दूर सारता आली नाही. ती सर्वत्र भरून राहिलेली आहे. तिचा आदिबंद कुणालाच तोडता आलेला नाही. सगळ्या विश्वाला आणि मानव जातीला ती व्यापून राहिली आहे. कवी म्हणतो,

''आदिअनादी तृष्णेने व्यापली अवघी अवनी
तृष्णाच असते सर्वकष दुःखाची आद्यजननी''

माणसामाणसात दडलेल्या या तृष्णेची एकदा ओळख व्हायला हवी. माणसाच्या अधःपतनाला कारणीभूत तृष्णेमुळे दुःख वाट्याला येते. तृष्णेला समूळ नाहीसे केले तर दुःखमुक्त होता येते, हा बुद्धाने मांडलेला विचार आर्यअष्टांगिक मार्गात सापडतो. तृष्णेच्या दलदलीतून बाहेर प्रडण्याचा अंतिम मार्ग म्हणजे बुद्धाचे तत्त्वज्ञान होय. हेच कवीला येथे सुचवायचे आहे. नव्वद नंतरच्या काळात अवतरलेले जागतिकीकरण, उदारीकरण यामुळे जगण्यात अतिभौतिकवादाचे अस्तित्व वाढले. मनुष्य उपभोगवादात गुरफटला. त्याच्या मुळाशी ही तृष्णाच आहे, असे कवीला वाटते.

सिद्धार्थ तांबे यांच्या कवितेतून तीव्र स्वरूपाचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय भान व्यक्त होते. '**आयडियल स्टेटच्या हद्दीबाहेरून**' या कवितेचा या संदर्भात विचार करता येतो. ही कविता परिवर्तनवादी विचार ठळकपणे अधोरेखित करते. महापुरुषांचे परिवर्तनवादी विचार आणि चळवळ हे दलितांच्या लढायचे शक्तिस्थान आहे. म्हणूनच महापुरुषांचे विचार शब्दबद्ध करण्याचा प्रयत्न कवी सिद्धार्थ तांबे यांनी केला आहे. दलित कवितेतील वेदनेच्या स्वरूपाविषयी डॉ. महेंद्र भवरे म्हणतात, ''अस्पृश्यतेचे दुःख दलित माणसाला पिढ्यानपिढ्या भोगावे लागले. वर्णव्यवस्थेने दिलेली ती देणगी आहे. जातीयतेचे भयंकर दुःख, दैन्य, दास्य, दारिद्र्य, भूक, अगतिकता, अन्याय, अत्याचार असे अनेकविध पदर दलित कवितेतील वेदनेला आहेत. भूतकाळापासून वर्तमान काळापर्यंतचा वेदनेचा मोठा पट दलित कवितेतून साकार झाला आहे''[८] डॉ. भवरे यांचे विवेचन सिद्धार्थ तांबे यांच्याही कवितेला लागू पडणारे आहे. शोषित - पीडित दलित माणसाला अज्ञानाच्या आणि अन्यायाच्या खाईतून बाहेर काढण्यासाठी अनेक महापुरुष पुढे आले. संस्कृतात अडकून पडलेले ज्ञान बहुजनांसाठी मोकळे करण्याचे काम महानुभाविय संत चक्रधरस्वामींनी केले. अज्ञानामुळे नरकयातना भोगणाऱ्यांना त्यांनी संघटित केले. माणुसकीची साद घातली. पण सनातन प्रवृत्तीने त्यांनाही संपवले. कवी म्हणतो,

''कलम केले अक्षरांचे हात त्यांनी
तरी थकली नाही 'सांकेतिक गुंफण'

अखेर तीही नामशेष उत्तरपंथे''

माणसाला संपवता येते पण त्यांचे विचार कधीच संपत नाहीत. तद्वत ही विचारांची चळवळ पुढे गेली. संतश्रेष्ठ तुकोबाराय यांच्यासारख्या मानवतावादी संताने या चळवळीला बळ दिले. त्यांनी ढोंगावर कठोर प्रहार केले. समाजातील अनिष्ट गोष्टीवर सडेतोड भाष्य केले. अर्थात इथल्या सनातनी धर्ममार्तंडांना ते रुचले नाही. परिणामी साक्षात तुकोबांना छळ सोसावा लागला. कवी म्हणतो,

''एवढ्यानेही नाही भागवली तहान
नादानांनी तेव्हा बुडवले
सतरावे शतक अर्थासह आनंद डोहात''

सत्य फार काळ लपून राहत नाही. अन्यायाला वाचा ही फुटतेच. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्माला आले आणि दिन दलितांना खऱ्याअर्थाने न्याय मिळाला. बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेचा पुरस्कार केला. 'माणूस' केंद्रस्थानी ठेवून त्यांनी सर्व आंदोलने केली. माणसाची प्रतिष्ठा, त्याचा आत्मसन्मान त्यांनी महत्त्वाचा मानला. बाबासाहेबांनी केवळ चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला नाही, तर दलितांचे संपूर्ण जीवन चवदार बनवले. म्हणून कवी बाबासाहेबांच्या कार्याचा गौरव करताना म्हणतो,

''तुंबलेले पाणी ओंजळीत घेतले
आणि अवघे जीवन चवदार झाले''

थोडक्यात भगवान बुद्ध, डॉ. आंबेडकर, संत तुकाराम हे सर्व महापुरुष दलितांचे प्रेरणास्तोत्र आहेत. आदर्श राज्याची कल्पना सत्यात उतरवणाऱ्या सर्वच महापुरुषांविषयी कवी तांबे यांनी येथे कृतज्ञता व्यक्त केलेली दिसून येते.

'काव्यबंध' या संग्रहात समाविष्ट असणारे **मोहन शिरसाट, भगवान ठाकूर, सत्यपालसिंग रजपूत, सुनील अवचार, महादेव गोरख कांबळे, उत्तम पवार** हे दलित जाणिवेने लेखन करणारे कवी आहेत. या दलित कवींनी आपल्या काव्यप्रतिभेने समाजवास्तव अधोरेखित केले आहे. आधुनिक काळातील बदलते जीवन आणि अनुभव यानुसार या कवींनी अभिव्यक्तीचे नवे प्रकार हाताळले आहेत. त्याबरोबरच जातिव्यवस्थेचे बदललेले स्वरूप, जागतिकीकरणाने निर्माण झालेली विविध प्रश्न उपरोक्त दलित कवींनी मांडलेले आहेत.

मोहन शिरसाट यांची '**नाही फिरलो माघारी**' ही कविता शतकानुशतकांची वेदना मांडते. दुःखे अनंत वाट्याला आली. अनेक घाव झेलावे लागले. पण खचलो नाही किंवा माघारी फिरलो नाही, असे कवी सांगतो. दलित कवितेतील विद्रोह आणि नकार यापलीकडे जाऊन एक संवादी सूर निर्माण करण्याचा प्रयत्न या कवितेत दिसून येतो.

शेषराव पिराजी धांडे यांनीही आपल्या कवितांतून दलित उपेक्षितांचे जगणे मांडले आहे. पोटाचा प्रश्न सोडवताना मेटाकुटीला आलेल्यांना रोजच नव्या नव्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. शेषराव पिराजी धांडे यांनी **'बेसावध'** या कवितेत जातीय दंगलींनी आणि आपाआपसातील हेव्यादाव्यांनी कसे उग्र रूप धारण केले आहे, याचे चित्रण केले आहे. कवी लिहितो,

''उसळते जातीय दंगल
जाळते घरांना -
मारते बायका-पोरांना
आम्ही सुरक्षित असू
अशी देताच येत नाही ग्वाही''

अशा वेळी जागृत राहिले पाहिजे. संघटितपणे लढा दिला पाहिजे. 'बेसावध' राहता कामा नये. अन्यथा सर्वस्व संपून जाण्याची शक्यता आहे. म्हणून इथले जातवास्तव समजून निकराची लढाई करणे आवश्यक असल्याचे कवीने सूचित केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' या शिकवणुकीचा परिणाम सर्वच दलितांवर झाला. शिकलेल्या दलितांना 'मी कोण?', 'माझे अस्तित्व काय?' असे प्रश्न पडू लागले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे आणि तेच आपल्याला तारू शकते याची जाणीव **उत्तम पवार** यांच्या **'मी पण शिकतलय'** या कवितेतील दलित मुलीला झालेली आहे. ती म्हणते,

''आये, मी पण शिकतलय
मास्तरीन होतलय नायतर नर्स तरी होतलय''

आंबेडकरांच्या विचार आणि चळवळीतूनच हा आत्मविश्वास दलित स्त्री-पुरुषात निर्माण झाल्याचे दिसून येते. मालवणी बोलीतील आई आणि मुलीचा संवाद प्रस्थापित व्यवस्थेला धक्का देणारा आहे. पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे बुरुज ढासळणारा आहे.

'वासनाकांड' ही **भगवान ठाकूर** यांची कविता तर स्त्रियांच्या सर्वांगीण शोषणाची कर्मकहाणी मांडणारी आहे. भाकरीच्या तुकड्यासाठी देहाची विक्री करावी लागते. हे लाचारीचे, अगतिकतेची जीणे इथल्या व्यवस्थेने त्यांच्या माथी मारल्याचे कवी नमूद करतो. धर्मग्रंथांनीही स्त्रीला कःपदार्थ मानले. तिला वस्तुवत वागवले. दलित स्त्रियांच्या वाट्याला तर दलितत्त्व आणि स्त्रीत्व असे दुहेरी भोग आल्याचे दिसते. भगवान ठाकूर यांनी दलितांच्या आणि उपेक्षितांच्या जीवनातील भयावह वास्तव प्रस्तुत कवितेत रेखाटले आहे.

थोडक्यात समाज परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या महापुरुषांची विचारधारा आणि

संघर्षाची कृतिशीलता दलित जाणिवेच्या कवितेचे मुख्य केंद्र आहे. या जाणिवेच्या परिणामातूनच आत्मभान, आत्मशोध, वेदना, विद्रोह, नकार, मानवतावाद, विज्ञाननिष्ठा, बांधिलकी ही मूल्ये दलित कवितेत अविष्कृत झालेली आहेत. विद्रोह किंवा बंडाची भाषा हे दलित कवितेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य उपरोक्त कवींच्या कवितेतून प्रत्ययाला येते. नव्वदोत्तर कवींनी जागतिकीकरणाचे दलित- आदिवासींना भोगावे लागलेले अनिष्ट परिणाम चित्रीत केले आहेत. डॉ. आंबेडकर, भ. बुद्ध, संत तुकाराम, चक्रधर यांच्या विषयीचा कृतज्ञताभाव या दलित कवींनी व्यक्त केला असून समकालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक पर्यावरणाचा नेमकेपणाने वेध घेण्याचे कामही केले आहे. दलित जाणिवेच्या कविता लिहिणाऱ्या या कवींनी रूढी-परंपरा, जात-धर्म, दमनकारी व्यवस्था, दुःख, दैन्य या अनिष्ट गोष्टींना नाकारले आहे. तर माणसाला महान मानणाऱ्या मूल्यांचा स्वीकार केला आहे. 'काव्यबंध'मध्ये निवडलेल्या दलित जाणिवेच्या कविता या आशयविषय आणि आकृतिबंधाच्या दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. या कवितेने स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता या लोकशाही मूल्यांचा पुरस्कार केला आहे. विश्वातील समस्त मनुष्यांच्या दुःख आणि वेदनेशी नाते सांगणाऱ्या या सर्व कविता आहेत.

•

आधारभूत संदर्भग्रंथ

१. फडके भालचंद्र, दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे, तृतीयावृत्ती २००४, पृ. १३२,१३३
२. मनोहर यशवंत, आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, १९९९, पृ. २१३
३. इंगळे अशोक, नव्वदोत्तर आंबेडकरी कवितेची मीमांसा, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २०१८, पृ. ५१
४. लोकनाथ यशवंत, आता होऊन जाऊ द्या, मुक्तछंद प्रकाशन, नागपूर, १९८९, प्रस्तावनेतून
५. लिंबाळे शरणकुमार, साहित्याचे निकष बदलावे लागतील, दिलिपराज प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ. २६
६. मेश्राम योगेंद्र, दलित साहित्य : उद्गम आणि विकास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९९८, पृ. १०७
७. पिंपळापुरे केतन, सूर्यकंकण, १९९५, मनोगतातून
८. भवरे महेंद्र, दलित कविता आणि प्रतिमा, लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २०१२, पृ. ४

2019-20

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,वैभववाडी जि.सिंधुदुर्ग - ४१६८१०, महाराष्ट्र

२०२० या महाराष्ट्र राज्याच्या हिरक महोत्सवी वर्षानिमित्त

इतिहास विभाग आणि अंतर्गत गुणवत्ता हमी विभाग आयोजित

आंतरविद्याशाखीय ऑनलाइन राष्ट्रीय परिषद – २०२०

"महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील ६० वर्षे- चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९६० ते २०२०)"

शनिवार दि. ३० मे, २०२०

Price: 200/-

"महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील ६० वर्षे- चळवळी व विकासाचे प्रवाह

(१९६० ते २०२०)"

प्राचार्य डॉ. सी. एस. काकडे
प्रा. एस. एन. पाटील
प्रा. डी. एम. सिरसट

© 2020 by Authors
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without prior permission of the author. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages. [The responsibility for the facts stated, conclusions reached, etc., is entirely that of the author. The publisher is not responsible for them, whatsoever.]

ISBN– 978-1-71679-154-3

Published by,
Lulu Publication
3101 Hillsborough St,
Raleigh, NC 27607,
United States.

41	सामाजिक चळवळ - मराठी मायबोलीचे संवर्धन सौ. राधिका सावंत	218
42	राजकीय चळवळींचा कामगार रंगभूमीवरील प्रभाव सहा. प्रा. राजश्री प्रदीप कदम	222
43	ख्रिश्चन मिशनरी लोकांचे महाराष्ट्रातील कार्य सौ. रश्मी शिवाजी आडेकर	226
44	स्वतंत्र भारतातील स्त्रियांच्या सबलीकरण आतील अडथळे **Sanjay Thawale**	231
45	आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत वसंतराव नाईक यांचे योगदान डॉ. ताडेराव डी. बी	234
46	**RATIONALIST MOVEMENT IN MAHARASHTRA** **Vinodsinh Vilasrao Patil**	240
47	कोल्हापूरच्या शुगर मिलची निर्मिती व जडणघडण (१९३१ ते १९४६):- एक चिकित्सक अभ्यास प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे	246
48	'कोविड-19 आणि आरोग्य' **(COVID – 19 and HEALTH)** डॉ. सौ. वर्षा यशोधन पाटील	252
49	कोल्हापूर जिल्हयातील विडी कामगार आंदोलने डॉ. वसंत ज्ञानदेव ढेरे	259
50	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे महत्वपूर्ण यशस्वी आंदोलने प्रा. डॉ. कदम एस.आर	262
51	**SOLAR TECHNOLOGY: AN ALTERNATIVE SOURCE OF ENERGY FOR NATIONAL DEVELOPMENT** **Miss.Vishakha Ganesh Mankame**	265
52	शेती, उद्योग, व्यापार व सहकार प्रा.एल.एच.पंडुरे	269
53	महाराष्ट्रातील साखर उद्योग सद्यस्थिती समस्या व उपायोजना युवराज धनाजी खडके	273

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत वसंतराव नाईक यांचे योगदान

डॉ. ताडेराव डी. बी
(इतिहास विभाग प्रमुख), कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट
ता.कणकवली जि. सिंधुदुर्ग. ; मो.नं.९४२०१८५७७२

प्रस्तावना:-

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांचे योगदान अनन्य साधारण अशा प्रकारचे आहे. कारण त्यांनी शिक्षण, समाजसेवा, शेती आणि राजकारण या बाबी अत्यंत कुशलतेने हाताळून महाराष्ट्राला अग्रेसर राष्ट्र बनविण्यात महत्त्वाचे योगदान दिले. वसंतराव नाईक हे जनसामान्यांचे महान नेते होते. विशेषतः सुरुवातीपासूनच शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी ते एकरूप झालेले होते की, कसेल त्याला जमीन मिळाली पाहिजे. यासाठी वसंतराव नाईक यांनी यवतमाळ जिल्हा व विदर्भातून हजारो एकर जमीन भूदानासाठी मिळवून दिली.

महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या मंत्रिमंडळात वसंतराव नाईक यांची कृषीमंत्री म्हणून निवड करण्यात आली होती. तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने कृषिक्षेत्रात परिवर्तनाला सुरुवात झाली. याच काळात इ.स.1958 साली जपानला गेलेल्या आंतरराष्ट्रीय राईस कमिशनच्या भारतीय शिष्टमंडळात त्यांचा समावेश करण्यात आला होता. गोरगरिबांच्या मुलांना उच्च शिक्षणाची सोय व्हावी यासाठी त्यांनी 1959 साली पुसद येथे फुलसिंग नाईक महाविद्यालयाची स्थापना केली. इ.स.1964 साली त्यांनी युगोस्लाविया या देशाचा दौरा केला. 1966 साली त्यांच्याच कारकीर्दीत मराठी ही भाषा महाराष्ट्राची भाषा म्हणून घोषित करण्यात आली व महाराष्ट्र राज्याचा कारभार मराठी भाषेत सुरू झाला. 1964 साली भारत-पाक युद्ध सुरू असताना वसंतराव नाईक यांनी मुंबईत स्फूर्तिदायक व मार्गदर्शक भाषणे दिली. त्यामुळे महाराष्ट्रात चैतन्यमय वातावरण निर्माण झाले.

वसंतराव नाईक यांनी संकरित बियाणांच्या प्रचार व प्रसारांच्या माध्यमातून अन्नधान्याच्या स्वयंपूर्णतेबाबत शेतकऱ्यांना केलेले मार्गदर्शन, शेतकऱ्यांत जागृती व्हावी म्हणून केलेले प्रयत्न तसेच शेतीचे नवीन कार्यक्रम राबवण्यासाठी भारत सरकारला व कृषी मंत्रालयाला जी मदत केली. त्याचा आपल्या देशाला खूप फायदा झाला. जो भारत देश अन्नधान्याच्या बाबतीत सर्वस्वी परावलंबी बनला होता. तो वसंतराव नाईक यांच्या धोरणामुळे स्वावलंबी झाला. ही परिस्थिती वसंतराव नाईक महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री असतानाच निर्माण झाली होती.

पुर्ववतः:-

वसंतराव नाईक हे महाराष्ट्र राज्याचे एक प्रभावी मुख्यमंत्री व कृषितज्ञ म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा जन्म विदर्भातील गहुली (जि.यवतमाळ) येथे एका सधन शेतकरी कुटुंबात झाला.

त्यांचे प्राथमिक शिक्षण खेड्यांत झाले. पुढे त्यांनी अमरावती येथे माध्यमिक शिक्षण घेऊन नागपूरच्या मॉरिस कॉलेजमधून बी.ए. ही पदवी घेतली (1938) व त्यानंतर एल.एल.बी. ही पदवीही मिळविली (1940).[1]

विद्यार्थी दशेत त्यांच्यावर महात्मा जोतीराव फुले व डेल कार्नेगी या विचारवंताच्या विचाराचा प्रभाव पडला होता. वसंतराव नाईक यांनी कायद्याची पदवी घेऊन पुसद येथे वकिलीस सुरुवात केली. त्यांच्या विद्वत्तेमुळे त्यांचा वकिली व्यवसायात जम बसला. त्यातून त्याची आर्थिक स्थितीही सुधारली व प्रतिष्ठाही वाढली. पुढील काळात ते पुसद कृषिमंडळाचे अध्यक्ष म्हणून निवडले गेले (1943–47) 1946 मध्ये त्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. त्यानंतरच्या काळात 1956 मध्ये राज्यपुनर्रचनेनंतर विदर्भ व मराठवाडा हे प्रदेश मुंबई द्विभाषिक राज्यात समाविष्ट झाल्यानंतर यशवंतराव चव्हाण यांच्या मंत्रिमंडळात वसंतराव नाईक यांच्याकडे सहकार, कृषी, दुग्ध व्यवसाय ही महत्त्वाची खाती होती. त्यांच्या प्रभावी कामगिरीमुळे त्यांनी अखिल भारतीय काँग्रेसचे तसेच महाराष्ट्र विभागीय काँग्रेस समितीच्या कार्यकारणीचे सदस्य म्हणून काम केले.

मुख्यमंत्रिपदी निवड:-

भाषावार प्रांतरचनेनुसार दिनांक 1 मे 1960 रोजी मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र राज्य हे निर्माण झाले. महाराष्ट्र राज्याच्या पहिल्या मंत्रिमंडळात वसंतराव नाईक हे महसूल मंत्री होते. या काळात त्यांनी अत्यंत प्रभावी कामगिरी बजावली. पुढील काळात यशवंतराव चव्हाण यांची भारताचे संरक्षण मंत्री नेमणुक झाल्यामुळे महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदाची सूत्रे दादासाहेब कन्नमवार यांच्या हाती आली. त्यांच्या मंत्रिमंडळात वसंतराव नाईक हे महसूल मंत्री होते. परंतु एक वर्षानंतर म्हणजे 1963 साली मुख्यमंत्री दादासाहेब कन्नमवार यांचे निधन झाल्यामुळे वसंतराव नाईक यांची बहुमताने मुख्यमंत्रीपदी निवड झाली. या पदावर त्यांनी (इ.स.1963 ते इ.स.1975) सुमारे 12 वर्षे काम केले. या काळात त्यांनी महाराष्ट्रात अनेक सुधारणा केल्या.[2]

महाराष्ट्रातील दुष्काळ व वसंतरावजी नाईक:-

हिरव्या क्रांतीच्या स्वप्नपूर्तीसाठी वसंतराव नाईक हे अहोरात्र कष्ट घेत असत. शेतीचा सखोल अभ्यासासाठी त्यांनी परदेश दौरे करून अधिकाधिक शेतीविषयक ज्ञान व तंत्रज्ञानाची माहिती मिळवली. त्यांच्या अखंड परिश्रमाचे फलित म्हणजे महाराष्ट्रात हरित क्रांतीची सुरुवात झाली. इ.स.1966 साली भारतातील अनेक राज्यांमध्ये मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यामुळे देशभर भीतीचे वातावरण तयार झाले होते. बिहार, केरळ, पश्चिम बंगाल इत्यादी राज्यात अन्नधान्याच्या बाबतीत अत्यंत बिकट परिस्थितीला तोंड द्यावे लागत होते. यावेळी वसंतराव नाईक यांनी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून अन्नधान्याचे आव्हान स्वीकारले. त्यांनी राज्यभर युद्धपातळीवर दौरे करून शेतकऱ्यांना आधुनिक पद्धतीने शेती करून संकरित बियाणांचाच जास्तीत जास्त पेरण्या करून राज्याला व पर्यायाने देशाला अन्नधान्याच्या गंभीर संकटातून बाहेर काढण्याचे कळकळीचे आवाहन केले.

इ.स. 1972 ते 1973 साली राज्यात दुष्काळाची गंभीर परिस्थिती निर्माण झाली होती. लोकांचे भुकेने बेहाल होत असे. जनावरांचा चारा यासारख्या अनेक गंभीर समस्या निर्माण झाल्या होत्या. 1972 च्या दुष्काळाचा सामना करताना वसंतराव नाईक यांनी जे परिश्रम घेतले, त्याला तोड नाही. यावेळी त्यांनी महाराष्ट्राचा दौरा केला व अडचणीवर मात करून विविध कामे सुरू केली. मजूरदार लोकांना सुगडी खाण्यास देऊ केले. तसेच विविध योजना राबवून जनतेला दिलासा दिला. राज्यातील नऊ जिल्ह्यातील दुष्काळ हा देशातील इतर कोणत्याही भागातील दुष्काळापेक्षा अधिक तीव्र स्वरूपाचा होता. त्यावेळी त्यांनी प्रत्येक जिल्ह्यात फिरून दुष्काळी कामाला मोठ्या प्रमाणावर चालना दिली. दुष्काळी कामाची पाहणी करताना कित्येक किलोमीटरपर्यंत रखरखत्या उन्हात ते पायी चालत असत. त्यावेळेच्या दुष्काळात पिण्याच्या पाण्यापेक्षा अन्नधान्याच्या कमतरतेने भीषण स्वरूप धारण केले होते. भूकबळी पडू नये म्हणून वसंतराव नाईक यांनी प्रशासनाला व स्थानिक लोकप्रतिनिधींना सक्त आदेश दिले होते. कोणीही भूकबळी पडू नये, ही केवळ सरकारची जबाबदारी न समजता त्या गावातील समाजाची सुद्धा ती नैतिक जबाबदारी आहे. या दृष्टिकोनातून पोलीस पाटील व सरपंच यांना गावातील भूकबळीसाठी जबाबदार धरले जाईल, असा फतवा त्यांनी काढला होता. सरकारी मदत मिळण्यास वेळ लागते. या दरम्यानचा खर्च गावाने केला तर सरकारकडून ताबडतोब त्याची भरपाई केली जाईल, असेही आदेश त्यांच्या कारकिर्दीत काढण्यात आले होते. त्यामुळे गोर-गरिबांना मोठ्या प्रमाणात आधार मिळाला.[3]

कृषी विद्यापीठाची स्थापना:-

माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांची ओळख, हरितक्रांतीचे प्रणेते म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रालाच नव्हे, तर देशाला आहे. 5 डिसेंबर 1963 ला मुख्यमंत्रीपदाचा कार्यभार स्वीकारल्यानंतर वसंतराव नाईक यांना नैसर्गिक तसेच मानवनिर्मित संकटांना तोंड द्यावे लागले. मुख्य म्हणजे सुरुवातीच्या काळातच राज्यातील अन्नधान्य टंचाईचा प्रश्न गंभीर बनला होता. ही भीषण समस्या पाहताना वसंतराव नाईक अंतर्मुख होत असत. अन्नधान्य टंचाईची समस्या कायमस्वरूपी सोडवण्यासाठी त्यांनी कृषी विज्ञानाला चालना दिली. यासाठी त्यांनी सर्वप्रथम 1968 मध्ये राहुरी येथे पहिल्या कृषी विद्यापीठाची स्थापना स्थापना केली. महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरीनंतर अकोला येथे कृषी विद्यापीठाची मागणी करण्यात आली. मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी या मागणीचा स्वीकार करून 1969 ला अकोला येथे कृषी विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आणि नंतर या विद्यापीठाला विदर्भाच्या अमरावती जिल्ह्यातील केंद्रीय कृषिमंत्री डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे नाव देण्यात आले. राहुरी आणि अकोला विद्यापीठापाठोपाठच परभणी येथे मराठवाड्यातील पहिल्या कृषी विद्यापीठाची उभारणी वसंतराव नाईक यांनी केली.

वसंतराव नाईक यांच्या कृषी विद्यापीठ स्थापनेच्या कार्याचा पश्चिम महाराष्ट्रात राहुरी, विदर्भात अकोला, मराठवाड्यात परभणी, तर कोंकणात दापोली येथे बाळासाहेब सावंत कृषी विद्यापीठ स्थापन

करून वसंतराव नाईक यांनी महाराष्ट्राचा विभागीय समतोल अतिशय कुशलपणे सांभाळला. कृषी विद्यापीठामार्फत आधुनिक तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत नेण्याचे काम वसंतराव नाईक यांनी केल्यामुळेच महाराष्ट्रात हरितक्रांती होऊ शकली.[4]

हरितक्रांतीचे प्रणेतेः-

महाराष्ट्रातील बहुतांश शेती ही पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असे. कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळाचा शेतकऱ्यांना सामना करावा लागे. त्यामुळे शेती उत्पादनाच्या अनेक समस्या निर्माण होऊन अन्नधान्याच्या बाबतीत प्रचंड टंचाई निर्माण होत असे. शेती ही शोभेची वस्तू नाही तर सेवेचे साधन आहे. ज्या शेतकऱ्यांची सावली शेतात पडेल त्याला शेत माउली सुखाची सावली दिल्याशिवाय राहणार नाही शेतकऱ्यांच्या कष्टाने व आधुनिक तंत्रामुळे शेती भरभरून पिकते हे आपल्या विचारातून वसंतराव नाईक शेतकऱ्यांना वारंवार सांगत असत.[5]

अन्नधान्याच्या समस्येवर मात करण्यासाठी भारताचा अमेरिकेबरोबर सवलतीच्या अटीवर अन्नधान्य घेण्याचा 'पी. एल.-480' हा करार झालेला होता. अन्नधान्याचा देशात एवढा तुटवडा होता की, बऱ्याच वेळा अन्नधान्य बोटीतून उतरवून घेतल्याबरोबर सरळ शिधावाटप दुकानात पाठवावे लागत होते. परदेशातून आयात केलेल्या धान्यापैकी 30 ते 35 टक्के धान्य केंद्र सरकारला महाराष्ट्राला द्यावे लागत होते. याची वसंतराव नाईक यांना जाणीव होती.

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या काळापासूनच देशाला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण केले पाहिजे, असे ठराव निरनिराळ्या पातळीवर केले जात होते. तरिही भारतातील अन्नधान्याचा प्रश्न सुटण्याच्या दृष्टीने विशेष प्रगती होऊ शकली नव्हती. यासाठी वसंतराव नाईक यांनी शेती उत्पादनाच्या नव्या कार्यक्रमाचा प्रसार करण्यासाठी महाराष्ट्रातील 25 जिल्ह्याचा दौरा केला. इ.स.1966 यावर्षी दुष्काळामुळे भयंकर परिस्थिती महाराष्ट्रात निर्माण झाली होती. यावेळी संकटात सापडलेल्या शेतकऱ्यांना हिम्मत देण्यासाठी वसंतराव नाईक यांनी राज्यातील दुष्काळ जिल्ह्यात विविध झंझावती दौरे काढले. वसंतराव नाईक यांना कृषी क्षेत्राविषयी अत्यंत आवड असल्यामुळे त्यांच्या प्रयत्नामुळे पंधरा लाख टन धान्य अधिक उत्पादन वाढले.

महाराष्ट्र अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णः-

महाराष्ट्र राज्य अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण व्हावे यासाठी वसंतराव नाईक हे शेती, संकरित बियाणे व शेतकरी यांच्यावर जास्तीत जास्त बोलत असत. संकरीत बियाणांचा वापर करायचे शेतकऱ्यांना केवळ आवाहनच त्यांनी केले नाही तर त्यांच्या स्वतःच्या गहुली व शेलू येथील शेतीत संकरित बियाणांची मोठया प्रमाणावर पेरणी त्यांनी केली. त्यांच्या या धाडसी धोरणामुळे संकरित बियाणांचा जोरदार प्रचार झाला आणि अल्पावधीतच महाराष्ट्रातील चित्र बदलले. सुरुवातीला शंभर एकर जमीन संकरित बियाणांच्या लागवडीखाली होती. ते प्रमाण नंतर 50 हजार एकराच्याही पुढे गेले. हे

प्रमाण सतत वाढत होते. वसंतराव नाईक यांच्या प्रयत्नांना मोठया प्रमाणात यश येत होते.[6] याचवेळी अमेरिकेने 'पीएल-480' करारांतर्गत कुरापती काढून अन्नधान्य घेऊन येणारे जहाज रोखून धरले. नाईकसाहेबांना हा आपल्या देशाचा अपमान वाटला. त्यांचा प्रखर राष्ट्रीय बाणा जागृत झाला व ते पुण्याच्या शनिवारवाडयासमोर गरजले, 'महाराष्ट्र जर येत्या दोन वर्षात अन्नधान्य उत्पादनांमध्ये स्वयंपूर्ण झाला नाही तर मला फाशी द्या.' त्यांचे हे आवाहन स्वीकारून सर्व सरकारी यंत्रणा कामाला लागली. या यंत्रणेतील प्रत्येक घटकाने आपली जबाबदारी चोखपणे बजावली व महाराष्ट्र व पुढे भारत देशसुद्धा अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला. त्यामुळे विदेशातील निकृष्ट दर्जाच्या धान्याची आयात करणे बंद झाले.

अन्नधान्याच्या बाबतीत भारत स्वयंपूर्ण झाला ही स्वतंत्र भारताच्या इतिहासातील अतिशय महत्वाची घटना आहे. या घटनेमुळे महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर देशाच्या आधुनिकीकरणाला फार मोठे पाठबळ मिळाले. बलाढय शक्ती असलेल्या रशिया व चीनलासुद्धा त्या काळात जे शक्य झाले नाही ते भारताने करून दाखवले. त्यामुळे भारताचे सर्वत्र कौतुक झाले. पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचा जागतिक अन्न व शेती संघटनेच्या वतीने व डॉ. बोरलॉग यांच्या मेक्सिकोतील आंतरराष्ट्रीय गहू व मका संशोधन केंद्रातर्फे आणि अनेक राष्ट्राच्यावतीने जाहीर गौरव करण्यात आला. या गौरवात वसंतराव नाईक यांचा मोठा वाटा होता. वसंतराव नाईक यांनी हरितक्रांतीचा पाया महाराष्ट्रात व भारतात घालण्यासाठी अविश्रांत श्रम केले व महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली.

सारांश

वसंतराव नाईक यांची शेतीबद्दल पराकोटीची आत्मियता असल्यामुळेच राष्ट्रीय पातळीवरील कृषी मंत्र्यांच्या व मुख्यमंत्र्यांच्या परिषदांमध्ये ते पोटतिडकीने आपले विचार मांडत असत. त्यामुळे त्यांचे भाषण खूपच प्रभावी असायचे. तत्कालीन केंद्रीय कृषीमंत्री अण्णासाहेब शिंदे यांनी वसंतराव नाईक यांच्या काही आठवणी सांगितल्या आहेत. त्यात त्यांनी जेव्हा भारत सरकारच्या अन्न व शेती मंत्रालयात कृषीविषयक चर्चा करण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या परिषदा होत असत. अशा परिषदेत सर्वात उत्कृष्ट आणि डोळ्यात भरेल, अशी कामगिरी वसंतराव नाईकांची होत असे. इतर मुख्यमंत्री प्रामुख्याने स्वतःच्या प्रांतातील प्रश्न मांडत असत. परंतु वसंतराव नाईक हे महाराष्ट्राचे प्रश्न प्रभावीपणे मांडीतच. परंतु राष्ट्रीय प्रश्नावरही त्यांचा भर असे. त्यांच्याइतकी तेजस्वीपणे व प्रखरपणे भारतीय शेतकऱ्यांची बाजू दुसरे कोणीही मांडू शकत नव्हते. वसंतराव नाईक सारखा समर्थ आणि कर्तबगार मुख्यमंत्री आपल्या महाराष्ट्रास लाभलेला आहे याचा सार्थ अभिमान वाटत असे. वसंतराव नाईक यांनी कृषिविषयक समस्या हाताळून महाराष्ट्र अन्नधान्याच्या बाबतीत कसा स्वयंपूर्ण होईल याकडे जास्तीत जास्त लक्ष दिले. त्यांचा प्रशासकीय दृष्टिकोन व्यावहारिक असे. कोणतीही समस्या ते विचारविनिमय करून तडजोडीच्या धोरणाने सोडवीत. त्यांनी शिक्षण, शेती वगैरे बाबतींत लक्ष घालून अनेक सुधारणा केल्या. विशेषतः पाझर तलाव व वसंत बंधारा यांच्या निर्मितीचे श्रेय त्यांच्याकडे जाते.

वसंतराव नाईक हे शेतीचे व शेतकऱ्यांचे खरे कैवारी होते. त्यांनी शेतीवर व शेतकऱ्यांवर अतोनात प्रेम केले. वसंतराव नाईक यांचे शेती प्रेम हे आंधळे नव्हते तर त्यांना शास्त्र व आधुनिकतेची जोड होती. जनावरांच्या प्रत सुधारणेसाठी कृती गर्भधारणेचा त्यांनी केलेला प्रचार, संकरित बियाणे, खतांचा वापर, पिण्याचे पाण्याचे नियोजन, कोरडवाहू शेतीचे तंत्र, फळबागांची वाढ तसेच कम्युनिझमचा पराभव ग्रेपिझमने करू ही द्राक्षाबाबतची घोषणा बंधाऱ्यांच्या कल्पना, कुकूट पालन, उद्योग त्यांच्या काळी पडलेल्या भीषण दुष्काळात त्यांनी केलेले जीवाचे रान ही सर्व त्यांची अद्वितीय कामगिरी होय.

देशाला स्वातंत्र मिळण्यापूर्वी सर्वस्वाचा त्याग करणाऱ्या माणसाची जितकी गरज होती. तितकीच स्वातंत्रोत्तर काळात राज्याच्या व्यवस्थापनामध्ये त्याचे भान कायम ठेवून आपल्या हाती आलेला अधिकार जास्तीत जास्त लोकांच्या हितासाठी राबविण्याची कौशल्य वसंतराव नाईक यांच्या अंगी होते. अन्नधान्याच्या किमती वरच्या पातळीवर स्थिर केल्या पाहिजेत असे त्यांनी आग्रहाने प्रतिपादन केले. शेतकऱ्यांना चांगले भाव मिळाले तरच त्यांच्यामध्ये अधिक उत्पादनाची प्रेरणा निर्माण होईल आणि कृषी क्रांतीला हातभार लागेल असे त्यांचे विचार होते.

संदर्भ:

1) चव्हाण गोविंद (संपा), साप्ताहिक बंजारा पुकार, पाचवा वर्धापन विशेष अंक, 2000, पृ. क्रं. 5

2) हरितक्रांती आणि पंचायतराज ही नाईक साहेबाची स्मारके हा लेख, दिनांक दैनिक प्रहार, 01 जुलै 2015

3) https://mr.wikipedia.org/wiki वसंतराव नाईक

4) दै.लोकसत्ता (मराठवाडा आवृत्ती) दिनांक 7 ऑगस्ट 2013

5) चव्हाण गोविंद (संपा), पूर्वोक्त, पृ.क्रं.13

6) रुद्रवार उत्तम (संपा.) महाराष्ट्राचे वसंत वैभव, प्रकाशक, एन.पी.हिराणी, जनता शिक्षण प्रसारक मंडळ, पुसद, प्रथमावृत्ती 18 ऑगस्ट 1992. पृ.क्रं. 42

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,वैभववाडी जि.सिंधुदुर्ग - ४१६८१०, महाराष्ट्र

२०२० या महाराष्ट्र राज्याच्या हिरक महोत्सवी वर्षानिमित्त

इतिहास विभाग आणि अंतर्गत गुणवत्ता हमी विभाग आयोजित

आंतरविद्याशाखीय ऑनलाइन राष्ट्रीय परिषद – २०२०

"महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील ६० वर्षे- चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९६० ते २०२०)"

शनिवार दि. ३० मे, २०२०

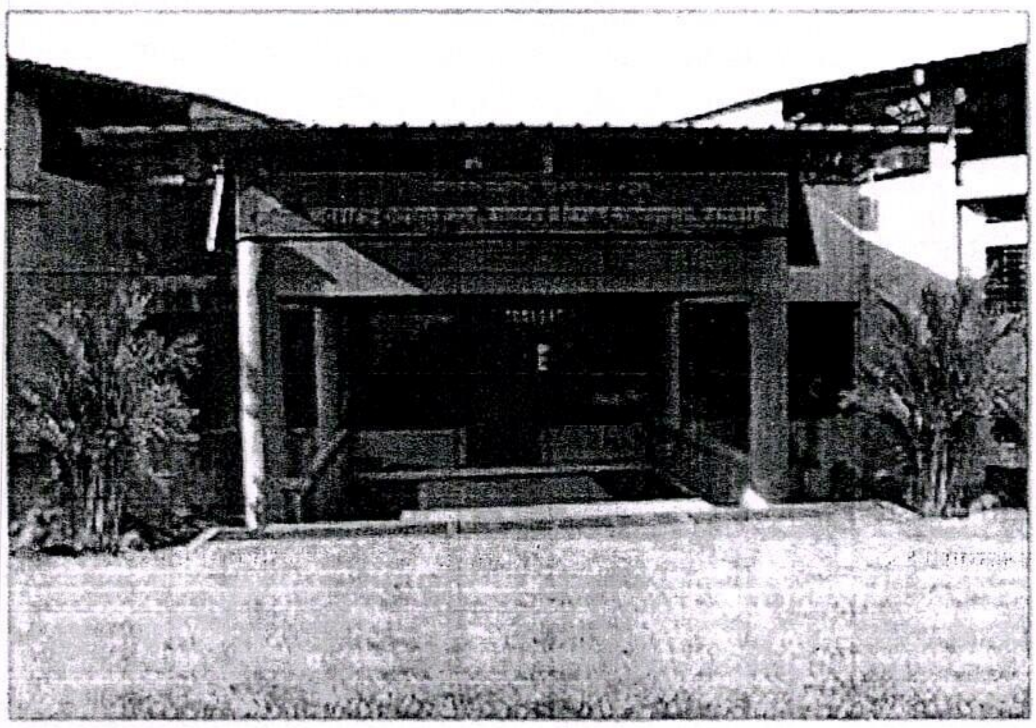

Price: 200/-

"महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील ६० वर्षे- चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९६० ते २०२०)"

प्राचार्य डॉ. सी. एस. काकडे
प्रा. एस. एन. पाटील
प्रा. डी. एम. सिरसट

© 2020 by Authors
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without prior permission of the author. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages. [The responsibility for the facts stated, conclusions reached, etc., is entirely that of the author. The publisher is not responsible for them, whatsoever.]

ISBN– 978-1-71679-154-3

Published by,
Lulu Publication
3101 Hillsborough St,
Raleigh, NC 27607,
United States.

41	सामाजिक चळवळ - मराठी मायबोलीचे संवर्धन सौ. राधिका सावंत	218
42	राजकीय चळवळींचा कामगार रंगभूमीवरील प्रभाव सहा. प्रा. राजश्री प्रदीप कदम	222
43	ख्रिश्चन मिशनरी लोकांचे महाराष्ट्रातील कार्य सौ. रश्मी शिवाजी आडेकर	226
44	स्वतंत्र भारतातील स्त्रियांच्या सबलीकरण आतील अडथळे **Sanjay Thawale**	231
45	आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत वसंतराव नाईक यांचे योगदान डॉ. ताडेराव डी. बी	234
46	**RATIONALIST MOVEMENT IN MAHARASHTRA** **Vinodsinh Vilasrao Patil**	240
47	कोल्हापूरच्या शुगर मिलची निर्मिती व जडणघडण (१९३१ ते १९४६):- एक चिकित्सक अभ्यास प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे	246
48	'कोविड-19 आणि आरोग्य' **(COVID – 19 and HEALTH)** डॉ. सौ. वर्षा यशोधन पाटील	252
49	कोल्हापूर जिल्ह्यातील विडी कामगार आंदोलने डॉ. वसंत ज्ञानदेव ढेरे	259
50	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे महत्त्वपूर्ण यशस्वी आंदोलने प्रा. डॉ. कदम एस.आर	262
51	**SOLAR TECHNOLOGY: AN ALTERNATIVE SOURCE OF ENERGY FOR NATIONAL DEVELOPMENT** **Miss.Vishakha Ganesh Mankame**	265
52	शेती, उद्योग, व्यापार व सहकार प्रा.एल.एच.पंडुरे	269
53	महाराष्ट्रातील साखर उद्योग सद्यस्थिती समस्या व उपायोजना युवराज धनाजी खडके	273

RATIONALIST MOVEMENT IN MAHARASHTRA

Vinodsinh Vilasrao Patil
M. A., M. Phil., Assit. Prof., Department of English,
Arts and Commerce College, Phondaghat.
Tal: Kankavli; Dist: Sindhudurg. M.S. Pin: 416601.
Email: vinodsinh@yahoo.in; Cell. 9421235804

Abstract:

The year 2020, is the Diamond Jubilee of State of Maharashtra. Maharashtra is considered as one of the Progressive States in India. It has a long heritage of philosophers like Saint Namdev, Tukaram, Chattrapati Shivaji Maharaj, Jyotiba Phule, Rajarshi Shahuji Maharaj, Vittal Ramaji Shinde and Dr. Babasaheb Ambedkar. All these philosophers had fought against Social, Educational, Economic Inequality such as casteism, child marriage, superstitions, evil religious practices and had tried to establish Secularism, Scientific Attitude, etc. The status of Maharashtra in education, industrialization, agriculture, social equality and scientific attitude is always noteworthy because of the contribution of some reputed Rationalists in the state. Maharashtra is the first state in India to implement Anti-superstition Act as "the Maharashtra Prevention and Eradication of Human Sacrifice and other Inhuman, Evil and Aghori Practices and Black Magic Act, 2013. Maharashtra Andhashraddha Nirmulan Samiti, Akhil Bhartiya Andhashradha Nirmulan Samiti and few other social organisations have contributed a lot to establish and spread rationalist, progressive thoughts throughout Maharashtra. Martyr Dr. Narendra Dabholkar, Martyr Adv. Com. Govind Pansare dedicated their lives for the Eradication of Superstitions and Evil Social Practices in the society. Hence, the researcher has tried to focus the development of Rationalist Movement in Maharashtra, through this paper.

Key Words: *Rationalist movement, Atheism, Charvak, Religion, FIRA, IRA, MANS, ABANS, IHEU, Anti-Superstition and Black Magic Bill.*

Prologue:

The world is marching in the great era of scientific development in 21st century. The life span of human being has been increased because of unbelievable medical research. Human being has reached at not only the Moon but also the Mars. The development in IT sector has changed the whole universe, by bringing together all corners of the world. No doubt the new century has given the fruits of scientific development to the global citizens. But on the contrary, the assassinations of many of rationalists in India has taken place in the existing decade. Dr. Narendra Dabholkar, Adv. Com. Govind Pansare, Dr. M. M. Kalburgi, Journalist Gauri Lankesh, and many other have been assassinated by orthodox minded hooligan. There were huge rallies to protest against these assassinations from local to international level. What were the reasons for the murders of these rational thinkers? Were they against humanity? Which crime had they committed?

The researcher has decided to present the history of development of Rationalist Movement in Maharashtra.

Indian Atheism:

According to Wikipedia Atheism means statement of no Lord, or disbelief in God or Gods. The orthodox people state that the terms Secularism, Rationalism are western ideas, and not the Indian concepts. But if we study the history of Indian culture, we come to know that there was existence of Indian Atheism. The concept of atheism was present and spread through Shraman system before 6th century BCE (pre-Mahavira and pre-Buddha Era). Jainism, Buddhism and most schools of Vedic accepted atheism. India has given birth to some atheists, social reformers and revolutionaries. There are six orthodox schools in Hinduism, namely, Nyaya, Vaisheshika, Samkhya, Yoga, Mimamsa and Vedanta; and five heterodox schools of Shraman as Jain, Buddhist, Ajivika, Ajnyana and Charvaka. Jainism, Buddhism, Charvaka and Ajivika are rejecting the doctrine of Vedas. The Charvaka school emerged in India around 6th century BCE, which is recognized as a Nastika school. They accepted perception as a valid evidence and rejected other evidence like testimony, analogy and inference as unreliable. It rejected the existence of soul and God. They considered everything to be made of earth, water, air and fire. The Charvaka followed enjoyment of life and elimination of physical pains.

Jainism accepts the doctrine that, universe and its constituents have always existed; and it rejects the idea of a creator deity. All the constituents and actions are governed by universal natural laws. Gautam Buddha also rejected the concept of the creator deity, whereas it emphasizes the system of causal relationships underlying the universe, that constitute the dharma and source of enlightenment. In the middle ages also, Saint Basavanna, Namdev, Tukaram and many other saints propagated, the principles of equality, humanity and worshiping the nature. Basavanna founded a new religion as a revolt to the evil practices in Hinduism.

In 20th century, E. V. Periyar Ramaswamy was an atheist and rationalist leader of Self Respect Movement, who rejected the religion based on the base of caste system. Brahamanand Swami Shivyogi, Shreela and Baroness Flather, Osho, Meghanad Saha, Pandit Jawaharlal Nehru, were some of the rationalist thinkers. Martyr Bhagat Singh, an Indian Socialist revolutionary wrote the book in prison *Why I am Atheist*? Goparaju Ramchandra Rao (Gora) a social reformer, anti-caste activist and atheist, with his atheist wife Sarswati Rao, founded the Atheist Centre in 1940. He wrote the book *Positive Atheism* in 1972 to explain the philosophy of positive atheism. He organized the first Atheist World Conference in 1972 in Vijaywada.

Further Amartya Sen, an Indian economist, philosopher and Nobel laureate, is an atheist, and follower of Lokayat, atheist school of Hinduism. He states, "In some ways people had got used to the idea that India was spiritual and religion-oriented. That gave a leg up to the religious interpretation of India, despite the fact that Sanskrit had a larger atheistic literature than what exists in any other classical language. Madhava Acharya, the remarkable 14th century philosopher, wrote this rather great book called Sarvadarshansamgraha, which discussed all the religious schools of thought within the Indian structure. The first chapter is "Atheism" – a very strong presentation of the argument in favor of atheism and materialism."

According to Markandey Katju, former Chairman of the Press Council of India and former judge of the Supreme Court of India, "...there are six classical systems of Indian philosophy, Nyaya, Vaisheshika, Samkhya, Yoga, Purva Mimamsa and Uttar Mimamsa and three non-classical systems, Buddhism, Jainism and Charvak. Out of these nine systems eight of them

are atheistic as there is no place for God in them. Only the ninth one, that is Uttar Mimamsa, which is also called Vedanta, has a place for God in it."

Various Surveys about Atheists:

According to 2006 World Values survey, conducted by Dentsu Communication Institute Japan, 6.6% of Indians have stated that they had no religion. According to 2005 Global Index of Religion and Atheism report from WIN Gallop, 87% of Indians were religious and 4% called themselves atheists. But according to 2012 report of the same organization 81% of Indians were religious, 13% were not religious and 3% convinced atheists and 3% were unsure of didn't respond. According a survey conducted by Worldviews and opinions of scientists in India, in 2007, 59% of scientists identified themselves as secular, 16% somewhat secular. 20% equated secularism to atheism, and 11% called themselves as completely not spiritual. These surveys indicate that there is lack of scientific temper among the scientists.

Indian Rationalist Association:

The voluntary organization Indian Rationalist Association (IRA) founded in 1949 in Chennai, under leadership of M. N. Roy, C. N. Annadurai, R. P. Paranjape, (former VC of Bombay University) the founder president and S. Ramnathan the founder secretary and the editor of 'The Indian Rationalist'. It promotes scientific skepticism and critique supernatural claims, through organizing seminars and lectures and publishing magazines and books. IRA has branches in different states of India, with it's headquarter located in Delhi. IRA took initiative to form the Rationalist International in 1995 and organized three International Rationalist Conferences. IRA opposes superstitions and pseudoscience in India. It organizes awareness campaigns the debunking the Monkey – man of Delhi monster hysteria, godmen, claims of miraculous milk drinking statues, superstitions related to solar eclipses and beliefs behind ritual human sacrifices. IRA performs magic demonstrations that expose the deceiving miraculous feats of the godmen, such as firewalking, producing sacred ash from thin air, exploding stones with "mental power," or turning water into blood. And thousands of volunteers of IRA assist with these demonstrations throughout India. IRA and Dakshin Kannada Rationalist Association opposed together, a proposal to make Yoga compulsory subject for Primary and Secondary schools in Mangalore, in 2009.

Federation of Indian Rationalists Association:

FIRA is a federation of more than 83 rationalist, atheist, skeptic, secularist and scientist organisations in India, founded by Basav Premanand, in 1997. FIRA works for development of scientific temper and humanism in India and promotes tolerance, critical thinking, women's rights, secularism and freedom of expression and fights against casteism, child marriage, superstitions, pseudoscience and violence in Hinduism. Premanand and Nayak met in 1980 or 1981 when Nayak was the secretary of Dakhina Kannada Rationalist Association. U. Kalanathan of Kerala Yukthivadi Sangham is the current General Secretary of the organization.

FIRA is affiliated to International Humanist and Ethical Union and supports minimum statement on Humanism (as required by IHEU by law 5.1) and the Amsterdam Declaration 2002. The minimum statement is "Humanism is a democratic and ethical life stance, which affirms that human beings have the right and responsibility to give meaning and shape to their own lives. It stands for the building of a more humane society through an ethic based on human

and other natural values in the spirit of reason and free inquiry through human capabilities. It is not theistic, and it does not accept supernatural views of reality."

Maharashtra Andhashraddha Nirmulan Samiti:

MANS or Committee for Eradication of Blind Faith, CEBF, fights superstitions in India, particularly in Maharashtra, founded by Dr. Narendra Dabholkar, in 1989. It is currently headed by Avinash Patil after Dabholkar's assassination.

MANS has organized campaigns against pollution emerging from festivals, such as immersion of idols in well, river and lake water. It urges to use smaller idols and vegetable dyes to avoid polluting water. In 1999, MANS had protested the canonisation of Mother Teresa on the basis of purported miracles, but they had praised her service to the ailing and diseased. It has protested the torture of mentally ill people under the religious superstitious belief that it will cure them. Further MANS has challenged godmen who claim to perform miracles. In December 2002, a prize of Rs.11 lakh was announced to be given to anyone who could perform one of the listed 12 miracles such as walking on water, floating in air, standing on hot coals for five minutes, being present in two places simultaneously and materialising necklaces from thin air, among others. It has campaigned against astrology also. In 2009, it has organised a contest with a prize of Rs. 21 lakh challenging astrologers to predict the results of the Maharashtra Assembly poll election with at least 80% accuracy. But the fact is that no one has accepted these challenges, till today.

Anti-Superstitions and Black Magic Bill:

MANS had demanded a law to stop the exploitation of the people through superstitions in Maharashtra. MANS had organized an Andhashraddha Nirmoolan Jahirnama Parishad in Pune in 1989, then Chief Minister Sharad Pawar had indicated the formation of such law. The issue was raised in the Legislative Council in 1995 again. The political parties like BJP and Shivsena opposed it claiming it would adversely affect Hindu culture, customs and traditions. Critics accused him of being anti-religion but in an interview with the Agence France-Presse News agency Dr. Dabholkar said, "In the whole of the bill, there's not a single word about God or religion. Nothing like that. The Indian constitution allows freedom of worship and nobody can take that away, this is about fraudulent and exploitative practices." MANS had organized a hunger strike in 2003, outside the State Assembly in Mumbai to protest the govt.'s inaction. Further in 2009, Members of MANS had a memorandum in blood and sent to the CM of Maharashtra to urge to pass the proposed law. Later it had organized a statewide rally to spread awareness about the law in April 2011. Activists of MANS had also sent telegrams to the CM of Maharashtra to draw attention towards law, in July 2011. But the pending Bill was finally promulgated after assassination of Dr. Narendra Dabholkar, and after 29 amendments enacted as an ordinance on 18 December 2013.

Maharashtra Vivek Vahini:

ANS thought that there should be a platform for college going students to express themselves on matters concerning their future life. Vivek Vahini (VV), a branch of MANS, is a loosely knit organisation of students and teachers who are interested in changing themselves and the society. To propagate the idea of VV, Dr. Dabholkar had visited a large number of colleges covering 20 districts ranging from Nandurbar to Sindhudurga of Konkan. He delivered more than 70 lectures in this tour in which, on an average 200 to 700 students attended his

lectures. After the lecture students and college lecturers were invited for discussion to establish VV. ANS insisted that students and teachers should come together and form a forum for discussion undertaking activities. VV can be established even with 5-10 members without membership fee and with due permission from college authorities. The motto of VV is summed up in the words:

Self-development is in our hands;

Rights are necessary, but responsibility should take precedence.

Scientific Attitude, Eradication of Castes, Gender Equality, Environment Protection, De-addiction, Science & Astrology, and Religion & Morality such topics are discussed in the weekly meetings of VV. As well as Positive Attitude, Acceptance of Changes, Mission & Goals, Communication Skills, Time Management, Stress Control, Leadership Qualities, etc. are discussed by the members for their self development.

The student members start reading thought provoking books, make notes and write an independent article on the material studied. The members should be able to communicate their thoughts or ideas properly. This should not be allowed to turn into an argument and the member should be able to convert the other person to scientific ideology or set the process of change.

It is also necessary to keep good health since good health is the key to self-development. Simple physical exercises like fast walking, jogging, etc., should be a daily routine for upcoming students. The processes of self-development and establishing link between thought and action go hand in hand. By considering the exploitation of poor and innocent people by unscrupulous elements like Babas and Matajis by displaying 'miracles', the student members can learn these tricks and expose them.

Threats and Attacks on Rationalists:

The Indian rationalists always organize awareness programmes for the people regarding superstitions and scientific attitude. Although India is a secular democracy, blasphemy laws are still enforced under the Indian penal code and threats of violence are common for members of the FIRA. Narendra Nayak of FIRA, Megh Raj Mitter, Taslima Nasrin, Sham Manav and K. S. Bhagawan were threatened by the orthodox minded terrorists.

Further Dr. Narendra Dabholkar, founder of MANS, was gun shot in 2013 in Pune. Dr. Dabholkar had faced several threats and assaults since 1983 but had rejected police protection. He said, "If I have to take police protection in my own country from my own people, then there is something wrong with me, I'm fighting within the framework of the Indian constitution and it is not against anyone, but for everyone. Later another atheist, Com. Govind Pansare, labours' union leader and CPI leader, was shot dead in Kolhapur.

Renowned academician and VC of Dharwad University, Prof. Dr. M. M. Kalburgi was also assassinated, in Dharwad, for criticizing the religious thoughts. Thereafter, rationalist and journalist Gauri Lankesh was assassinated by the orthodox terrorists. She was outspoken against Hindutva, a right-wing Indian nationalist movement. The *Columbia Journalism Review* states that the Hindutva is "associated with activities ranging from lynchings, riots, and bomb blasts to threats of rape, dismemberment, incarceration, and hanging of people critical of them and their sectarian idea of India."

The Anti-Superstition and Black Magic Ordinance applies only in the comparatively well-off and well-educated province of Maharashtra. In the rest of India the people lack comparable protection from fraudulent pretend-healers and other miracle fakers. ANS and other activists have picked up and carry forward campaign for a national-wide anti-superstition law. The All India Peoples Science Networks (AIPSN) observes August 20 as National Scientific Temper day to commemorate Dr Narendra Dabholkar.

Epilogue: In conclusion, India has a great heritage of rational thoughts for more than 2500 years. This rationalist tradition has developed from atheist Jainism, Buddhism, Charvak, and medieval saint tradition to modern organizations like IRA, FIRA, IHEU, MANS and the latest Maharashtra Vivek Vahini for college students. In Maharashtra ANS has achieved some success against Buvabaji; and with the recent advent of Vivek Vahini and Vidnyan Bodh Vahini the focus on Probodhan amongst youth will be intensified. But unless this educative effort covers a large majority of all youth under 18 effectively enough to counter the superstition environment in their homes and schools and colleges the results will be unsatisfactory.

Bibliography:

- https://en.wikipedia.org/wiki/Irreligion_in_India
- https://en.wikipedia.org/wiki/Hindu_atheism
- https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_Rationalist_Association
- https://en.wikipedia.org/wiki/Maharashtra_Andhashraddha_Nirmoolan_Samiti
- https://antisuperstition.org/vivek-vahini/
- https://antisuperstition.org/need-for-ans-vaccination-to-youth/
- https://en.wikipedia.org/wiki/Narendra_Dabholkar

प्रबोधशिल्पी
अण्णा भाऊ साठे

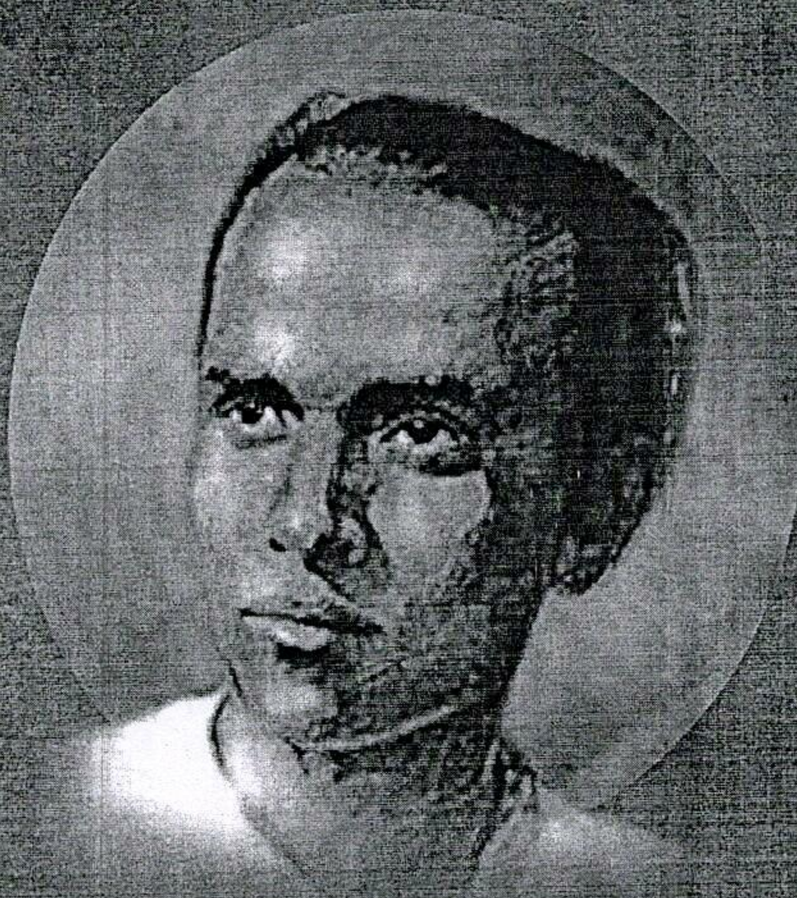

संपादक
डॉ. डी. बी. ताडेराव   डॉ. सतीश कामत

प्रबोधशिल्पी

अण्णा भाऊ साठे

-: संपादक :-

डॉ. डी. बी. ताडेराव
इतिहास विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

डॉ. सतीश कामत
प्र. प्राचार्य व मराठी विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

शिवानी प्रकाशन, पुणे

प्रबोधशिल्पी अण्णा भाऊ साठे

Prabodhshilpi Anna Bhau Sathe

संपादक

डॉ. डी. बी. ताडेराव, डॉ. सतीश कामत

© **सर्व हक्क सुरक्षित**

प्रथमावृत्ती

०१ जून २०२०

प्रकाशक

शिवानी प्रकाशन,

हडपसर, पुणे.

मोबा. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-56-8

मुखपृष्ठ व अक्षरजुळणी

श्री. संतोष राणे, कणकवली

किंमत

४००/-

(सदरील संपादित ग्रंथात व्यक्त झालेल्या विचार व मजकुराशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही)

June 20

प्रबोधशिल्पी

अण्णा भाऊ साठे

-: संपादक :-

डॉ. डी. बी. ताडेराव
इतिहास विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

डॉ. सतीश कामत
प्र. प्राचार्य व मराठी विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

शिवानी प्रकाशन, पुणे

प्रबोधशिल्पी अण्णा भाऊ साठे
Prabodhshilpi Anna Bhau Sathe

संपादक
डॉ. डी. बी. ताडेराव, डॉ. सतीश कामत

© **सर्व हक्क सुरक्षित**

प्रथमावृत्ती
०१ जून २०२०

प्रकाशक
शिवानी प्रकाशन,
हडपसर, पुणे.
मोबा. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-56-8

मुखपृष्ठ व अक्षरजुळणी
श्री. संतोष राणे, कणकवली

किंमत
४००/-

(सदरील संपादित ग्रंथात व्यक्त झालेल्या विचार व मजकुराशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतील असे नाही)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक	पृ. क्र.
१	दृष्टी व्यापक करणारा लेखक अण्णा भाऊ साठे डॉ. गिरीश मोरे, कोल्हापूर	१६
२	अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी – इतिहासाची मुसाफिरी डॉ. सोमनाथ डी. कदम	२२
३	अण्णा भाऊ साठे लिखित स्तालिनग्राडचा पोवाडा : ऐतिहासिक मूल्यांकन डॉ. शितल पंचीकर	२९
४	अण्णाभाऊ साठे यांचे क्रांतिकारक सामाजिक कार्य डॉ. पठाण झेड. ए.	३५
५	थोर आंबेडकरवादी साहित्यसम्राट : अण्णा भाऊ साठे डॉ. सतीश कामत	४०
६	अण्णा भाऊ साठे यांची क्रांतिकारी शाहिरी डॉ. रघुनाथ केंगार	४७
७	अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान डॉ. नितेश सुरवसे	५३
८	अण्णा भाऊ साठे यांचे कथालेखन डॉ. भाऊसाहेब मुरलीधर नन्नवरे	५८
९	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : अष्टपैलू व्यक्तिमत्व डॉ. बळीराम गायकवाड	६३
१०	लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी, पोवाडे व वगनाट्ये : एक अभ्यास डॉ. स्वाती रामराव सरोदे	६७
११	अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान डॉ. राजेंद्र आत्माराम मुंबरकर	७१
१२	अण्णा भाऊ साठे व कामगार चळवळ डॉ. उर्मिला क्षीरसागर	७७
१३	अष्टपैलू लोकनेते अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. वंदना राजेश शिंदे	८२

२९	**आण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाज** डॉ. सुनिल सुखदेव लोखंडे	१७९
३०	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथांमधील समाजदर्शन** डॉ. वर्षा शिरीष फाटक	१८३
३१	**आण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री पात्रांचा विविधांगी अभ्यास** डॉ. लक्ष्मण गीते	१९०
३२	**अण्णा भाऊ साठे यांचे कथासाहित्य आणि समकालीन वास्तव** डॉ. भूषण ज्ञानदेव काटे-पाटील	१९४
३३	**अण्णा भाऊ साठे : एक थोर साहित्यिक** डॉ. विद्या शरद मोदी	१९९
३४	**अण्णा भाऊ साठे : आजरामर साहित्याचा निर्माता** डॉ. शेख शहाजहान बशीर	२०५
३५	**अण्णा भाऊ साठे : एक प्रभावी व्यक्तिमत्व** डॉ. अर्चना टाक	२०८
३६	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री चित्रण** शेख समरिनबेगम इब्राहिम	२११
३७	**अण्णा भाऊ साठे : एक बहुआयामी व्यक्तीमत्व** डॉ. राजेंद्र यादवराव बारसागड	२१६
३८	**अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील स्त्री जीवन** डॉ. महादेव सदाशिव डीसले	२२१
३९	**अण्णाभाऊ यांची लोकनाट्ये : समाज जागृतीचे ऐतिहासिक कार्य** अजयकुमार प्रल्हाद लोखंडे	२२७
४०	**अण्णा भाऊ साठे यांचा सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टिकोन** प्रा. सुर्यकांत प्रभाकर माने, सौ. ईशा जगदीश गोताड	२३२
४१	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचारांची प्रासंगिकता** डॉ. कहाळेकर सी. एम.	२४०
४२	**अण्णा भाऊ साठे यांचे समाज कार्य** डॉ. अतुल पद्माकर खोसे	२४८
४३	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री चित्रण** श्री. रमेश विठ्ठलराव शेळके	२५१

33

अण्णा भाऊ साठे : एक थोर साहित्यिक

डॉ. विद्या शरद मोदी

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट

प्रस्तावना :

अण्णा भाऊ साठेंची समाजातील ओळख ही साहित्यिक, लोकशाहीर, साहित्यरत्न अशीच आहे. ग्रामीण भागात जन्मलेल्या या साहित्यिकांनी मुंबईत जाऊन लेखनाला सुरुवात केलेली असली तरी त्यांच्या लेखणीतून ग्रामीण, दलित, लाचारीचे जिणे जगणारी माणसे त्यांनी उतरविली. कथा–कादंबरी, नाट्यलेखन पोवाडे अशा वेगवेगळ्या लेखन प्रकारात अण्णाभाऊंचे साहित्य पहावयास मिळते. अण्णांच्या कादंबऱ्यांची भाषा प्रसन्न व ओघवती असून लोकभाषेचा वापर केलेला आहे. अण्णाभाऊ सामाजिक बांधिलकी मानणारे साहित्यिक असल्याने साहित्य हे समाज परिवर्तनाचे प्रचंड शस्त्र अण्णांनी उचललेले आहे. अण्णांच्या कथा कादंबऱ्यांचा विषय हे त्यांनी जगलेले जीवन आणि अनुभव यातूनच मांडलेले आहे.

१ ऑगस्ट १९२० रोजी अण्णा भाऊ साठे यांचा जन्म सांगली तालुक्यातील वाटेगांव येथे झाला. अण्णा भाऊ साठे यांचे नाव तुकाराम होते परंतु घरातील वडील बंधू या नात्याने त्यांची लहान भावंडे त्यांना अण्णा म्हणू लागली. मुंबईतील कम्युनिस्ट कार्यकर्ते ही प्रेमाने अण्णा या नावाने हाक मारू लागले. पुढे तुकाराम भाऊ साठे चे अण्णा भाऊ साठे हे नाव रूढ झाले. वाटेगाव सारख्या ग्रामीण भागात मातंग समाजात जन्मलेल्या अण्णांना गरिबी, जातीयता यांचा सामना करावा लागला. वाटेगावला असताना आसपासच्या खेड्यातील जत्रा पाहणे जत्रेतील दुकाने, माणसे, तंबू राहुट्या, कोल्हाटी समाजातील लोकांच्या कसरती, तमाशे, पूजा, देवतांच्या पालख्या, त्यांच्या मिरवणुका मुरळ्या ची नृत्ये व गाणी यांचे अण्णा बारकाईने निरीक्षण करत असत. अण्णाभाऊंचे वडील मुंबईत असल्याने त्यांनी आपल्या कुटुंबाला मुंबईला नेले. मुंबईला अण्णाभाऊंचे वास्तव्य भायखळ्याच्या कामगार वस्तीत होते. लहान वयातच त्यांचा कामगार जीवनाची जवळून संपर्क आला अण्णांनी कामगारांचे संप, मोर्चे, आंदोलने जवळून पाहिले. त्यामुळे कामगार चळवळीमध्ये अण्णाभाऊ सहभागी झाले. वाटेगावला असताना अण्णाभाऊंनी क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे भाषण ऐकले होते. स्वातंत्र्यासाठी आपणही काहीतरी केले पाहिजे हे अण्णांना वयाच्या बारा–तेराव्या वर्षी समजले होते. त्यातच भर म्हणून मुंबईत आल्यावर त्यांचा कामगार चळवळ शी संपर्क आला व अण्णाभाऊ कम्युनिस्ट नेते झाले. कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करताना त्यांना साम्यवादी तत्त्वज्ञानाची माहिती झाली. शोषित व

कष्टकरी वर्गातून आलेल्या अण्णांना साम्यवादी तत्त्वज्ञानाविषयी आकर्षण वाटले नसते तर नवलच. अण्णा भाऊ साठे हे जरी कम्युनिस्ट नेते असले तरी त्यांच्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही प्रभाव असलेला दिसून येतो.

मराठी साहित्यात ग्रामीण आणि दलित साहित्यामध्ये साहित्य निर्मितीत अण्णा भाऊ साठे यांचे फार मोठे योगदान आहे. साहित्य आणि संस्कृतीची परंपरा जोपासणारे अण्णा भाऊ साठे मराठी साहित्यातील पहिले दलित लेखक म्हणून पाहिले जातात. १९५० पासून अण्णांनी साहित्याकडे आपले लक्ष केंद्रित केलेले दिसून येते. अण्णांना औपचारिक शिक्षणाचा लाभ मिळाला नसला तरी आपल्या धकाधकीच्या आयुष्यात त्यांनी घेतलेले विविध अनुभव त्यांच्या जीवनात त्यांना भेटलेली अनेक विविध प्रकारची माणसे त्यांच्या आजूबाजूची परिस्थिती या सर्वांचा परिणाम म्हणून की काय त्यांच्यातील लेखक जागा झाला आणि एखाद्या झपाटलेल्या माणसाप्रमाणे त्यांनी कथा कादंबऱ्या लिहिण्यास सुरुवात केली.

अण्णा भाऊ साठेंना थोर साहित्यिक म्हणणे योग्यच आहे कारण अण्णांनी मराठी साहित्यातील सर्व प्रकारांमध्ये साहित्य निर्मिती केलेली पहावयास मिळते. अण्णांच्या साहित्यसंपदेचा आढावा घ्यायचे म्हटले तर कथा कादंबऱ्या लोकनाट्य पोवाडे काव्यसंग्रह व प्रवास वर्णन ह्या साहित्याचा समावेश होतो.

कादंबऱ्या :

अग्निदिव्य, अलगुज, अहंकार, आग, आघात, आवडी, कुरूप, केवड्याचं कणीस, गुलाम, चंदन, चिखलातील कमळ, चित्रा, जिवंत काडतुस, डोळे मोडीत राधा चाले, तारा, पाझर, फकिरा, फुलपाखरू, मंगला, मयुरा, माकडीचा माळ, मास्तर, मूर्ती, रत्ना, रानगंगा, रानबोका, रूपा, वारणेचा वाघ, वारणेच्या खोऱ्यात, वैजयंता व संघर्ष इत्यादी कादंबऱ्या अण्णाभाऊ साठे यांनी लिहिल्या.

अण्णांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्याचे वर्णन करावयाचे झाल्यास त्यांनी सहासाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून महिलांच्या समस्यांचे चित्रण उभे राहते. त्यांनी प्रेमाचे चित्रण करणाऱ्या ही कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अण्णांचे बालपण ग्रामीण भागात गेलेले असल्यामुळे कादंबरीचे लिखाण करत असताना त्यांनी ग्रामीण जीवनावर आधारित असे साहित्य जन्माला घातले. कादंबरी लिहिताना अण्णांनी सामाजिक विषयाला धरून लिखाण केलेले दिसून येते. आपल्या कादंबऱ्यांतून विषय चित्रित करताना त्यांनी समाजात घडणाऱ्या भयानक वास्तवाला साकार केले. अण्णांच्या कादंबऱ्यांमध्ये वर्ग कलह स्वातंत्र्याच्या प्रेरणा सामाजिक मूल्ये असे विविध विषय घेऊन अण्णांनी लिखाण केलेले आहे. अण्णांच्या कादंबरीतील पात्रे ही अन्यायाच्या विरोधात संघर्ष करताना दिसतात फकीरा ही अण्णांची प्रसिद्ध कादंबरी आहे या कादंबरीला १९६१ साली उत्कृष्ट कादंबरीचा महाराष्ट्र राज्य साहित्य पुरस्कार मिळाला. या कादंबरीतून अण्णांनी आपले मामा फकिरा राणोजी मांग यांची जीवनकथा मांडलेली

आहे ब्रिटिशांनी दलितांवर केले अन्याय आणि फकिराने केलेल्या संघर्ष या कादंबरीतून मांडला आहे. अण्णांच्या महिलांच्या समस्या वरील कादंबऱ्यांमधून चित्रित झालेली स्त्री ही सात्विक, कौटुंबिक जिव्हाळा असणारी आणि शौर्य गाजविणाऱ्या निष्ठासंपन्न आहेत. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यावर आधारित असे टिळा लाविते मी रक्ताचा, अशी ही साताऱ्याची तऱ्हा, मुरळी, मल्हारी रायाची डोंगराची मैना, फकीरा, बारा गावचं पाणी आणि वारणेचा वाघ हे मराठी चित्रपट चित्रीत केले गेले आहेत.

कथासंग्रह :

अमृता, आबी, कृष्णाकाठच्या कथा, खुळवाडी, गजाआड, गुऱ्हाळ, चिरागनगरची भुतं, ठासलेल्या बंदुका, नवती, निखारा, पिसाळलेला माणूस, फरारी, बरबाद्या कंजारी, भूताचा मळा, मास्तर, रणगा, रानवेली, राम रावण युद्ध, लाडी, स्वप्नसुंदरी या कथासंग्रहातून जवळजवळ अडीचशे ते तीनशे कथा लिहिल्या. या कथा मराठी साहित्य पुरते मर्यादित न राहता त्या अनुवादातून सर्व प्रमुख भारतीय भाषांमध्ये पोहोचल्या त्याचप्रमाणे जर्मन, इंग्लिश, पोलीस, रशियन आणि स्लोवाक इत्यादी विदेशी भाषांतही अनुवाद झाले आहेत. अण्णा भाऊ साठे यांनी ज्या वेळी लेखणी हातात घेतली त्यावेळी शहरी भागातील आणि श्रीमंतीचा थाट असणारे असे साहित्य निर्माण होत होते. तत्कालीन साहित्यनिर्मिती पेक्षा आपण काहीतरी वेगळे असे साहित्य निर्माण करू शकतो याबाबत अण्णा भाऊ साठे यांना एक वेगळाच विश्वास होता. आपण जे जगलो अनुभवले आपल्या भारतामध्ये जास्तीत जास्त लोकांना ज्या समस्या आहेत त्या वाचकांपासून खूप लांब आहेत. या वास्तवावर साहित्य निर्माण करणे आवश्यक आहे याची जाणीव झालेल्या अण्णांच्या लेखणीतून साहित्यनिर्मिती झाली नाही तर नवलच.

कथा लेखन करताना अण्णाभाऊ साठेंनी जी व्यक्तिचित्रे रेखाटली आहेत ती त्यांना प्रत्यक्षात कुठे ना कुठे भेटलेली आहेत या माणसांच्या जीवनातील दुःख, गरीबी, असहायता, व्यसने, धाडसे चतुराई, संघर्ष अंधश्रद्धा या सर्व बाबी अण्णाभाऊंना माहीत होत्या. त्यांनी त्या अगदी जवळून पाहिल्या होत्या म्हणून अण्णा भाऊंचे साहित्य हे वास्तवाशी साम्य करताना दिसून येते. अण्णाभाऊंचे लिखाण हे पांढरपेशे विरुद्ध श्रमजीवी असे असलेले पहावयास मिळते. परिस्थितीशी दोन हात करणारी आणि असहाय्य जीवन जगणारी उपेक्षित माणसे भेटली त्या सर्वांना प्रतिनिधी मानून अण्णा भाऊंनी लेखन केले त्यात त्यांना तुरुंगात भेटलेल्या कैद्यांचे वर्णनही त्यांनी गजाआड कथासंग्रहातून केलेले आहे. अण्णाभाऊंच्या लिखाणातून मुंबईच्या झोपडपट्ट्यांचे, भटक्या अशिक्षित आणि गरिबीचे चित्रण आढळते. बरबाद्या कंजारी या कथासंग्रहातून कालबाह्य आणि अन्यायकारक रीतिरिवाज यांना चिकटून राहिलेल्या समाजातील एक प्रगतीशील बंडखोर म्हणून बरबाध्याचे चित्रण केलेले आहे म्हणजेच अण्णाभाऊंना जुन्या रुढी परंपरा मान्य नव्हत्या हेच दिसून येते.

लोकनाट्य व नाटके :

अकलेची गोष्ट, खापऱ्या चोर, शेटजीचं इलेक्शन, देशभक्त घोटाळे, निवडणुकीत घोटाळे, बेकायदेशीर, माझी मुंबई अर्थात मुंबई कोणाची? मूक मिरवणूक, नवे तमाशे, पुढारी मिळाला, लोकमंत्र्यांचा दौरा, इनामदार, बिलंदर बुडवे, दुष्काळात तेरावा, पेंग्याचं लगीन ही लोकनाट्ये व नाटके अण्णाभाऊंनी लिहिले. तत्कालीन समाजात तमाशा हा करमणुकीचा प्रकार लोकप्रिय होता तमाशा मधून जरी मनोरंजन केले जात असले तरी प्रत्यक्षात तमाशात काम करणाऱ्या स्त्रियांना अतिशय वाईट वागणूक दिली जात होती. हे चित्र बदलण्याकरिता म्हणून अण्णाभाऊंनी जाणीवपूर्वक तमाशाच्या सुसंस्कृत लोककलेला लोकनाट्य असे नाव दिले. लोकनाट्य चे प्रणेते अण्णाभाऊ आहेत असे म्हटले तर ते वावगे होणार नाही. अण्णाभाऊ साठे एक चांगले कलावंत होते. तमाशाच्या कलेशी त्यांचा वाटेगाव असल्यापासूनच संबंध होता.

पोवाडे :

इतर साहित्य लेखनाप्रमाणेच पद्य लेखनातून व काव्य लेखनातून अण्णाभाऊंनी उदात्त साहित्य निर्मिती केली. पद्य रचनेमध्ये अण्णांचे शाहीर हे गाजलेले पद्य होय तर स्टालिनग्राडचा पोवाडा, बंगालची हाक, बर्लिनच्या पोवाडा, पंजाब-दिल्लीचा दंगा तेलंगणाचा संग्राम, महाराष्ट्राची परंपरा, अमळनेरचे अमर हुतात्मे, मुंबई गिरणी कामगार, काळ्याबाजाराचा पोवाडा हे पोवाडे अण्णा भाऊंनी लिहिले या पोवाड्याच्या नावातच त्यांची तळमळ दिसून येते. या पोवाड्यांच्या माध्यमातून त्यांनी समाजजागृती केलेली आहे म्हणण्यापेक्षा संपूर्ण महाराष्ट्र ढवळून काढला होता. कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करताना त्यांनी शाहीर अमरशेख आणि शाहीर गवाणकर यांच्या सहकार्याने 'लाल बावटा' कला पथकाची स्थापना करून त्यांनी जनजागृतीचे काम केलेले आपणास पहावयास मिळते. विशेष म्हणजे कामगार क्षेत्रात राष्ट्रीय विचारांचा प्रचार करण्यात या कलापथकाने महत्त्वाची भूमिका बजावली होती.संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या काळात तर लालबावटा कलापथकाने संपूर्ण महाराष्ट्रात दौरे करून प्रचार केला होता. मराठी जनतेला चळवळीत सहभागी होण्याची प्रेरणा देण्याचे काम अण्णाभाऊंनी केलेले पहायला मिळते. गोवा मुक्ती आंदोलनाच्या काळातही लाल बावटा कलापथकाने लोकांत या प्रश्न जागृती घडवून आणली होती.

प्रवास वर्णन :

माझा रशियाचा प्रवास हे प्रवास वर्णनही अण्णाभाऊंनी लिहिले आहे. हे प्रवास वर्णन म्हणजे १९६१ मध्ये इंडो-सोवियत कल्चर सोसायटीने आयोजित केलेल्या रशियाच्या प्रवासाचे वर्णन आहे.

अष्टपैलू अण्णा भाऊ :

मराठी साहित्यात मोलाची भर घालणाऱ्या अण्णांचे व्यक्तिमत्व हे अष्टपैलू होते. त्यांनी कथा-कादंबऱ्या, लोकनाट्ये, कविता पोवाडे लिहिले. त्याचबरोबर त्यांनी वृत्तपत्रासाठी व नियतकालिकांसाठी लेखनही केले. प्रामुख्याने लोकयुद्ध, लोकसाहित्य, युगांतर या साप्ताहिकासाठी वार्ताहर म्हणून काम केले होते ते जसे साहित्यिक म्हणून प्रसिद्ध होते तसेच ते मुलाखती घेण्यात वाक्‌बगार होते त्यांनी स्वतःच्या मुलाखती देताना इतरांच्याही मुलाखती घेतल्या होत्या.अण्णा भाऊंनी ज्यांच्या मुलाखती घेतल्या त्यांच्यामध्ये कामगार, शेतमजूर, बलात्कारित स्त्री या समाजातील अन्यायग्रस्त व पददलित व्यक्तींचा समावेश होता. टॉलस्टॉयच्या 'क्राईम अँड पनिशमेंट' या कादंबरीचे व गणेश इंदोरी यांचा 'मानव की ललकार' या हिंदी कविता संग्रहाचे परीक्षणही अण्णांनी केले होते.

अण्णाभाऊंच्या साहित्यावर आधारित निर्माण केले गेलेले साहित्य :

अण्णाभाऊंनी साहित्यनिर्मिती केली हे जेवढे अभिमानास्पद आहे तेवढाच अभिमान त्यांच्या प्रेरणेतून जे साहित्य निर्माण झाले त्याचा आहे. अण्णाभाऊंच्या साहित्यावर आधारित सदा कऱ्हाडे, नागोराव कुंभार, आसाराम गायकवाड, बाबुराव गुरव, किशोर जाधव, व्ही. बी. विटेकर, दिनकर साठे, बजरंग कोरडे या साहित्यिकानी साहित्य लिहिले आहे. एवढेच नव्हे तर अण्णाभाऊंच्या साहित्यावर पीएचडीसाठी प्रबंध सुद्धा लिहिले गेले आहेत. अण्णा भाऊंनी नियतकालिकांसाठी लेखन केले त्याची परतफेड म्हणून की काय विविध नियतकालिकांनी अण्णाभाऊंचे विशेषांक प्रसिद्ध केलेले आहेत. यामध्ये अस्मितादर्श, देवकीनंदन कठडेगोपाला, महाराष्ट्र मानस, युगांतर, लोकराज्य, विचारक्रांती, सुगावा यासारख्या नियतकालिकांची प्रामुख्याने नावे घेता येतील. अण्णाभाऊंचे साहित्य इथवरच थांबले नाही तर एक ऑगस्ट २०२० हे वर्ष अण्णांचे जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रात साजरे केले जात आहे. त्यांना मानवंदना म्हणून त्यांचे राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय सेमिनार भरवले जात आहेत. त्यांचे विशेषांक काढले जात आहेत. याचाच एक भाग म्हणून आमचे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट मध्ये जगभरात कोरोना महामार्गाचे संकट असताना ऑनलाइन नॅशनल सेमिनारचे आयोजन केले आहे. मी एक ग्रंथपाल असल्यानेही साहित्याची निर्मिती ही आमच्यासाठी पर्वणीच असते. अण्णांनी ती सर्वांना उघडून दिली. या सेमिनारचा निमित्ताने अण्णांच्या एकूणच साहित्याचा आढावा घेण्याचा केलेला हा छोटासा प्रयत्न.

सारांश :

मराठी साहित्याला विशिष्ट उंची प्राप्त करून देण्याचे काम अण्णा भाऊ साठे यांनी केले. आपल्या कथा कादंबऱ्यांतून समाजातील बहुजन समाज जीवनाचे चित्रण केले आहे. कथा-कादंबऱ्या तील अण्णांनी साकारलेली स्त्री ग्रामीण गरीब कुटुंबातील असली तरी ती

शीलवान आणि कर्तुत्ववान आहे हे सांगण्यास अण्णा विसरलेले नाहीत. त्यांनी आपल्या पोवाड्यातून समाजजागृती करताना संपूर्ण महाराष्ट्र ढवळून काढला होता. अण्णाभाऊंनी मराठीला ज्याप्रमाणे साहित्य दिले त्याच्या अनुषंगाने दुय्यम स्त्रोत तयार करताना पुस्तक निर्मिती प्रबंध आणि नियतकालिकांना वेगळे विषयही आनंदाने भावी पिढीसाठी उपलब्ध करून दिलेले आहेत. म्हणूनच अण्णाभाऊ साठे हे फक्त साहित्यिक नसून ते एक थोर साहित्यीक आहेत असे म्हणणे उचित ठरेल. अशा या थोर साहित्यिकास अभिवादन.

संदर्भ :

१. कऱ्हाडे सदा (१९७०), अण्णा भाऊंचे कथाविश्व, मुंबई, प्रगत सहित्यप्रभा.
२. साठे दिनकर सहदेव (१९७७), हे सूर अल्गुजाचे, पुणे, विद्यार्थी प्रकाशन.
३. गुरव बाबुराव (१९९१), अण्णा भाऊ साठे - समजविचार आणि साहित्य विवेचन, मुंबई, लोकवाड.मय.
४. कोरडे बजरंग (२००७), भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णा भाऊ साठे, मुंबई साहित्य अकादमी.
५. अण्णा भाऊ साठे यांचे जीवन व कार्य - शोध निबंध पत्रिका, एक दिवसीय आंतर विद्याशाखीय चर्चासत्र, लातूर, २०१९.
६. लोकराज्य (मुंबई), अण्णा भाऊ साठे विशेषांक, १ नोव्हेंबर १९९३, संपादक - दिवाकर गंधे

"Professional Challenges and Opportunities for Development of College Librarians"

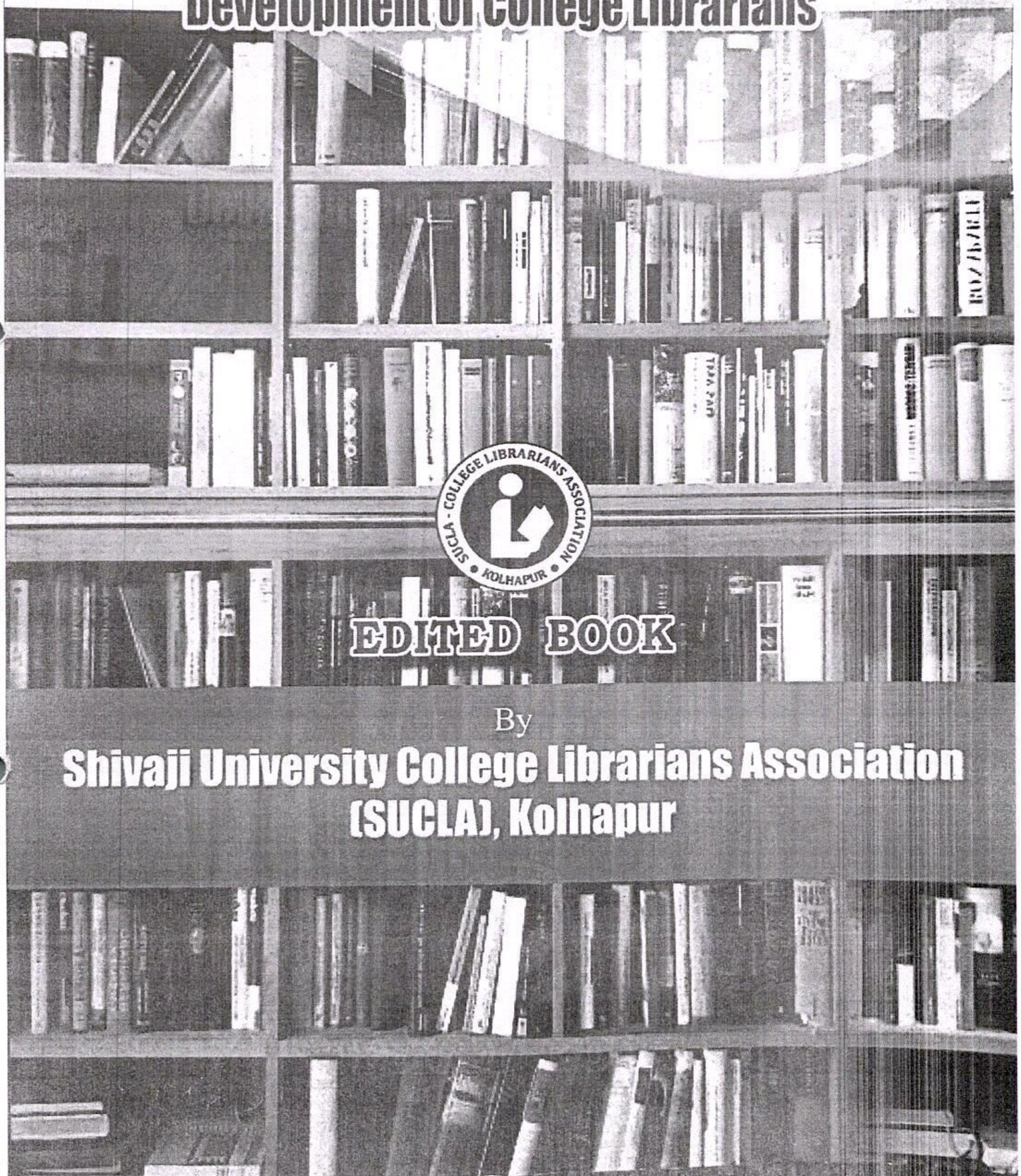

EDITED BOOK

By

Shivaji University College Librarians Association (SUCLA), Kolhapur

Scanned by CamScanner

"Professional Challenges and Opportunities for Development of College Librarians"

EDITED BOOK

ISBN : 978-93-81249-30-7

By

Shivaji University College Librarians Association (SUCLA), Kolhapur

Scanned by CamScanner

ISBN : 978-93-81249-30-7

58	ओपन सोर्स डेटाबेसचे महत्व **ऋषिकेश अनिल गुरव, डॉ. पांडूरंग बी. पाटील**	190
59	महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालये : एक शृंखला **निलेश माणिक जाधव**	197
60	ग्रंथालयांचे प्रकार, कार्ये व महत्त्व **जगताप डी. ए.**	199
61	भारतीय राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना आणि विकास **यशवंत श्रीकांत कारंडे, डॉ. पांडूरंग बी. पाटील**	202
62	माहिती साक्षरतेचा ग्रंथालयात उपयोग **प्रा. एस. बी. कोरडे**	206
63	शंकरराव जगताप आर्टस् अँण्ड कॉमर्स कॉलेज वाघोलीमधील ग्रंथालयात ई-ग्रंथालय सॉफ्टवेअरचा उपयोग **श्री. प्रविण चंद्रकांत कुंभार**	208
64	ग्रंथालय संगणकीकरण **श्री. लोखंडे एन. एन.**	211
65	ग्रंथालयातील मनुष्यबळ आणि मनुष्यबळ नियुक्ती आकृतिबंध **डॉ. विद्या शरद मोदी**	214
66	सार्वजनिक ग्रंथालये **श्री. विनायक दशरथ नाकतोडे**	218
67	ग्रंथालयामध्ये व्यवस्थापनाचे बदलते स्वरुप **प्रकाश शिवाजी पाटील**	220
68	वाचक अभ्यास **श्री. सरदार नि. पाटील**	224
69	वाचन संस्कृती विकासातील महत्वाचे घटक **सौ. सुनंदा विकास पाटील**	227
70	डिजीटल ग्रंथालय आणि सेवा **वंदना श्रीपती पाटील, अमोल आबासाहेब चव्हाण**	229
71	संशोधन आणि ग्रंथपाल **युवराज आनंदराव पाटील**	233
72	विद्यापीठीय ग्रंथालयांचे संशोधनातील योगदान **सौ. शिंदे सोनाली राहुल**	235
73	कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे बु.।। ग्रंथालयातील बेस्ट प्रॅक्टिसेस: एक अभ्यास **अमोल अरुण थोरात**	238
74	माहिती तंत्रज्ञान आणि शैक्षणिक पद्धतीचा विकास **कु. यादव मेघा तानाजी**	241

Scanned by CamScanner

ISBN : 978-93-81249-30-7

ग्रंथालयातील मनुष्यबळ आणि मनुष्यबळ नियुक्ती आकृतिबंध

डॉ. विद्या शरद मोदी
ग्रंथपाल
आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज, फोंडा घाट, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

सारांश : वाचकाभिमुख ग्रंथालयीन सेवा देण्याकरीता प्रशिक्षित, अनुभवी व सेवाभावी मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. ग्रंथालयातील मनुष्यबळाची कार्यविभागणी मुख्यस्तर म्हणजे ग्रंथपाल, मध्यम स्तरामध्ये उपग्रंथपाल व सहाय्यक ग्रंथपाल असतात. ग्रंथालयातील दैनंदिन कामे करण्याकरीता ग्रंथालय व तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण घेतलेला कर्मचारी वर्ग नियुक्त करावा लागतो. यामध्ये निम्म स्तर अर्धशिक्षित ग्रंथालय सहाय्यक व इतर प्रतिक्षित वर्गाचा समावेश असतो. ग्रंथालयातील सद्यस्थितील कामकाजाचा आढावा घेउन ग्रंथालयात योग्य ते व्यवस्थापन ग्रंथपालाने करावे अशी अपेक्ष असते. या मनुष्यबळाची निवड करताना प्रत्येक स्तरावर वेगवेगळे निकष वापरून निवड प्रक्रिया पूर्ण केली जाते.

शोध संज्ञा : मनुष्यबळ, मनुष्यबळाचे व्यवस्थापन, मुख्यस्तर, मध्यस्तर, निम्मस्तर, निवड पध्दती.

प्रस्तावना :

ग्रंथालय ही सेवाभावी संस्था असल्याने ग्रंथालयातील मनुष्यबळावर ग्रंथालयातील प्रभावी सेवा अवलंबून असतात. म्हणून ग्रंथालयातील मनुष्यबळास महत्व प्राप्त होते. ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांना प्रभावी सेवा द्यावयाच्या असतात. आधुनिक ग्रंथालयामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग केला गेला असला तरी प्रशिक्षित मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. ग्रंथालय व्यवस्थापनातील मनुष्यबळ हे अत्यंत सावधनतेने वापरणे आवश्यक असते आणि याकरिता शास्त्रीय व्यवस्थापन उपयुक्त ठरते. वाचकांच्या गरजा पूर्ण करण्याकरिता ग्रंथालयात वाचन साहित्याची आवश्यकता असते. हे वाचन साहित्य वाचकांपर्यत पोहचविण्यासाठी ग्रंथालयातील मनुष्यबळाची आवश्यक्ता असते. वाचकांच्या गरजा पुऱ्या करणारा ग्रंथसंग्रह विकसित करणे, हा ग्रंथसंग्रह वाचकांना उपलब्ध करुन देण्यासाठी त्यांचे वर्गीकरण, तालिकीकरण करून वाचन साहित्याची कपाटात मांडणी करणे, वाचकांना विविध प्रलेख, प्रचलित जागरूकता सेवा व इतर माहितीसेवा देणे ही सर्व कामे ग्रंथालयातील मनुष्यबळाकडून केली जात असतात. हे मनुष्यबळ विविध पातळ्यांवर आणि विभागामध्ये काम करीत असतात. ग्रंथालयातील सर्व सेवा सुरळीत चालू राहण्याकरीता उच्चशिक्षित ग्रंथालयशास्त्र पारंगत आणि अनुभवी तसेच योग्य तऱ्हेने निवडलेले ग्रंथालयातील मनुष्यबळ नेमलेले असणे आवश्यक ठरते.

ग्रंथालय ही एक वर्धिष्णू संस्था आहे. त्यामुळे ती सर्वांगानी सतत वृध्दींगत होत जाणारी संस्था आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात पारंपारिक विषयांचा सहसबंध स्पष्ट होवून पर्यावरण प्रदुषण जैविक तंत्रज्ञान, पर्यटन असे नविन विषय अभ्यासले जात आहेत. याचा परिणाम मानवाच्या जीवनावर होत आहे. याचाच परिणाम म्हणून ग्रंथालये ही माहितीकेंद्रे बनली आहेत.

ग्रंथालयातील मनुष्यबळ :

ग्रंथालयात असणारे ज्ञान आणि माहिती देऊन वाचकांची सेवा करण्याचे काम ग्रंथालये करीत असतात. म्हणून ग्रंथालयात जे कर्मचारी नेमले जातात ते अभ्यासू असले पाहिजेत. ग्रंथालयशास्त्र शिक्षण घेतलेले असावेत तसेच त्यांच्या कार्यक्षमतेबरोबरच वाचकांना ग्रंथालय सेवा देण्याची वृत्ती व सहकार्य करण्याची भावना असली पाहिजे.

ग्रंथालये कोणत्याही प्रकारची असली तरी त्यांची सेवाभावी वृत्तीच दिसून येते. ग्रंथालयातील सर्व कार्ये व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी मनुष्यबळ व्यवस्थापनास महत्वाचे स्थान आहे. हे स्थान दिवसेंदिवस अधिक महत्वपूर्णही ठरत आहे.

ग्रंथालयातील मनुष्यबळाचे स्वरूप :

१. मुख्यस्तर ग्रंथपाल : ग्रंथालयाचा प्रमुख म्हणून ग्रंथपालास काम करावे लागते. एकूणच ग्रंथालयाचे कामकाज करण्याबाबत सर्व निर्णय ग्रंथपालास घ्यावे लागतात. ग्रंथालयाच्या संपूर्ण कार्यपध्दतीचे उत्तरदायित्व ग्रंथपालास स्विकारावे लागते. कोणत्याही संस्थेच्या प्रमुखाप्रमाणे ग्रंथालयामध्ये ग्रंथपाल एकच असतो. ग्रंथपालामध्ये ग्रंथालयात कामाचा अनुभव आणि नेतृत्वगुण असणे आवश्यक असते.

२. मध्यमस्तर : उपग्रंथपाल, सहाय्यक ग्रंथपाल हे मध्यम स्तरावर काम करणारे असतात. उपग्रंथपाल हा ग्रंथपालाच्याच दर्जाचा असावा लागतो. ग्रंथपालाच्या गैरहजेरीत तो ग्रंथालयाचा प्रमुख म्हणून काम करत असतो. उपग्रंथपाल हा ग्रंथपाल व ग्रंथालयातील इतर कर्मचारी यांचा दुवा असतो. सहाय्यक ग्रंथपाल हा मोठया ग्रंथालयातील एका विभागाचा प्रमुख असतो. ग्रंथालयामध्ये कामाच्या दृष्टीने जेवढे विभाग केलेले असतात तेवढे सहाय्यक ग्रंथपाल असतात. ग्रंथपाल, उपग्रंथपाल व सहाय्यक ग्रंथपाल ही अधिकारी

Scanned by CamScanner

वर्गातील पदे असल्याने ते संपावर जावू शकत नाहीत व चोवीस तास ग्रंथालयाशी बांधिल असतात. ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांकडून काम करून घेण्याची जबाबदारी मध्यम स्तरावर असते या कामाचा अहवाल ग्रंथपालास द्यावयाचा असतो. दैनंदिन व्यवस्थापनातील अडचणींची माहिती ग्रंथपालास दयावी लागते. निर्णय प्रक्रीयेत भाग घ्यावा लागतो. मध्यम स्तरावरील कर्मचाऱ्यांची निवड अचूकपणे करण्यावर ग्रंथालयाचे यश अवलंबून असते.

३. निम्मस्तर : व्यावसायिक प्रशिक्षित वर्ग : ग्रंथालय व माहितीशास्त्राची पदवी धारण करणाऱ्या व्यावसायीकाची या पदावर नेम णूक केली जाते. ग्रंथालयातील दैनंदिन कामे पार पाडण्याची जबाबदारी या निम्म स्तरावर सोपवलेली असते. अनुभवी व्यक्तींना वरिष्ठ वर्गात तर अनुभवी व्यक्तींना कनिष्ठ वर्गात विभागले जाते. ग्रंथालयामध्ये तांत्रिक कामे करण्याकरीता व्यावसायिक प्रशिक्षित ग्रंथपालांची नियुक्ती केली जाते.

४. अर्धशिक्षित ग्रंथालय सहाय्यक : विविध संस्थामध्ये लिपिक किंवा शिपाई यांच्याद्वारे जी कामे पार पाडली जातात तशा प्रकारची कामे करण्याठी ग्रंथालयात अर्धशिक्षित ग्रंथालय सहाय्यकाची नियुक्ती केली जाते. या कर्मचाऱ्यांना ग्रंथालयीन कामाची व तंत्राची ओळख असणे आवश्यक असते. ग्रंथालयीन काम करण्यासाठी व्यावसायिक दृष्टीकोन असण्याची गरज असते. यांकरिता व्यावसायिक प्रशिक्षित असा हा कर्मचारी असावा लागतो.

५. इतर प्रशिक्षित वर्ग : ग्रंथालयामध्ये ग्रंथालय शास्त्रातील तंत्राप्रमाणे इतर तंत्रज्ञानाचा उपयोग केला जातो. उदा. संगणक, प्रतिलिपी तंत्रज्ञान, सुक्ष्मलिपी तंत्रज्ञान, ग्रंथबांधणी तंत्रज्ञान, दृकश्राव्य तंत्रज्ञान इ. ही ग्रंथालयातील कामे करण्यासाठी लागणारे प्रशिक्षित तंत्रज्ञ ग्रंथालयात असावे लागतात. ग्रंथालयात वापरल्या जाणाऱ्या संगणक यंत्रणेची देखभाल करण्याचे तसेच संगणक प्रणालीची देखभाल करण्याचे ज्ञान असलेले तंत्रज्ञ असणे आवश्यक असते. वाचकाभिमुख सेवा देण्याकरिता जी यंत्रसामग्री ग्रंथालयात वापरली जाते ती यंत्रसामग्री वापरण्याचे ज्ञान असलेल्या प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गाची नियुक्ती करावी लागते.

६. सर्वसाधारण नोकरवर्ग : ग्रंथालयातील कार्यालयीन स्वरूपाचे काम पार पाडण्याकरिता कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता असते. यामध्ये कार्यालयीन व्यवस्थापक हा कार्यालयाचा प्रमुख असतो. हा व्यवस्थापक किंवा अधिक्षक ग्रंथपाल, उपग्रंथपाल यांच्या हाताखाली काम करत असतो. सर्वसाधारण कर्मचारी वर्गाची लेखापाल, लिपिक चतुर्थश्रेणी कर्मचारी, सुरक्षारक्षक यांचा समावेश असतो.

मनुष्यबळ नियोजन :

ग्रंथालयामध्ये मनुष्यबळ नियोजन करताना ग्रंथालयातील सद्यस्थितीचा म्हणजे ग्रंथालयात कोणकोणत्या विभागात कोणती कामे करावयाची आहेत याचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. ग्रंथालयातील कामकाजाचा अभ्यास करताना एक वर्ष ही काल परिसीमा ठेवून दैनंदिन तसेच नैमितिक कामे कोणती आहेत याची यादी तयार ठेवावी. ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांनी कोणती कामे करावीत याची कार्यविभागणी करून काम करण्यास किती कालावधी लागेल याबाबत आराखडा तयार केला जावा. सर्व विभागप्रमुखांचे अहवाल एकत्र करून संपूर्ण ग्रंथालयाच्या सद्यस्थितीचा अहवाल तयार करावा. ग्रंथालय व्यवस्थापन अधिक कार्यक्षम व वाचकास सुलभ सेवासुविधा देण्याकरीता सूचना मागविल्यास उपयुक्त होते. मनुष्यबळाचे नियोजन करताना ग्रंथपालास ग्रंथालयातील मनुष्यबळाचा नीट वापर होतो आहे किंवा नाही हे दिसून येते त्यानुसार ग्रंथालयातील कामकाजात सुधारणा करता येते इतर अनुषंगिक बाबीही लक्षात येतात. अंतर्गत बढत्या देण्याची किती गरज आहे, सेवकवर्गास किती प्रमाणात कशा प्रकारच्या प्रशिक्षणाची गरज आहे, व्यवस्थापन कार्यक्षम होण्यासाठी यंत्रे व उपकरणांची गरज असल्यास कोणती व किती उपलब्ध यंत्रसामग्री पूर्णपणे वापरली जात आहे किंवा नाही इत्यादी या सर्व माहितीचा उपयोग नियोजन करताना होतो.

नियोजनाच्या प्रक्रियेत काढलेल्या निष्कर्षानुसार सद्यस्थिती व आवश्यकता यामधील तफावत कशी भरून काढता येईल याचा आराखडा तयार करता येईल. माहिती संदर्भात सुधारणांस आवश्यक अशा बाबींची यादी तयार करून त्या सुधारणांचा आराखडा तयार करता येईल. या आराखडयात जी कार्यवाही सुचवावयाची आहे तिचे दोन भाग होतील. दीर्घ पल्लांचे, लघू पल्लांचे त्या कार्यवाहींचे स्वरूप त्याकरता लागणाऱ्या बाबी यांची मांडणी करून त्यास व्यवस्थापक मंडळाची मान्यता घेता येते.

विविध ग्रंथालयातील कर्मचारी निवड आकृतिबंध :

सार्वजनिक ग्रंथालय : समाजातील नागरिकांना ग्रंथालयीन सेवा देण्याकरीता सार्वजनिक ग्रंथालयांची निर्मिती करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर गाव तेथे ग्रंथालय असा जरी कायदा करण्यात आला असला तरी त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी म्हणावी तशी झालेली दिसून येत नाही. सार्वजनिक ग्रंथालय स्थापन झाल्यानंतर त्यातील मनुष्यबळ कशा प्रकारे असावे हे निश्चित करण्यात आले. या ग्रंथालयातील कर्मचारी नियुक्त करताना जाहिरातीच्या माध्यमातून निवड केली जाते. सार्वजनिक ग्रंथालयांमध्ये कर्मचारी निवड करण्यापूर्वी शासनाची मान्यता घ्यावी लागते. राज्य पातळीवर लेखी परिक्षा व तोंडी परिक्षा घेवून कर्मचारी निवड केली जाते. यामध्ये जाहिरातीनुसार अर्ज मागवून निवड केली जाते. सार्वजनिक ग्रंथालयातील कर्मचारी निवडीकरीता शासनाने निर्धारीत केलेला आकृतिबंध खालील प्रमाणे सांगता येईल.

Scanned by CamScanner

ISBN : 978-93-81249-30-7

सार्वजनिक ग्रंथालयातील कर्मचारी नियुक्तीचा आराखडा

अ.न.	कर्मचारी	जिल्हा अ वर्ग	तालुका अ व इतर अ जिल्हा ब वर्ग	तालुका ब व इतर ब	क वर्ग	ड वर्ग
१	ग्रंथपाल	१	१	१	१	१
२	ग्रंथालय सहाय्यक	१	१	–	–	–
३	निर्गम सहाय्यक	१	–	–	–	–
४	लिपिक	१	१	१	–	–
५	शिपाई	२	१	१	१	–
	एकूण कर्मचारी	६	४	३	२	१

सार्वजनिक ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांचे वेतन हे शासनाकडून मिळणाऱ्या अनुदानातूनच दयावे लागते. त्यासोबतच ग्रंथालयाच्या इतर गरजाही पूर्ण कराव्या लागतात. शासनाकडून ७५ टक्के अनुदान मिळते. तर २५ टक्के निधी लोकवर्गणीतून मिळवावा लागतो.

शैक्षणिक ग्रंथालय : शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये शालेय स्तरावरील ग्रंथालये, महाविद्यालयीन ग्रंथालये व विद्यापीठ ग्रंथालयांचा समावेश होतो. या तीनही ग्रंथालयातील आकृतिबंध हा वेगवेगळा आहे. शैक्षणिक ग्रंथालयांच्या कामकाजावरून आकृतिबंध ठरविण्यात आलेला आहे.

शालेय ग्रंथालयातील मनुष्यबळाचा आकृतिबंध :

माध्यमिक स्तरावर शालेय ग्रंथालये काम करताना दिसून येतात. १९८० मध्ये चिपळूनकर समितीने शालेय ग्रंथालयाकरीताचा आकृतिबंध तयार केला. त्यानुसार शालेय ग्रंथालयात कर्मचारी निवड केली जाते.

चिपळूनकर समितीनुसार शालेय ग्रंथालयातील कर्मचारी नियुक्तीचा आराखडा

अ. न.	विद्यार्थी संख्या	कर्मचारी
१	५०१ ते १०००	१ अर्धवेळ ग्रंथपाल
२	१००१ ते १५००	१ पूर्ण वेळ ग्रंथपाल
३	१५०१ ते २०००	१ पूर्ण वेळ व १ अर्धवेळ ग्रंथपाल
४	२००१ ते २५००	१ पूर्ण वेळ व १ सहाय्यक ग्रंथपाल
५	२५०१ च्या पुढे	१ पूर्ण वेळ १ सहाय्यक ग्रंथपाल व १ अर्धवेळ ग्रंथपाल

वरील आकृतिबंधाचा विचार केल्यास ज्या शाळांमध्ये ५०० पेक्षा कमी विद्यार्थी संख्या आहे अशा शाळामध्ये अर्धवेळ सुध्दा ग्रंथपाल नेमता येत नाही. अशा शाळांमध्ये ग्रंथालये असल्यास त्याचे कामकाज व विद्यार्थ्यांना त्याचा किती लाभ होत असेल हा प्रश्न अनुत्तरीत राहतो. एकूणच विना अनुदानीत शाळा आणि कमी विद्यार्थी संख्या असलेल्या शाळा ग्रंथालयांच्या सेवांपासून वंचित आहेत.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील मनुष्यबळ :

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी ग्रंथालयांचा जास्तीत जास्त वापर करावा असे ग्राहय धरले जाते. महाविद्यालयीन विद्यार्थी हा समाजाचा भावी नागरिक असतो. त्याचे विचार प्रगल्भ करण्याचे काम ग्रंथालयांनी करावे. याकरीता महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचले पाहिजे याकरीता ग्रंथालयांचा विकास आवश्यक असतो. या अनुषंगाने महाविद्यालयातील ग्रंथालयात पुरेसे मनुष्यबळ असावे याकरीता आकृतिबंध ठरविण्यात आलेला आहे.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील कर्मचारी नियुक्तीचा आराखडा

अ. न	विद्यार्थी संख्या	ग्रंथपाल	सहा. ग्रंथपाल	ग्रंथालय सहाय्यक	ग्रंथालय लिपीक
१	५००	१	–	२	–
२	५०१ ते ७५०	१	–	३	–
३	७५१ ते १०००	१	–	३	–
४	१००१ ते १२५०	१	–	४	१
५	१२५१ ते १५००	१	–	५	–
६	१५०१ ते १७५०	१	–	५	१
७	१७५१ ते २०००	१	–	६	–
८	२००१ ते २२५०	१	१	७	२
९	२२५१ ते २७५०	१	१	८	२
१०	२७५१ ते ३०००	१	१	९	२
११	३००१ ते ३२५०	१	१	१०	३

वरील आकृतिबंध १९८० पासून अंमलात आला आहे. सध्य स्थितीतील ग्रंथालयीन सेवांमध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला जात आहे त्यामुळे तांत्रिक कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता असते. माहिती प्रतिप्राप्ती करण्याच्या साधनात ही बदल झालेला आहे त्यामुळे वरील मनुष्यबळामध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे.

विद्यापीठ ग्रंथालय :

विद्यापीठांमध्ये अनेक विषयांचे अध्यापन केले जाते. संशोधनाचे कार्य मोठया प्रमाणावर चालू असते. व्यावसायिक अभ्यासक्रम शिकविले जातात. शिक्षण घेणारे व संशोधन करणारे विद्यार्थी आणि मार्गदर्शक यांची संख्या मोठी असल्याने विद्यापीठ ग्रंथालये सुसज्ज असली पाहिजेत. विद्यापीठ ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन योग्य पध्दतीने व्हावे याकरीता योग्य संख्येत आणि योग्य शैक्षणिक पात्रता असणाऱ्या व्यक्तींची नियुक्ती करावी लागते.

Scanned by CamScanner

श्री. दुबे यांच्या शिफारशीनुसार विद्यापीठ ग्रंथालयातील कर्मचारी वर्ग:-

१. अधिकारी वर्ग : विद्यापीठ ग्रंथपाल, उपग्रंथपाल, सहाय्यक ग्रंथपाल व हस्तलिखितासाठी अधिकरी वर्ग इत्यादी अधिकारी वर्गाची नियुक्ती विद्यापीठ ग्रंथालयात केलेली असावी.

२. ग्रंथालयातील कार्य : ग्रंथालयाच्या कार्यानुसार विभागणी करून त्यातील सेवक वर्ग नेमावे लागतात. यात प्रशासन विभाग, ग्रंथ खरेदी विभाग, नियतकालिक विभाग, प्रलेखन आणि संदर्भ विभाग, ग्रंथप्रक्रीया विभाग, देवघेव व देखभाल विभाग या विभागांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

विद्यापीठ ग्रंथालयातील कार्यानुसार मनुष्यबळ विभागणी

अ. न.	विभाग	सहाय्यक ग्रंथपाल	प्रशिक्षित ग्रंथालय सहाय्यक	वरीष्ठ ग्रंथालय सहाय्यक	ग्रंथालय सहाय्यक	लिपिक	चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी
१	प्रशासन विभाग	१	-	-	-	३	४
२	ग्रंथ खरेदी विभाग	१	१	१	२	-	२
३	नियतकालिक विभाग	१	२	-	२	-	२
४	प्रलेखन आणि संदर्भ विभाग	१	-	-	१	-	
५	ग्रंथप्रक्रिया विभाग	१	१	-	४	-	५
६	देवघेव व देखभाल विभाग	१	१	१	१	-	-
७	हस्तलिखित विभाग	-	-	-	-	१	१

अशाप्रकारे विद्यापीठ ग्रंथालयामध्ये विभागवार मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. विद्यापीठाला ग्रंथालयात काही नविन योजना राबवायच्या असतील तर त्याप्रमाणात नविन मनुष्यबळ नियुक्ती विद्यापीठ प्रशासनाला करता येते.

ग्रंथालयातील कर्मचारी निवडी बाबत डॉ. एस्. आर. रंगनाथन यांनी प्रवेश अभिसरण कामकाजाचे तास यावरून प्रत्येक विभागातील कर्मचा-यांची आवश्यकता तपासली जावी असे सांगितलेले होते. तर ग्रंथालय समिती १९५७ नुसार ग्रंथालयातील मनुष्यबळ आकृतिबंध तयार करण्यात आलेला होता. तरीही ग्रंथालयांच्या कर्मचाऱ्यांच्या संरचनेसंबंधी कोणत्याही शिफारशी पूर्णपणे लागू केल्या जात नाहीत. लहान ग्रंथालयांसाठी स्टाफ फॉर्म्यूला अकार्यक्षम असल्याचे दिसून येते.

सारांश : विविध ग्रंथालयातील कार्याचा आढावा घेवून त्याप्रमाणे मनुष्यबळ नियुक्ती केली जाते. सार्वजनिक ग्रंथालयात कायदयाच्या चौकटीत राहून ग्रंथालयाच्या व्यवस्थापनासाठी सामाजिक कार्याची आवड असणारे, जनसंपर्क साधणारे प्रादेशिक भाषेतील वाङ्मयाची जाण असणारे, वाचकांच्या गरजा लक्षात घेउन त्या पूर्ण करणारे ग्रंथालय कर्मचारी आवश्यक असतात. वाचकांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करून वाचकाभिमुख सेवा देणारे कर्मचारी नियुक्त केल्यास सार्वजनिक ग्रंथालयांचा उद्देश सफल होईल.

विद्यापीठ किंवा महाविद्यालयातील ग्रंथालयांमध्ये कर्मचारी निवड करताना ते ग्रंथालयशास्त्रातील उच्च शिक्षण घेतलेले असावेत. संशोधन कार्यास मदत करणारे असावेत. विद्यापीठ ग्रंथालयातील विभागीय ग्रंथालयांना व ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांचा समन्वय साधून सेवा देणे आवश्यक असते. शिकण्याची आणि संशोधनाची आवड असणारे, संगणकाचे ज्ञान असणारे सेवक आवश्यक असतात.

थोडक्यात, पालक संस्थेची ध्येय धोरणे अंमलात आणण्यासाठी सहकार्य करणारे, ग्रंथालयशास्त्रातील शिक्षण घेतलेले आणि वाचकांभिमूख सेवा देणाऱ्या मनुष्यबळाची निवड करणे ग्रंथालयाच्या हिताचे असते.

संदर्भसूची :

[1] *Buva, G. A. (2007). granthalay v mahitishastr vyavashapanache nve pravah. Sawantwadi: Shree Sai Prakashan, Banda.*

[2] *Mittal, R. L. (1987). Library Administration: Theory and Practice, . Delhi: Metropolitati.*

[3] *Nikose, S. (2007). adhunik granthalyanche Vyavasthapan. Nagpur: Pradnya Prakashan.*

[4] *Patil, S. S. (2005). Vishwa Maharashtratil Sarvjanik Granthalyanche. Devgad, Sindhudurg: Snehal Agancies, Devgad.*

[5] *Phadke, D. N. (2007). Library Computerisation and Modernisation. Pune: Universal Book.*

[6] Ranganathan, S. R. (1988). Libaray Manual for Library Authorities, Librarians and Library Workers, Edn.2. Bengslore: Sharada Ranganathan for Library Science.

Scanned by CamScanner

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

NAAC Bangalore Sponsored
National Seminar (Proceedings)

: Editor :

Dr. S. N. Kamat

Dr. R. B. Patil

Suman Prakashan, Latur

Book No. 38

AQAR, IIQA & SSR Preparation Under Revised Assessment and Accreditation Framework

: Editor : Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

ISBN 978-93-89517-27-9

Suman Prakashan
304, wing c, Shiddhivinayk Apartment, Sutmil Road, Latur. - 413512
Mob. 8600881127

© Copyright
Authors 2020

First Editon
14 February 2020

Offset
Arty Offest, Latur

DTP
Rohit Computer's, Latur

Front Page Design
Viru Gulve

Note : *All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.*

Organizing Committee

Dr. S. N. Kamat
Convener

Dr. R. B. Patil
Organizing Secretary

Organizing Committee Members

Prof. V. V. Patil (English Department)
Dr. S. R. Raibole (Hindi Department)
Dr. D.B. Taderao (History Department)
Prof. S. M. Akhade (English Department)
Dr. B. A. Survase (Economics Department)
Prof. J. P. Rane (Marathi Department)
Shri. D.V. Sawant (Official Superintendent)

The prime task of the IQAC is to develop a system for conscious, consistent and catalytic improvement in the overall performance of institutions. For this, during the post-accreditation period, it will channelize all efforts and measures of the institution towards. The Seminar deliberations that innovation and knowledge generation is the key for future growth of Indian Higher Education. The attendance have really acquired knowledge from speeches delivered by Resource Persons.

We are assured that this Proceedings (editorial book) on NAAC will be very beneficial to Institute, Teacher and researchers. We wish to thank Suman Prakashan for publishing this book. We appreciate all the teaching and non teaching staff and other members who worked hard to make this Seminar a great success.

Dr. S. N. Kamat
Dr. R. B. Patil

INDEX

1. Assessment & Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework 09
   Dr. D.K.Kamble, Mr. Ravikumar K.
2. New Trends in Teaching and Learning in Higher Education 20
   Prof. Rajendra B. Shintre
3. Green Audit For Environmental Sustainabilty - Procedures And Methodology - An Overview 32
   Dr. M. S. Kurani
4. Analysis of Awareness About Green Auditing Among Students : A Case Study of Malad 37
   Dr. Moushumi Datta
5. Analysis of Higher Education and College Environment through IQAC 45
   Prof. Dr. Rajaram Patil
6. A study of the role of Teacher as Mentor 50
   Dr. Diwakar Dhondu Kadam
7. Gender Audit: Identifying Gender Patterns in Higher Education 57
   Arunima Bhattacharya
8. Creating Green Campus through Roof-top Solar Pv System-A Case Study. 64
   Dr. Dattaguru G. Joshi
9. Role Of Naac In Promoting Quality In Higher Education 71
   Dr. Prakash B. Holer
10. Importance of National Assessment and Accreditation Council (NAAC) to Maintain the Quality Education in India 83
    Prof. Karanjkar Sanjay Madhukar
11. Employability and Entrepreneurship in Higher Education 89
    Dr. Bajirav Yashvant Dafale

12. The Role of AAA in Enhancing Quality in HEI. 93
Prof. Vinodsinh Patil
13. A Study of Higher Education in India 97
Prof. Santosh M. Akhade
14. A Study of Educational Management & Leadership 100
Prof. Radhika Sawant
15. Role Of College Libraries For Naac Accreditation : A Special Reference To Effect Of I.C.T. On Indian Libraries In Higher Education System In India 109
Shri. Kishor Manikrao Waghmare
16. NAAC-A Golden opportunity for the transformation of the Institute and the Individuals 116
Dr. H. M. Pednekar
१७. कमवा आणि शिका : शिक्षणाचा नवा पॅटर्न 119
प्रा.डॉ. बी.पी. बोंगार्डे
१८. भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली व सध्याची स्थिती 123
प्रा.डॉ.डी.बी.ताडेराव
१९. शिक्षणाचे खाजगीकरण 128
प्रा. जगदीश पांडुरंग राणे
२०. जागतिकीकरण आणि शिक्षण व्यवस्था 132
प्रा. रुपाली धोंडू माने
२१. उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयाचे महत्व 136
डॉ. विद्या शरद मोदी
२२. शिक्षा केनिजीकरण का षडयंत्र 141
डा. संतोष रायबोले
२३. दलित वंचितांच्या शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका 146
डॉ. सतीश कामत

❖❖❖

1.

Assessment & Accreditation Process of NAAC in Revised Accreditation Framework

BY

Dr. D.K.Kamble
Asst. Adviser
NAAC Bangalore
dkkamblenaac@gmail.com

Mr. Ravikumar.K
Research Scholar KIIT, Bhubaneshwar
SPA, NAAC Bangalore
ravinaac@gmail.com

Introduction :

The Revised Accreditation Framework (July 2017) developed in consultation with statutory bodies, experts and Stakeholders. Existing fifty (50) Core and Desirable indictors, about Two Hundred (200) Assessment Indicators and questions in manual synthesized. Referencing with National Institutional Ranking Framework (NIRF) and International Practices and consulted about 200 experts through national meet, workshops and Core Working Group and Sectoral Working Group meetings from various parts of country. Conducted a pilot study across the country to test the framework and benchmarks around 100 HEIs in the country.

Revised Accreditation Framework:

The Revised Accreditation Framework is launched in July 2017. It represents an explicit paradigm shift making it ICT enabled, objective, transparent. *The change is:*

- From qualitative to data based quantitative indicator evaluation peer judgment with increased objectivity and transparency
- In terms of simplification of the process drastic reduction in number of questions, size of the report, visit days, and so on
- In terms of boosting benchmarking as quality improvement tool. This has been attempted through comparison of NAAC indicators with other International Quality Assurance frameworks

Key Features of Revised Accreditation Framework:

A Paradigm shift in approach and philosophy from qualitative

२०.

जागतिकीकरण आणि शिक्षण व्यवस्था

प्रा. रुपाली धोंडू माने
वाणिज्य विभाग, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट

सारांश -

मानवी संशाधन विकासामध्ये शिक्षणाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणामुळे जगामध्ये प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली आहे. गुणवत्तेचे, ज्ञानाचे व कौशल्याचे मापदंड बदलले आहे. त्यामुळे विकसित आणि अविकसित शिक्षण व्यवस्था अशी नवी दरी निर्माण होण्याची शक्यता आहे. ही दरी कमी होण्यासाठी आणि आणि शिक्षणाद्वारे व्यक्तीचा व देशाचा विकास साधण्यासाठी शिक्षण व्यवस्था महत्वपूर्ण भूमिका बजावते.

प्रस्तावना -

एकविसावे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे, जागतिकीकरणाचे, खाजगीकरणाचे म्हणून ओळखले जाते. मानवाच्या शारीरिक व मानसिक शक्तीचा विकास करणे हे शिक्षणाचे उदिष्ट आहे. गरजा आणि सामाजिक परिस्थितीचा विचार करून शैक्षणिक धोरण ठरविले जाते. औद्योगिकिकरणामुळे जीवनाचे स्वरूप बदलले. उपजीविकेसाठी, नोकऱ्यांसाठी आणि व्यवसायासाठी शिक्षण घेणे आवश्यक आहे. शिक्षण हा विकासाचा पाया असे मानले जाऊ लागले. जागतिकीकरणाचा उदय झाला त्यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता ही जागतिक दर्जाची असल्याची भासू लागली आहे.

उद्दिष्टये -

१) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षण क्षेत्राचे महत्त्व अभ्यासणे.
२) जागतिकीकरण आणि शिक्षण व्यवस्था याचा अभ्यास करणे.
३) शिक्षण व्यवस्थेतील आव्हाने अभ्यासणे.
४) जागतिकीकरणाचा शिक्षण व्यवस्थेवरील परिणाम अभ्यासणे.

संशोधनपध्दती -

सदरचे संशोधन करीत असताना संशोधकाने द्वितीय माहितीचा आधार घेतला आहे. यासाठी संशोधकाने पुस्तके मासिके वर्तमानपत्रे, इंटरनेट यांचा अभ्यास केला आहे.
विषय विवेचन

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षण क्षेत्राचे महत्त्व -

सर्वच क्षेत्रात जागतिकीकरणाचे वारे वाहत आहेत. शिक्षण, ज्ञान, विचार याचा उपयोग मानवजातीच्या कल्याणासाठी व्हावा त्यामुळे शिक्षण क्षेत्राबाबत आपण कोणती धोरणे निश्चित करतो ते महत्वाचे आहे. शिक्षण विषयक धोरणे अशा प्रकारे आखण्यात यावीत की आपला देश जगाला सुजाणपणाचे नेतृत्व देणारा ठरावा. हे क्षेत्र इतकेव्यापक आहे की परिस्थितीनुसार सुधारणा, बदल करून थांबता येत नाही तर इथे सतत नवनवीन बदल, सुधारणा होत राहणार, व्याप्ती वाढत जाणार, नवी मते मांडली जाणार ही प्रक्रिया अखंडपणे सुरुच राहणार आहे.

सरकारने उच्च शिक्षणावर खर्च करायला हवा हे आपल्या देशातील सामाजिक वास्तव आहे. हा खर्च अर्थव्यवस्थेवर बोजा नसून अर्थव्यवस्थेला उपकारक ठरणारा आहे. कारण जागतिकीकरणाचच्या स्पर्धेच्या जगात 'सुशिक्षित भारतीय युवक' या एकमेव घटकामुळे भारताचे खास स्थान निर्माण झाले आहे. सद्याचे युग ज्ञानाच्या उद्योगाचे युग आहे. अर्थव्यवस्था चालवणारी सारी बौद्धिक संपदा शिक्षण क्षेत्रातून निर्माण होत असल्याने त्याचा मोबदला घेण्याचा अधिकार शिक्षण क्षेत्राला आहे. आणि हा मोबदला मिळवून देण्याचे काम सरकारचे आहे. तसे केले तरच शिक्षण क्षेत्र आत्मनिर्भर होऊ शकेल.

जागतिकीकरण आणि शिक्षण व्यवस्था -

जागतिकीकरणामुळे आज सर्वच देशात प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली आहे. शिक्षण क्षेत्रही त्यात मागे नाही. प्रचंड भौतिक सोयी सुविधा, तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर, उत्तम शिक्षक, स्पर्धात्मक वातावरण यांनी शिक्षण क्षेत्रामध्ये प्रवेश केला आहे. मात्र भारताच्या शिक्षण क्षेत्रामध्ये परदेशी शिक्षण संस्थांची मक्तेदारी निर्माण झाली व सीमांत गुंतवणूक असणाऱ्या संस्था या स्पर्धेत टिकाव न लागल्यामुळे बाहेर पडल्यास या महागडया शाळांची फी भरणे छोटे शेतकरी, असंघटीत क्षेत्रात काम करणारे मजूर, गरीब, आदिवासी, कमी उत्पन्न असणाऱ्या लोकांना परवडणार नाही. या परिस्थितीमध्ये

आर्थिक व शैक्षणिक विषमतेमुळे गरीब - श्रीमंत दरी निर्माण होऊ शकते. तसेच प्रचंड शुल्क असणाऱ्या शाळांमध्ये मुलांना प्रवेश न मिळाल्यास व त्याचवेळी सरकारी व त्यागाच्या भावनेतून काम करणाऱ्या शाळा बंद पडल्यास किवा त्यांची संख्या घटत गेल्यास शैक्षणिक गुणवत्तेमध्ये मोठी विषमता निर्माण होईल.

शिक्षण व्यवस्थेतील आव्हाने

१) उच्च शिक्षणाची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविणे-

उच्च शिक्षणाचा अभ्यासक्रम कालबाह्य झाला आहे. तो समकालीन गरजांवर आधारित समस्या सोडविणारा, व्यापार उद्योजिकतेला चालना देणारा असावा. जागतिक स्पर्धेत टीकावयाचे असेल तर गुणवत्ता वाढवली पाहिजे. यासाठी शिक्षणामध्ये भांडवली गुंतवणूक, उच्च दर्जाचे शिक्षण, उच्च दर्जाचे संशोधन, पाठ्यपुस्तके संदर्भग्रंथ याकडे सातत्याने लक्ष दिले पाहिजे.

२) संलग्न महाविद्यालयांना स्वावलंबी बनविणे-

जागतिकीकरण,उदारीकरण, खाजगीकरणावर आधारित आर्थिक धोरण व माहिती तंत्रज्ञानाचा शिक्षण क्षेत्रात उपयोग करून घेणे गरजेचे आहे.स्वायत महाविद्यालयाचे आव्हान स्वीकारताना काही संधीसुद्धा प्राप्त होतील. प्राध्यापक, संशोधन विद्यार्थी, पायाभूत सुविधा,अभ्यासक्रम निर्मिती, पाठ्यपुस्तक निर्मिती, संशोधन, परीक्षा पद्धती, अध्यापन पद्धतीत सुधारणा अशा संधी प्राप्त होतील.

३) ज्ञानाधिष्ठित समाज -

भारतीय समाज ज्ञानाधिष्ठित झाला पाहिजे हे आव्हान आहे. सर्वांना शिक्षण उपलब्ध झाल्याशिवाय समाज ज्ञानाधिष्ठित, ज्ञानकेंद्रित होणार नाही. साक्षरतेबरोबरच किमान प्राथमिक शिक्षण सगळ्यांना मिळायला हवे. प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण, माध्यमिक,उच्चमाध्यमिक शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे व ज्ञानसंक्रमण, ज्ञानसंवर्धन, ज्ञाननिर्मितीचे कार्य विद्यापीठांनी केले तरच समाज खऱ्या अर्थाने ज्ञानाधिष्ठित होईल.

४) शाश्वत ज्ञान - शाश्वत विकास -

भारतीय समाजात शिक्षणाचे बाजारीकरण झालेले आहे. समाजात नवनवीन समस्या उदयास झाल्या आहे. आंतरिक शांतता, संयमन, नम्रता सहिष्णुता, सद्‌गुण, नैतिकता, आध्यात्मिकता यांची रुजवण शिक्षण क्रमातून करावी लागेल. तसेच शाश्वत शिक्षण, कार्य संस्कृतीचे शिक्षण, शांततेसाठी शिक्षण इ. शिक्षणाचा अभ्यासक्रम निवडून

मन परिवर्तन करावे लागेल.

जागतिकीकरणाचा शिक्षण व्यवस्थेवरील परिणाम -

१) शिक्षणाच्या मुळ उद्देशांचे गांभीर्य व महत्त्व कमी होणे.

२) शिक्षणाची छोटया छोटया कप्प्यात बंदिस्त अशी उभारणी होणे.

३) ज्ञान समाजाच्या धारणेपासून अलिप्त होत जाणे.

४) जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या हातातल्या केंद्रीकरणामुळे सामाजिक, सांस्कृतिक विविधता संपुष्टात येणे.

५) विषम शैक्षणिक व्यवस्थेमुळे वंचितांना दूर ठेवल जाणे.

निष्कर्ष -

अशा प्रकारे शिक्षणामध्ये मोठया प्रमाणात गुंतवणूक केल्यास ज्ञान, कौशल्य व तंत्रज्ञान प्राप्त झालेली नवीन मानवी भांडवलाची निर्मिती होऊ शकते. शिक्षण अस हव की ज्यायोगे मुलांची मानसिकता स्पर्धात्मक, भोगवादी, उच्च तांत्रिक किंवा बाजारीकरणाला अनुरूप होईल. त्यामुळे प्रत्येक मुलाकडे ते जागतिक भांडवलशाहीच्या हातातील साधन आहे अशा दृष्टीकोनातून पाहिले जाते. तसेच जागतिकीकरणाला विरोध करणे एवढयाच मर्यादित हेतूने शिक्षणाकडे पाहणे बरोबर नाही. भाविष्यकाळासाठी ज्ञानाची नवरचना करणे, समता, न्याय, शांती असलेल्या सुसंस्कृत समाजाची निर्मिती करणे हे त्यातून साध्य झाले पाहिजे.

संदर्भ -

१) 'जागतिकीकरण आणि शिक्षण' पालकनीती परिवार अंक, शुभदा जोशी, मे २०१८

२) 'जागतिकीकरणाचा शिक्षण क्षेत्रावरील परिणाम' पालकनीती परिवार अंक, शुभदा जोशी, मे २०१८.

३) इंटरनेट, वर्तमानपत्रे

❖❖❖

काव्यबंध

मानवी जीवनानुभवांच्या, त्याच्या भौतिक, आर्थिक, सामाजिक स्थितीत होणाऱ्या स्थित्यंतरानुसार मानवाच्या जाणीव आणि संवेदनशीलतेत परिवर्तन होत असते. त्याचप्रमाणे मानवी जाणीव, संवेदनशीलता आपल्या विविध मानवी उपक्रमातून आपल्या सभोवतालच्या परिस्थितीस इष्ट ते वळण लावण्याचा प्रयत्न करीत असताना अभिव्यक्त होत असते. आधुनिक मराठी कवितेच्या इतिहासात जी विविध वळणे दिसतात ती त्या काळातील जगण्याच्या स्थितीला कवींनी दिलेल्या साद-प्रतिसादातून निर्माण झालेली आहेत.

- डॉ.नीलकंठ शेरे

शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर

ISBN 978-81-938414-0-2

9 788193 841402

काव्यबंध

संकलन आणि संपादन

डॉ.नीलकंठ शेरे

डॉ. नानासाहेब यादव

डॉ. जगदिश राणे

6618

काव्यबंध

प्रथम वर्ष कला शाखा- सेमिस्टर -२
मुंबई विद्यापीठ
(मराठी अनिवार्य)

संकलन-संपादन
डॉ. नीलकंठ शेरे
डॉ. नानासाहेब यादव
डॉ. जगदिश राणे

शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर

kawayabandh

काव्यबंध

- © सर्व हक्क सुरक्षित

- संपादक
  - डॉ. नीलकंठ शेरे
  - डॉ. नानासाहेब यादव
  - डॉ. जगदिश राणे

- प्रकाशक :
  सुमती लांडे
  शब्दालय प्रकाशन
  पोस्ट बॉक्स नं. ९०, वॉर्ड नं. ७
  श्रीरामपूर - ४१३ ७०९
  फोन- ०२४२२- २२३४२५, २२३६९१
  मोबाईल- ९८२२००८७९६
  ९८२२५२५४४४

6418
891.461
SHE

- मुखपृष्ठ रचना : शाल्मल
- प्रकाशन क्रमांक : ५३९
  पहिली आवृत्ती : नोव्हेंबर २०१९
- अक्षर जुळणी : अक्षर कॉम्प्युटर्स,
- मुद्रक : स्मिता प्रिंटर्स
- मूल्य: २०० रुपये

ISBN: 978-81-938414-0-2

मुंबई विद्यापीठ
मराठी अभ्यास मंडळ
(२०१८-१९ ते २०२१-२२)

१. डॉ. धनाजी गुरव (अध्यक्ष)
२. डॉ. अनिल सकपाळ
३. डॉ. नीलकंठ शेरे
४. डॉ. सूर्यकांत आजगावकर
५. डॉ. नानासाहेब यादव
६. डॉ. विनोद कुमरे
७. डॉ. राजेंद्र डोंगरदिवे
८. डॉ. भटू वाघ
९. डॉ. गोकुळ शिखरे
१०. डॉ. जगदिश राणे